IMPACT FACTOR 6.10

डॉ. गोरे

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

# UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

URA

## UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXII, Vol. V
Year - XI (Half Yearly)
Sept. 2021 To Feb. 2022

**Editorial Office :**
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

**Contact :** 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

**Website**
www.irasg.com

**E-mail :**
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

**Publisher :**
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

**CHIEF EDITOR**

Dr. Balaji G Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

**EXECUTIVE EDITORS**

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

**DEPUTY-EDITOR**

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

**CO-EDITORS**

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

# INDEX


| Sr. No | Title for Research Paper | Page No |
|---|---|---|
| 1 | Network Markets & Strategies in Respect of Innovations<br>**Dr. Vijaykumar R. Gawhale** | 1 |
| 2 | Violence and Globalization<br>**Dr. Baljit Kaur Oberay** | 10 |
| 3 | Performance in Sports<br>**Mahesh R. Patil** | 15 |
| 4 | A Sociological Visions on the Impact of Globalization on Indian rural Women - Critical Reality<br>**Dr. Shyam S. Khandare** | 19 |
| 5 | जयशंकर प्रसाद की काव्य मे नारी<br>**एम. एस. मंगरुळे** | 26 |
| 6 | राष्ट्रीयकृत बँकाच्या विलिनीकरणाचा चिकित्सक अभ्यास<br>**डॉ. राजेंद्रकुमार आर. गव्हाळे** | 34 |
| 7 | भारतातील आर्थिक सुधारणा - एक अभ्यास<br>**डॉ. निलम छंगाणी** | 42 |
| 8 | भारतातील औद्योगिक विकास आणि आर्थिक सुधारणा<br>**डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे** | 49 |
| 9 | महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार<br>**डॉ. उल्हास एन. राठोड** | 57 |


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible] Tq. Mukhed Dist. Nanded

Issue : XXII, Vol . V
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2021 To Feb. 2022

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Ta. Mukhed Dist. Nanded

8

# भारतातील औद्योगिक विकास आणि आर्थिक सुधारणा

**डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे**
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

Research Paper - Economics

## सारांश

*औद्योगिकरणाशिवाय कोणत्याही देशाचा विकास गतिमान होऊ शकत नाही. १८ व्या शतकापूर्वीच युरोपिय राष्ट्रांनी औद्योगिक क्रांतीची बिजे रोवण्यास सुरुवात केली. त्यामुळेच ब्रिटीशांनी संपूर्ण जगावर व्यापार व व्यवहाराच्या माध्यमातून साम्राज्य विस्तार केला व राज्य केले. भारतासारख्या विकसनशील देशात जगाच्या एकुण भूक्षेत्रफळाच्या केवळ २४ टक्के भूक्षेत्रफळ आहे, तर जागतिक एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे १७ टक्के लोकसंख्या भारतात वास्तव्यास आहे. देशातील दारिद्र्य, बेकारी, उपासमार, बेरोजगारी व प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबीत्व कमी करणे व आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतीमान करावयाची असेल तर औद्योगिकरणाशिवाय तरूणोपाय नाही.*

**प्रस्तावना :-**

स्वातत्र्यानंतर नियोजनाच्या माध्यमातून कृषी व उदयोगाच्या विकासावर सर्वाधिकार भर देण्यात आला. त्यातून उत्पादनाच्या बाबतीत स्वावलंबित्व निर्माण व्हावे व विकासाला गती प्राप्त व्हावी हा उदेश होता. पंचवार्षिक योजनेद्वारे सार्वजनिक क्षेत्राबरोबर खाजगी क्षेत्रातून मोठी पायाभूत गुंतवणूक निर्माण झाली. तसेच लघुउद्योगाच्या माध्यमातून समतोल आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली. त्याचबरोबर मोठया उद्योगातून पायाभूत संरचना आधिक मजबूत होऊन एकंदरीत देशातील रोजगार गुंतवणूक व उत्पादनात वृद्धी होण्यास मुबलक मदत झाली.

१९९१ च्या नवीन आर्थिक सुधारणानंतर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील नविन तंत्रज्ञान, उत्पादन वैविध्य, रोजगार उपलब्धता नवीन बाजारपेठा, नैसर्गिक संसाधनाचे उपलब्ध स्त्रोत, कौशल्य विकास, विदेशी गुंतवणूकीस वाढ परकिय दुर्मिळ चलनांची प्राप्ती असे अनेक फायदे भारतीय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed Dist.Nanded

ISSN 2229-4406
Sept. 2021 To Feb. 2022


उद्योगक्षेत्राला प्राप्त झाले. जागतिकीकरणानंतर भारतातील औद्योगिकदृष्ट्या अस्थिर वातावरण, प्रशासकीय संस्थांचे प्रतिकूल अहवाल, देशातील राजकीय परिस्थितीचे स्वारस्य, देशातील वाढता भ्रष्टाचार या गोष्टी बरोबरच औद्योगिक क्षेत्रातील उद्योग संस्था आंतरराष्ट्रीय बलाढ्य कंपन्यांना स्पर्धात्मकतेच्या बाबतीत, औद्योगिक वस्तूंचे उत्पादन व दर्जा, नवतंत्रज्ञान हे विकसीत करण्यात स्पर्धा करू शकल्या नाहीत. तसेच उत्पादना खर्च कमी करून किंमती कमी करण्यातही भारतीय उद्योग संस्था टिकल्या नाहीत. तसेच सरकारचे उद्योगक्षेत्राला वारंवार अनुदान व कर्जमाफी देणे हे उद्योग क्षेत्रातील उत्पादनाची प्रेरणा नष्ट करण्यासारखेच झाले. यामुळे अतिकडच्या काळात भारतीय उद्योग क्षेत्रातील जीडीपी मधील वाटा स्थिर असला तरी अमुलाग्र उत्पादन करण्यामध्ये व स्पर्धात्मक कंपन्यांचा सामना करून भारतीय बाजारपेठेतील उपभोक्त्याबरोबर इतर विकसनशील देशातील बाजारपेठा काबीज करणे, नवसंशोधनातून उत्पादन करणे व अल्प किंमतीत इतर बाजारपेठेमध्ये विकणे अजूनही भारतीय उद्योगक्षेत्राला शक्य होत नाही. यातून औद्योगिक विकासाचा दर घसरत चालला आहे. वाढत्या लोकसंख्येला नव्याने रोजगार निर्मिती होत नाही. परिणामी प्रभावी मागणीत घट होते व उद्योग क्षेत्रातून उत्पादनाची प्रेरणा नष्ट होते.

अलिकडच्याकाळात भारतीय उद्योगक्षेत्राचा गतिमान विकास करण्यासाठी, रोजगार निर्मिती, निर्यातवाढ, परकिय गुंतवणूक आकर्षित करणे इत्यादी दृष्टीने भारत सरकारने प्रयत्न केले. तसेच नवीन औद्योगिक धोरणांच्या माध्यमातून, डिजीटल इंडिया, स्किल इंडिया, स्मार्ट सिटी, मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया, स्टॅंड अप इंडिया, उडान योजना, उदय योजना, मुद्राकर्ज योजना, इज ऑफ डुइंग बिजनेस योजना गुंतवणूक धोरणात बदल, वस्तू व सेवाकर, रोख विरहीत व्यवहार, सौरउर्जा निर्मिती, सेंदाई योजना, स्वच्छ भारत योजना, नविन कपडा पार्क देशभर उभारणे इत्यादी योजनांच्या माध्यमातून रोजगार, निर्यात, उत्पादन, परकिय चलनसाठा वाढविण्यासाठी व औद्योगिक क्षेत्राची सर्वांगीण प्रगती साध्य करण्यासाठी भारत सरकार प्रयत्न करत आहे. यातून निश्चितच देशाच्या औद्योगिक प्रगतीला चालना मिळून भारतीय उद्योग क्षेत्र अंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये दबदबा निर्माण करेल.

सन २०१७-१८ मध्ये औद्योगिक विकासाचा दर ४.४ टक्के होता. २०१८-१९ मध्ये तो ३.६ टक्के इतका साध्य झाला. देशाच्या जीडीपीमध्ये उद्योगक्षेत्राचा वाटा २९.७३ टक्के राहिला आहे. तर रोजगार निर्मितीमध्ये २४.६९टक्के योगदान उद्योगक्षेत्राचे आहे. तर निर्यातीमध्ये इतका वाटा भारतीय उद्योगक्षेत्राचा राहिला आहे. तसेच भांडवल निर्मितीचा दर सन २०१७-१८ मध्ये ७.६ टक्के साध्या झाला आहे.

**संशोधन पद्धती :-**

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने द्वितीय सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, पत्रिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा वापर करण्यात आला.

**शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :-**

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासाला योग्य दिशा प्राप्त होण्यासाठी काही उदिष्टये निश्चित करण्यात आली आहेत. ती पुढील प्रमाणे आहेत.

१) औद्योगिक विकासाच्या विविध स्थित्यंतराचा अभ्यास करणे.

२) औद्योगिक विकासासाठी सरकारने अलीकडच्या काळात राबविलेल्या मोजक्या योजनांचा आढावा घेणे.

३) औद्योगिक क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदानाचा शोध घेणे.

४) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे.

**अलीकडच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रातील सुधारणा :-**

अलीकडच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रात अनुलाग्र बदल करण्यासाठी भारत सरकारने २०१४ नंतर काही महत्वपूर्ण सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. यातील पहिले पाऊल म्हणजे औद्योगिक धोरणात सुधारणा करून नवमाहिती व तंत्रज्ञानावरील भर, सूचना व प्रसारण.
मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, स्टँड अप इंडिया, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक इत्यादी योजनांच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

**१) मेक इन इंडिया :-**

२५ सप्टेंबर २०१४ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्याद्वारे राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर मेक इन इंडियाची सुरुवात करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश गुंतवणुकीस चालना देणे, तरुण उद्योजकांना प्रोत्साहित करणे, कौशल्य विकासात वाढ करणे, बौध्दीक संपदेचे संरक्षण करणे व आधुनिक सोयी-सुविधांची निर्मिती करणे या उद्देशाने मेक इन इंडिया हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. या योजनेअंतर्गत जागतिक व्यापारात हिस्सेदारी वाढविण्यासाठी लुक इस्टच्या बरोबर लिंक वेस्टची कल्पना सुचविण्यात आली. मेक इन इंडिया कार्यक्रमात-

१) वाहन उद्योग २) विमान ३) जैवतंत्रज्ञान ४) निरोगीपणा ५) अवकाश ६) बंदर ७) खाणकाम ८) रेल्वे ९) आयटी आणि बीपीएम १०) रसायने ११) चामडे १२) बांधकाम १३) अन्नप्रक्रिया १४) औषधे १५) औष्णिक उर्जा १६) पर्यटन १७) पुनर्निर्मितीक्षम उर्जा १८) कापड १९) तेल आणि वायु २०) मनोरंजन २१) रस्ते आणि महामार्ग २२) इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणा २३) इलेक्ट्रॉनिक मशिनरी २४) संरक्षण उत्पादने २५) वाहनांच्या सुट्या भागाचे उद्योग इत्यादी २५ उत्पादनक्षेत्रांची निवड करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत गुंतवणूक वाढीला प्रोत्साहन देण्यासाठी संरक्षण क्षेत्रात ४९ टक्के, रेल्वे १०० टक्के अंतराळ ७४ टक्के, समचार मिडीया- २६ टक्के प्रत्यक्ष

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

विदेशी गुंतवणूकीला अनुमती देण्यात आली. योजनेचा परिणाम म्हणून २०१५ मध्ये भारतात थेट विदेशी गुंतवणूक झाल्याचे युएसडॉलर ६३अरब पेक्षाही अधिक म्हणजेच ४.०६ लाख करोड प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक झाल्याचे निदर्शनास येते.

तसेच जपानी कंपन्यांच्या व्यापारातही वाढ झाल्याचे दिसून येते. फेब्रुवारी २०१६मध्ये मुंबई येथे मेक इन इंडिया सप्ताह कार्यक्रमात वांद्रे-कुर्ला संकुलात पार पाडला. या कार्यक्रमाला ६८ देशातील २५०० अंतरराष्ट्रीय आणि ८००० खाजगी प्रतिनिधी मंडळांनी भाग घेतला होता. यावेळी २५९४ सामंजस्य करार करण्यात आले. याचाच परिणाम म्हणून एकुण १०२ देशांचा सहभाग नोंदविण्यात आला. त्यातून महाराष्ट्रात १) मराठवाडा व विदर्भ १ लाख ५० हजार कोटी रूपये २) पुणे ५० हजार कोटी ३) खानदेश २५ हजार कोटी ४) मुंबई कोकण विभाग - ३ लाख २५ हजार कोटी रूपयांची गुंतवणूक झाल्याचे दिसून येते. हे औद्योगिककरणाच्या व रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने महत्वाचे पाऊल दिसून येते.

**२) स्टार्ट अप इंडिया :-**

देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ ऑगस्ट २०१५ रोजी स्टार्टअप इंडियाची घोषणा केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश नवउद्योजकास प्रोत्साहन देणे व रोजगारनिर्मिती घडवून आणणे हा आहे. स्टार्ट अप इंडिया म्हणजे अशी कंपनी किंवा व्यवसाय आहे. जी बौध्दीक आणि तंत्रज्ञानावर आधारित नवनवीन उत्पादन व सेवांचे व्यापारीकरण व आधुनिकीकरण करते. स्टार्ट अप इंडिया योजनेची वैशिष्टये असे की. १) नव उद्योजकांसाठी सरकारी नियम आणि बंधने कमी करणे. २) नव उद्योग निर्मितीतील परवाना राज (Licence Raj) व परकीय गुंतवणूक अडथळे समाप्त करणे. ३) रोजगार निर्मितीस चालना देण्यासाठी **शाश्वत** आर्थिक वृध्दीस चालना देणे. ४) देशातील महिला उद्योजकांस (अनुसूचित जाती/जमाती) प्रोत्साहन देणे.

स्टार्ट अप इंडिया या योजनेत पुढील तरतुदी करण्यात आल्या.

१) पहिल्या तीन वर्षासाठी उद्योजकाच्या कायद्याच्या पालनासाठी कोणतीही शासकीय पाहणी होणार नाही.

२) पतहमी निधीची तरतुद

३) नविन उद्योजकासाठी अर्ज आणि वेब पोर्टल सुरू असेल याद्वारे नोंदणी करणे सोपे होईल.

४) अर्ज सादर करण्याच्या शुल्कात ८० टक्के सुट असेल

५) स्टार्ट अपची गरज पूर्ण करण्यासाठी नवउदयोजकासाठी दहा हजार कोटी रूपयाचे भांडवल उभे करण्यात येईल.

६) स्टार्टअप अंतर्गत उद्योगांना भांडवली लाभ करात सुट देण्यात येईल.

७) या योजने अंतर्गत नवउद्योजकास तीन वर्षापर्यंत उत्पन्न करातून सूट देण्यात आली आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

८) योजनेअंतर्गत सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारी पीपीपी सहभागी करण्यात आले आहे. [illegible] इत्यादी तरतुदीद्वारे [illegible] प्रोत्साहन देऊन औद्योगिक विकासास गती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यांचा परिणाम म्हणून २,३७,९०२ व्यावसायिकांनी योजना तयार करण्यासाठी या कार्यक्रमाचा लाभ घेतला आहे.

**स्टार्टअप कार्यक्रमातील मान्यताप्राप्त उद्योगाची टक्केवारी २०१८-१९**

| | | | |
|---|---|---|---|
| महाराष्ट्र | १८.९१ | हरियाणा | ५.३३ |
| कर्नाटक | १४.६७ | तामिळनाडू | ५.४८ |
| दिल्ली | १३.३८ | गुजरात | ५.२७ |
| उत्तरप्रदेश | ८.२३ | केरळ | ४.०० |
| तेलंगाणा | ५.५९ | पश्चिम बंगाल | ३.०३ |

**स्टार्टअप अंतर्गत प्रमुख उद्योगांचे प्रमाण २०१८-१९**

| अ.क्र. | राज्य | टक्केवारी | अ.क्र. | राज्य | टक्केवारी |
|---|---|---|---|---|---|
| १ | सुचना व सेवा | १५.२३ | २ | आरोग्य सुधार औद्योगिक व मानव विज्ञान | ८.९७ |
| ३ | शिक्षण | ८.०७ | ४ | व्यवसाय व वाणिज्य सेवा | ४.१५ |
| ५ | खादय पदार्थ | ४.१ | ६ | शेती | ३.७३ |
| ७ | अॅपकोशन | ३.१० | ८ | नविकरणीय उर्जा | ३.०९ |
| ९ | इंटरनेट | ३.०५ | १० | औद्योगिक हार्डवेअर | ३.०४ |

वरील सारणीवरून स्टार्ट अप इंडिया या योजनेअंतर्गत अतिशय अल्प काळात सुरू झालेल्या नव उद्योगाची माहिती राज्यनिहाय व उद्योगनिहाय आपणास निदर्शनास येते. यातून महाराष्ट्र, कर्नाटक व दिल्ली या राज्यात सर्वाधिक उद्योग व सेवा सुरू झाल्या आहेत. तर सुचना प्रायोगिकी, आरोग्य व शिक्षण क्षत्रात गुंतवणूकीचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

**स्टँड अप योजना :-**

स्टँड अप योजना १५ ऑगस्ट २०१५ रोजी पंतप्रधानाद्वारे घोषित करण्यात आली. या योजनेची प्रत्यक्ष सुरूवात ५ एप्रिल २०१६ रोजी माजी उप-पंतप्रधान बाबू जगजीवन राम यांच्या जयंती

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

...साठी करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला उद्योजकांना उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे हा आहे. या योजनेने अंदाजे पुढील तीन वर्षात किमान २.५ लाख व्यावसायिकांना स्टँड अप इंडिया या योजनेचा लाभ मिळवून देणे हे आहे.

स्टँड अप इंडिया या योजनेत १) भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेमार्फत (SIDBI) १०,००० कोटी रुपये स्टँड अप इंडिया योजनेस वित्तपुरवठा करण्यात येणार आहे. २) योजनेअंतर्गत प्रत्येक बँक शाखेतून अशा किमान २ प्रकल्पांना लाभ मिळणार आहे. ३) बिगर कृषी क्षेत्रातील व्यावसायिकांना दहा लाख ते एक कोटी रुपये कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येणार असून या कर्ज फेडीचा कालावधी सात वर्षे असेल. ४) योजनेअंतर्गत उभारण्यात येणाऱ्या प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्के रक्कम लाभार्थीद्वारे तर उर्वरित ७५ टक्के रक्कम कर्ज स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येईल ५) या योजने अंतर्गत केंद्रीय अर्थमंत्रालयाचा वित्तीय सेवा विभाग समन्वयक म्हणून, तर राष्ट्रीय पतहमी विश्वस्त कंपनी व एनसीजीटीसी योजनेचे संचालक देण्यात येणाऱ्या कर्जाची हमी घेतील.

अशा प्रकारच्या विविध महत्वपूर्ण तरतुदी अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती व महिला उद्योजकासाठी उद्योजकीय स्थिरता व नवउद्योग सुरू करण्यासाठी करण्यात आल्या आहेत. या योजनेच्या माध्यमातून आद्योगिक क्षेत्रामध्ये मागास प्रवर्गातील उद्योजकांना व महिलांना नवसंधी उपलब्ध होणार आहे.

अशा प्रकारे मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया, स्टँड अप इंडिया, स्मार्ट सिटीज, नवीन औद्योगिक धोरणातील सुधारणा यासारख्या नविन आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून देशातील औद्योगिक विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न भारत सरकारने केलेला आहे. याद्वारे औद्योगिक विकास गतीमान करणे, रोजगार वृध्दी करणे, निर्यातवाढ करणे, परकीय चलन मिळविणे असे उद्देश भारत सरकारचे आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये ४.४ टक्के औद्योगिक विकास दर होता. तर त्यात घट होऊन २०१८-१९ मध्ये ३.६ टक्के झाला. वर्ल्ड डुइंग बिझनेस २०१९ अहवालानुसार औद्योगिक क्षेत्रातील नवीन सुधारणामुळे १९० देशाच्या रँकमध्ये भारताचा क्रमांक ७७ वा मिळविला आहे. २०१७ मध्ये भारताचा हा क्रमांक १०० वा होता. म्हणजेच निश्चितच भारताच्या औद्योगिक विकासात २०१४-१५ ते २०१७-१८ या वर्षात सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास येते. परंतु वर्षे २०१८-१९ मध्ये औद्योगिक वृध्दी दरात घट होत असल्याचे दिसून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे लघू उद्योगातील पतपुरवठ्याची कमतरता, मोटार वाहन उद्योग, फार्मास्यूटिकल्स आणि मशिनरी त्या संबंधीचे क्षेत्र यातील वस्तूची देशांतर्गत मागणी कमी झाली आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कच्या मालाच्या किमतीतील अस्थिरता यामुळे विकास दरात घसरण होत असल्याचे दिसून येते.

**निष्कर्ष :-**

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासातून काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत ते

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

पुढील प्रमाणे.

१) नियोजनांतर्गत देशाच्या औद्योगिक स्वावलंबनास प्राधान्य देण्यात आले यात प्रामुख्याने मुलभूत व अवजड उद्योग, रसायने उद्योग, उर्जा, लघूउद्योग व ग्रामोद्योग, अभियांत्रिकी उद्योग, साखर, कापड, ताग, कोळसा पेट्रोकेमिकल्स, सिमेंट इत्यादी उद्योगांच्या विकासावर १९९० पर्यंत भर देण्यात आला. जागतिकीकरणानंतर मात्र निर्यातवृध्दी करणारे उद्योग, परकीय चलनाची प्राप्ती यावर भर देण्यात आला.

२) औद्योगिक विकासाचा वृध्दीदर सातत्याने अस्थिर असल्याचा दिसून येतो. दूसऱ्या योजनेमध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वार्षिक वृध्दीदर ७.६टक्के होता, चौथ्या योजनेत ५ टक्के, पाचव्या योजनेत ५.३ टक्के, सहाव्या योजनेत ५.५ टक्के, सातव्या योजनेत ८.५ टक्के, आठव्या योजनेत ७.४ टक्के, नवव्या योजनेत ७.३५ टक्के एवढा विकासदर साध्य करण्यातआला. तर दहाव्या व आकराव्या योजनेमध्ये अनुक्रमे ५.०टक्के व ८.२ टक्के विकासदर साध्य करण्यात यश भेटले.परंतु सद्यस्थितीत २०१७-१८ मध्ये ४.४ टक्के व २०१८-१९ मध्ये ३.६ टक्के पर्यंत औद्योगिक क्षेत्राचा वार्षिक विकास दर घटलेला दिसून येतो.

३) औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी सन २०१४ नंतर भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया, स्टँड अप इंडिया, मुद्रा बँक, स्मार्ट सिटी, नविन कपडा पार्क इत्यादी योजनांद्वारे सुधारणां करण्याचा प्रयत्न केला. याचाच परिणाम म्हणून मेक इन इंडिया अंतर्गत १०२ देशांतील उद्योजकांनी भारतात विविध क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवली आहे.

४) स्टार्ट अप इंडिया योजनेद्वारे सन २०१८-१९ मध्ये महाराष्ट्र, कर्नाटक व दिल्ली या राज्यात अनुक्रमे १८.९१ टक्के, १४.६७ टक्के व १३.३८ टक्के नवीन उद्योग सूरू झाले आहेत. या अंतर्गत सुचना औद्योगिकीसेवा १५.२३टक्के, आरोग्य व मानव विज्ञान ८.९७टक्के तर शिक्षण क्षेत्रात ८.७टक्के उद्योगाचे प्रमाण असल्याचे दिसून येते. व्यावसाय व वाणिज्य खादयपदार्थ व शेती यामध्ये अनुक्रमे ४.१५टक्के, ४.०८टक्के व ३.७३टक्के प्रमाण आहे. तरोच अधिकोषन, नविकरणीय उर्जा, इंटरनेट व औद्योगिक हार्डवेअर यामध्ये अनुक्रमे ३.१०टक्के, ३.०९टक्के ३.०५टक्के व ३.०४टक्के उद्योगाचे प्रमाण असल्याचे दिसून येते.

५) उद्योग क्षेत्रामध्ये मागास प्रवर्गातील नव उदयोजकांना व्यवसायाची संधी प्राप्त होण्यासाठी स्टार्ट अप इंडिया योजना सूरू करण्यात आली. यामुळे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला उद्योजक यांनी प्रकल्प खर्चाच्या २५टक्के रक्कम स्वतः घालावी व ७५टक्के रक्कम त्यांना कर्ज स्वरूपात या योजने अंतर्गत देण्यात येईल. यामुळे निश्चितच संवर्गनिहाय सांपत्तीक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

६) अलिकडच्या काळात सन २०१८-१९ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील पतपुरवठयाची कमतरता,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XXII, Vol. V
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2021 To Feb. 2022 

औद्योगिक उत्पादनाला देशांतर्गत कमी मागणी, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कच्च्या तेलाच्या किमतीतील अस्थिरता यामुळे औद्योगिक क्षेत्राच्या वृद्धीदरात, रोजगारनिर्मितीत घट होत असल्याचे दिसून येते.

(७) अलिकडच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रातील नव सुधारणेमुळे दिर्घ काळात निश्चितच औद्योगिक विकासदरामध्ये, रोजगार व निर्यातीमध्ये परकीय चलनाच्या प्राप्तीमध्ये निश्चितच सुधारणात्मक बदल घडून येतील.

## संदर्भ सूची :-

१) देसाई भालेराव - भारतीय अर्थव्यवस्था - मे २०१३, निराली प्रकाशन, पुणे.
२) गौरवदत्त / अश्विनी महाजन- भारतीय अर्थव्यवस्था-२०१५, एस.चाँद अॅन्ड कंपनी प्रा.लि.
३) ज्ञानेश्वर मगर-सरकारी योजना जानेवारी २०१७, रत्नाई प्रकाशन, सोलापूर.
४) ज्ञानेश्वर मगर-अर्थव्यवस्था विशेषांक-रत्नाई प्रकाशन, सोलापूर.
५) आर्थिक समीक्षा-२०१८-१९, भारत सरकार, वित्त मंत्रालय, जुलै २०१९.
६) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन,मुंबई.
७) योजना मासिक- विविध अंक-सुचना व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार
८) कुरुक्षेत्र-विविध अंक- सुचना व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार
९) संदीप राजपूत / पुरोहित - समग्र लोकराज्य योजना- फेब्रुवारी २०१८- पृथ्वी पब्लिकेशन, पुणे.

2021-22

Kale

# पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

## (Environmental Problems and Human Life)


: संपादक :

प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन

लोकप्रशासन विभागप्रमुख

पंडीत दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी

जि.लातूर (महाराष्ट्र)



अरुणा प्रकाशन, लातूर



PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

संपादक : प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव बन

ISBN 978-93-91689-26-1

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,

खडेंकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- ऑक्टोबर २०२१

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

: अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॅम्प्युटर, लातूर

: मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरभद्र गुळवे

: मूल्य : ३५०.०० रुपये

* "पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन" या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकाचे असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

२६. ध्वनी प्रदूषण – प्रा. डॉ. सतिष बाबुराव ढोंगे / ८८
२७. महाराष्ट्र राज्यातील आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा – प्रा. डॉ. बाळासाहेब सोनबा शिंगोले / ९१
२८. आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये स्वयंसेवक आणि स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान
प्रा. डॉ. चंद्रशेखर शेषेराव पाटील / ९४
२९. जल व वायू प्रदूषण – प्रा. डॉ. बोकळे मीनाताई देविदासराव / ९७
३०. जलव्यवस्थापनात लोकसहभाग : एक चिंतन – प्रा. डॉ. मोहोकार एन.एस. / ९९
३१. कोरोना आपत्ती काळात राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवकांचे योगदान – प्रा.आर.बी.शेटे / १०२
३२. पाण्याचे व्यवस्थापन – प्रा.डॉ. पांडुरंग मुंढे / १०५
३३. भारतातील पर्यावरणीय कायदे आणि शाश्वत विकास – डॉ. दीपक सुभाषराव वाघमारे / १०७
३४. महाराष्ट्रातील घन कचऱ्याचे व्यवस्थापन – प्रा. डॉ. रेणुकादास यशवंतराव बोधर / १११
३५. कोरोना महामारी आणि प्रशासनासमोरील आव्हाने – डॉ.वैशाली शेषराव पेरके / ११६
३६. महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास, समस्या व उपाय – प्रा.डॉ.कोंडीबा रामराव कांदे / १२०
३७. महाराष्ट्रातील जलसंपदा आणि जलसिंचन – प्रा. उल्हास सखाराम राठोड / १२३
३८. जल पुर्नभरण : शाश्वत पाणी व्यवस्थापन – श्री. विठ्ठल गुरुनाथ बिराजदार / १२६
३९. जलव्यवस्थापन : गरज आणि वास्तव – प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे / १२८
४०. पाण्याचे संरक्षण, वसुंधरेचे रक्षण – प्रा.डॉ.शरद पुं. कांबळे / १३१
४१. कोरोना महामारी आणि शिक्षणापुढील समस्या – प्रा.डॉ. माडेकर वैशाली सवंतराव / १३४
४२. पर्यावरण आणि मानवी जीवन – अंतेश्वर भुजंगराव चलवा / १३७
४३. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जलनिती विषयक धोरण – प्रा. माणिक भि. डोखळे / १३९
४४. पूर परिस्थिती आणि प्रशासनाची भूमिका – डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे / १४५
४५. घनकचरा व्यवस्थापन : एक निरीक्षण – डॉ. शंकर लेखने / १४८
४६. भारतातील जलप्रदूषणाची कारणे आणि परिणाम – प्रा. डॉ. बी. एन. नागलगावे / १५१
४७. कोरोना महामारी : एक आपत्ती – डॉ. रमेश वाघमारे / १५३
४८. पर्यावरण आणि जनजागृती : काळाची गरज – डॉ.एम.एफ.राऊतराहे / १५७
४९. जागतिक तापमानवाढ – प्रा.डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे / १६०
५०. पर्यावरण आणि समाज – प्रा.डॉ.टापरे अं. द. / १६४
५१. पर्यावरण व्यवस्थापन – प्रा.डॉ.व्यंकट विळेगावे / १६७
५२. पर्यावरण आणि सामाजिक समस्या – प्रा.डॉ.दगडू नरसिंग दामावले / १६९

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

३९

# जलव्यवस्थापन : गरज आणि वास्तव

प्रा. डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

**प्रस्तावना** – संपूर्ण जगाला भविष्यातील टंचाईचा धोका येत्या काळात पूर्वसूचित करण्यात आहेत. त्यातीलच दु महायुद्धांचे दुष्परिणाम मानवी जीवनावर झाले आहेत. परंतु तिसरे महायुद्ध हे जलव्यवस्थापनावरून होईल असा अंदाज जलव्यवस्थापन तज्ञांचा आहे. जलव्यवस्थापन तज्ञांचा इशारा आपण केवळ गांभीर्याने घेतला नाही तर जलयुद्धाला कारणीभूत निसर्गाला आपल्याला कधीच क्षमा करणार नाही हे निश्चित आहे. जल म्हणजे जीवन. म्हणून मानवी जीवनात पाण्याला अत्यंत महत्त्व आहे. पाणी हे पृथ्वीतलावरील सजीवांचे जीवन आहे. पाण्याशिवाय माणसाची कोणतीही गरज पूर्ण होत नाही. त्यामुळेच जगातील नद्या आणि जलाशयाजवळच मानवी संस्कृतीचा उदय आणि विकास झाला आहे. अलिकडील काळात वाढती लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकरण, शहरीकरण व कमी होत असलेले पर्जन्यमान यामुळे पाण्याची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. पाण्यासाठी आज स्थानिक ते जागतिक पातळीवरील संघर्ष दिसून येत आहे. म्हणून पाणी प्रश्नावर मात करण्यासाठी जलव्यवस्थापनाची गरज आहे.

**उद्देश**

१. जलव्यवस्थापनाची गरज अभ्यासणे.
२. जलसाक्षरता जागृत करणे.
३. जल प्रदूषण समस्येचा अभ्यास करणे

**संशोधन पद्धती** – प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेतला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा समावेश आहे.

**जलव्यवस्थापन त्रिसूत्री**

१. पाणी मिळवा, पावसाचा प्रत्येक थेंब जमा व जतन करा.
२. मिळविलेले पाणी काटकसरीने वापरा.
३. वापरलेले पाणी प्रक्रिया करून पुन्हा पुन्हा वापरा.

वरील त्रिसूत्रीचा अवलंब करणे व पालन करणे म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.

**व्याख्या :** "उपलब्ध नैसर्गिक जलसाठ्याचे नियोजन, व्यवस्थापन, नियंत्रण, योग्य विभाजन व जतन म्हणजे जलव्यवस्थापन होय."

**विश्लेषण** – भूगर्भशास्त्रज्ञांच्या अभ्यासपूर्ण संशोधनानुसार केवळ पावसाने सगळी ओलांडल्याने भूगर्भातील पाणीसाठा वाढत नाही तर अतिवृष्टी होऊनही भूपृष्ठभागावरील उंच सखलपणामुळे पावसाचे पाणी भूगर्भात झिरपण्यासाठी कायमस्वरूपी सिंचन प्रकल्पाची नितांत आवश्यकता आहे. त्यासाठी जमिनीवरील पाणी साठवणूक क्षमता वाढवावी लागते. मुंबईच्या हाकेवरील पूर्व ठाणे जिल्ह्याची नुकतीच प्रसिद्ध झालेली आकडेवारी हेच दर्शविते. जलसंपत्तीसह निसर्गातील विविधता आहे, ती कधीच कृतघ्न होत नाही. निसर्ग तर दाताच आहे तसाच तो प्रसंगी मानवी चुकांना त्याची जागा दाखवत क्रूरही होऊ शकतो. मानवी जीवनावर सर्वोच्च अधिसत्ता गाजवताना त्याच्या ठायी भेदभाव नसतो. मानवी जीवनात सर्व प्रकारचे प्रदूषण, पर्यावरण, वनस्पती, सार्वजनिक आरोग्याप्रमाणे पाण्याचे संवर्धन आणि जलव्यवस्थापनाच्या बाबतीत समाज जीवनात जाणीवतेची उणीव दिसून येते. विकास म्हणजे निसर्गाचा ऱ्हास यानुसार पाण्यासह निसर्ग संपत्तीचा बेमाप ऱ्हास करत जी विकास कामे चालली आहेत त्याचा दूरगामी परिणाम पाण्याच्या साठ्यावर होताना दिसून येत आहे.

**जलव्यवस्थापनाची गरज** – पाणी ही एक मूलभूत गरज आहे. एका व्यक्तीला दररोज पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, व्यक्तीगत स्वच्छतेसाठी, धुणी भांड्यासाठी दरडोई जवळपास किमान ३५ लिटर पाणी लागते. म्हणून पाणी हे जीवन आहे. पाण्याशिवाय सजीव सृष्टीतील एकही जीव, वनस्पती जीवंत राहू शकत नाही. पाणी पृथ्वीवरच्या साऱ्या जीवांच्या उत्पत्तीचे

ISBN 978-93-91689-26-1

आहे. मानवाला प्रगती करण्यासाठी आणि व्यवसाय उद्योगासाठी पाण्याची गरज असते. त्याचप्रमाणे प्राणी, पक्षी, जीवाणू व किटकांना पाण्याची गरज असते. त्यामुळे जलसंपत्तीचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

**जलउपलब्धता** – मानवाच्या विकासाबरोबर जलव्यवस्थापनाला प्राचीन काळापासून महत्त्व आहे. [illegible] मोठ्या प्रमाणात तलाव निर्मिती चालू होती. देशात इ.स., [illegible] तलावाचे पाणी [illegible], सौराष्ट्र [illegible] चा विचार करून तयार केले जात. साधु-संतांनी मानवाला पाण्याचे महत्त्व पटवून दिले होते. त्यांनी [illegible] ४०० [illegible] तलाव होते. मद्रासमध्ये ५३००० तलावांची नोंद होती. इ.स.१८८५ मध्ये ४३००० तलावांचे काम केले होते. १८८० मध्ये हैद्राबादमध्ये ३९,००० तलाव अस्तित्वात होते. शिवकालीन पाणी व्यवस्थापन योजनांमध्ये विविध तंत्रज्ञानांचा अंतर्भाव होता. शिवकाळात महाडला जलस्रोत निर्माण केले होते. [illegible] पुरंदर, रायगड, [illegible] पाणी निर्माण केले होते. शिवकाळात जलव्यवस्थापन उत्कृष्ट होते. आधुनिक काळात जलव्यवस्थापनाची उपलब्धता ही विहिरी, तलाव, कालवे, धरणे व पाटबंधारे यांद्वारे जलव्यवस्थापनाची उपलब्धता केली जात आहे.

**पाण्याचा अपव्यय** – भविष्याचा विचार करून पाण्याचा अपव्यय टाळणे महत्त्वाचे ठरले आहे. कारण आज शेतीसाठी ८५ टक्के पाण्याचा वापर अयोग्य पद्धतीने केला जातो. पाणी जमिनीला व देता पिकांना द्यावे, पाणी पिकांच्या मुळांना कसे द्यावे याविषयाची माहिती असणे आवश्यक आहे. यांचे पद्धतीने पाणी व देता पिकांसाठी ठिबक व तुषार सिंचनासारखी साधने वापरावीत. तसेच वॉटर फिल्टरच्या मशिनीद्वारे पाणी शुद्धीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे पाणी वाया जाते. या पाण्याचा पुनर्वापर केला पाहिजे.

मोठ्या शहरातील पाणी पुरवठा योजनांमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी विविध कारणांमुळे २० ते ३० टक्के पाण्याची गळती झाल्यामुळे ते पाणी वाया जाते. पाणी साठ्या योजनांच्या जलवाहिन्या फुटतात. त्यामुळे ठिकठिकाणी लाखो लिटर पाणी गळती होते. महानगरामध्ये पाणी पुरवठा करणाऱ्या पाईपलाईन जुन्या आहेत. त्यामुळे पाईप लाईन फुटून लाखो लिटर पाणी वाया जाते. अशा प्रकारे मोठ्या शहरातील रस्त्यांची कामे करताना जलवाहिन्या फुटून पाण्याचा अपव्यय होतो. हे टाळणे गरजेचे आहे.

**जलप्रदूषण समस्या** – देशातील महानगरासारख्या शहरातून जाणाऱ्या नद्या प्रदूषित झाल्या आहेत. उल्हास, नद्या यांचे प्रदुषणापासून जतन करणे आवश्यक आहे. जलव्यवस्थापनात पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे आवश्यक आहे. परंतु या वनसंवर्धन वनपर्यटनाद्वारे पर्यावरणाचे तसेच वनस्पती संवर्धनाचे मोल समाजाच्या लक्षात यावे हा प्रधान हेतू आहे. मात्र शासकीय वनवैभव समृद्ध करणारे जे जलाशय आहेत ते निसर्ग वैभवासह पशु-पक्ष्यांच्या अधिवासाला आधार आहे. मात्र वनपर्यटनाची संकल्पनाच ध्यानी न आलेल्या असंस्कृत पर्यटकांच्या बेफिकीरपणाच्या वागण्याने हे जलाशय प्रदूषित होत आहेत. अनेक जलाशयात प्लास्टिकच्या पिशव्या, बाटल्या, उरलेले अन्नपदार्थ, निर्माल्य जलाशयात विसर्जीत करून जलप्रदुषणात भर टाकली जात आहे. पर्यावरण संवर्धनाचा अभाव आणि कायद्याचा धाक नसल्याने हा प्रकार सर्वच जलाशयाच्या ठिकाणी अनुभवायला येतो.

जलाशयाचा सर्वात मोठा साठा सागर, महासागर आहे. आम्हाला दैनंदिन जीवनोपयोगी अनेक घटक उपलब्ध करून देणारा हा दयावान रत्नाकार प्रदूषित होत आहे. हे रत्नाकार म्हणजे सध्या प्रदूषित रासायनिक पाणी आणि कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याचे डंपिंग ग्राऊंड झाले आहे. दैनंदिन जीवनातही पाण्याचा होणारा अपव्यय टाळणे शक्य असूनही आम्हाला काय त्याचे देणं घेणे ही भावना समाजात सर्वत्र दिसते आहे.

आपणाला पिण्यासाठी पाण्याचा वापर, शेतीसाठी व औद्योगिकीकरणासाठी किती वापर करतो आणि किती प्रदूषित करतो हे गणित मांडण्याची वेळ आली आहे.

जलव्यवस्थापनासाठी सामान्यपणे पुढील काही उपाय महत्त्वपूर्ण ठरतात.

**१) पावसाचे पाणी जमिनीत जिरवणे :** पावसाच्या पाण्याचा थेंब न थेंब जमिनीमध्ये जिरविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जलसंधारण, मृद संधारण, पाणी अडवा पाणी जिरवा तसेच डोंगर माथ्यावर पाणी जिरविण्यासाठी समतल चर खोदणे इत्यादी योजना राबविणे आवश्यक आहे.

**२) प्रकल्प उभारणी :** शासनाने नवनवीन प्रकल्पाची उभारणी करून जलसाठा वाढविणे गरजेचे आहे. म्हणून


PRINCIPAL ... Mahavidyalaya Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nand...

आवश्यक तेथे धरणे उभारून प्रकल्पाची उभारणी करणे गरजेचे आहे.

**३) जलसाक्षरता अभियान :** जलसाक्षरता अभियानाद्वारे सर्वसामान्य जनतेला पाण्याचे महत्त्व पटवून देणे, पाण्याचा वापर काटकसरीने करून पाण्याचा अपव्यय टाळणे व योग्य पद्धतीने पाण्याचे साठवण व वापर करणे यासाठी जलसाक्षरता अभियान राबविणे आवश्यक आहे.

**४) पाण्याचे वितरण योग्य रितीने करणे :** पाण्याचे विविध उपयोगांसाठी उपयोगी ठरते. जसे शेतीसाठी, उद्योग व व्यवसायासाठी व पिण्यासाठी आवश्यक आहे. निसर्गाने दिलेल्या पाण्याचे विविध कामासाठी योग्य नियोजन करणे गरजेचे आहे. पाण्याची कमतरता विचारात घेऊन पाणी व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे.

**५) पाण्याचा पुनर्वापर करणे :** दैनंदिन जीवनात दिवसेंदिवस पाण्याची कमतरता भासत आहे. पाण्याच्या पुनर्वापराचे नियोजन करून पाण्याचा अपव्यय टाळणे महत्त्वाचे आहे. पाण्यावर प्रक्रिया करून अशुद्ध पाणी शुद्ध करता येते. हे पाणी शेती, उद्योग व बांधकामासाठी उपयोग करता येते.

थोडक्यात जलव्यवस्थापनासाठी सर्वांचा सहभाग आवश्यक आहे. जलव्यवस्थापनाचे विविध कार्यक्रम स्थानिक पातळीवरील व्यक्ती, नेते, समाजातील पुढारी, नगरपालिका, ग्रामपंचायत, सामाजिक संस्था या सर्वांच्या सहभागातून जलव्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे.

**संदर्भ ग्रंथ**


१. जेम्स ए.जे. व पी. गोपालन, महाराष्ट्र प्रवाह, अहमदाबाद

२. सामना, २२ मार्च २०२०

३. समाजप्रबोधन पत्रिका

४. प्रा. मारुती कच्छवे-पाण्याचे नियोजन

५. अनुपम मिश्र-तलावांची भारतीय परंपरा

६. महाराष्ट्र टाईम्स, ७ जुलै, २१ सप्टेंबर २०१३

७. महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग अहवाल, महाराष्ट्र राज्य


***

ISBN 978-93-91689-26-1

RNI [illegible] | IMPACT FACTOR [illegible] | ISSN [illegible]

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

# SOCIAL GROWTH

**UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL**

**Issue : XXIII, Vol. VI**

**Year - XII (Half Yearly)**

**(Nov. 2021 To April 2022)**

**Editorial Office :**

'Gyandev Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

**Contact :** - (02382) 241913
09423346913 / 09503814000
09637935252 / 07276301000

**Webside**
**www.irasg.com**

**E-mail :**
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

**Published by :**
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

**Price : ₹ 200/-**

**CHIEF EDITOR**

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur (M.S.) India

**EDITOR**

Robert Hunt
Professor, Dept. Of History,
University of Lowa (USA)

Dr. Arun Tiwari
Head Dept. of Economics,
D.S.M. College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy
Schiller International University,
Paris (France)

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,
University of Berlin
Berlin (Germany)

**EXECUTIVE EDITORS**

B.R. Bokade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Nilam Changani
Dept. of Economics,
SKMG Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist.Latur (M.S.)

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History
Lokhaven University, Lokhaven,
Pennsilvya (USA)

**DEPUTY-EDITORS**

Dr.Santosh Kute
Chairman, BOS Economics,
SGB Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Karamsingh Rajput
Head Dept. of Economics,
Lokmanya Tilak College,
Vani, Dist. Yavatmal (M.S.)

**CO-EDITORS**

Prof. Veeraprasad
Dept. of Political Science & P. A.,
S.K. University,
Anantpur (A.P.)

Dr. Babasaheb Gore
Principal,
Smt. Sushiladevi Deshmukh Mahila
College, Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. P.M. Shinde
Head, Dept. of Sociology,
D.S.M. College,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Baban D. Todkar
Head, Dept. Defence Study
New Arts, Sci.& Comm. College
Ahmednagar, (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

IMPACT FACTOR-6.10

SOCIAL GROWTH

ISSN 2229-6190

# INDEX


| Sr. No | Title for Research Paper | Page No. |
|---|---|---|
| 1 | Total Quality Management in Library<br>**Pandurang C. Gadekar** | 1 |
| 2 | अर्थार्जनासह कौशल्य प्राप्तीचा गुरुमंत्र - गांधी विचार<br>एन. व्ही. कदम | 9 |
| 3 | वस्त्रोद्योग क्षेत्रात रोजगार व सर्वसमावेशक विकासाच्या संधी<br>**डॉ. निलम छंगाणी** | 17 |
| 4 | भारतातील श्रमिका समोरील आव्हाने<br>**डॉ. रुपाली कांबळे** | 22 |
| 5 | छत्रपती शाहू महाराजांचे शेतीविषयक विचार<br>**डॉ. गजानन सोनेने** | 27 |
| 6 | मानव विकास निर्देशांक आणि भारत<br>**डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे** | 32 |
| 7 | जागतिक तापमान वाढ एक पर्यावरणी समस्या<br>**डॉ. माया पुंडलिकराव सरवदे** | 42 |
| 8 | स्थानिक स्वराज्य संस्थेची वाटचाल<br>**डॉ. आनंद शिंदे** | 50 |
| 9 | वृद्ध महिलांच्या समस्येची कारणे आणि उपाय<br>**डॉ. महानंदा राऊतखेडकर** | 58 |


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Social Growth | Impact Factor - 6.1? | ISSN 2229-6190
Issue : XXIII, Vol.IX, Nov 2021 To April 2022

6

# मानव विकास निर्देशांक आणि भारत

डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

*Research Paper - Economics*

**प्रस्तावना :-**

देशातील सर्वसामान्य माणसांना आपल्या पसंतीचे जीवनमान जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विकल्पांची व्याप्ती वाढविण्यासाठीची प्रक्रिया म्हणजेच मानव विकास असून यात दीर्घ व आरोग्यपूर्ण जीवन जगणे, ज्ञान प्राप्त करणे आणि चांगल्या प्रतीचे राहणीमान उपभोगणे यासारख्या अत्यावश्यक बाबींचा समावेश होतो. स्त्री-पुरुष समानता आर्थिक समानता सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार, इत्यादी मान विकासाचे महत्वाचे पैलू आहेत. निरोगी व शिक्षित लोकांमुळे उत्पादकता वाढून परिणामतः उत्पादनातील वृध्दीस हातभार लागतो. विकासावर खर्च करणे व संसाधने निर्माण करणे यासाठी उच्च वृध्दीदराची आवश्यकता आहे. तथापि या वाढीचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना समानतेने विशेषतः दुर्बल व वंचित घटकांना मिळणे गरजेचे आहे.

सन १९९० मध्ये संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम, (U.N.D.P.) यांनी पहिला मानव विकास अहवाल प्रकाशित केला आणि त्यानंतर प्रत्येकवर्षी तो प्रकाशित केला जात आहे. भारतासह इतर अनेक देशांनी त्यांचे राष्ट्रीय मानव विकास अहवाल प्रसिध्द केले आहेत. राष्ट्रीय स्तरावर मानव विकासातील तफावती व त्यांचे समाजातील वंचित घटकावर होणारे परिणाम दर्शविण्यामध्ये राष्ट्रिय मानव विकास अहवालाचे मोठे योगदान आहे. हे अहवाल दारिद्रय निर्मुलनासंबंधी राष्ट्रीय विकास आराखडा आणि विशेष कृती योजनांची आखणी करण्यासाठीची ही परिणाम कारक साधने आहेत. यातून सरकारने सर्वसमावेशक विकासाकडे वाटचाल करणे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता व देशांतर्गत स्थिरता या दृष्टीकोनातून आवश्यक ठरते.

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रकाशित मानव विकास अहवाल २००५ नुसार भारताचा २००५ मधील मानव विकास निर्देशांक ०.४८२ होता तर २०१० मध्ये यात ०.५१९ पर्यंत वाढ झाल्याची दिसून येते.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible]

### [illegible]

[illegible]

### [illegible]

[illegible]

[illegible]

| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
|---|---|---|---|---|---|
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |

[illegible]

वरील सारणीवरुन मानव विकासाच्या बाबतीत भारताचा जगाच्या तुलनेत खुपच कमी विकास झालेला आहे जगामधील १६९ देशामध्ये भारत मानव विकासाच्या बाबतीत ०.५१९)११९ च्या स्थानावर आहे. जगामध्ये नॉर्वे, ऑस्ट्रोलिया, पोलंड,मलेशिया उच्च स्तनावर आहेत तर पाकिस्थान, केनिया,बांग्लादेश कनिष्ठ स्थानावर असल्याचे दिसून येतात. भरत अजुनही चीन थायलंड फिलीपान्स, मिश्र, इंडोनेशिया आणि दक्षिण आफ्रीका यासारख्या देशासोबत मध्यम मानव विकास श्रेणीमध्ये आहे.

भारताचे दरडोई उत्पन्न पाकिस्थन, केनिया व बांग्लादेश देशपेक्षा अधिक असले तरी जगातील स्पर्धात्मकतेत भारतातील शाश्वत विकास साध्य करावयाचा असेल तर देशांतर्गत सर्वच क्षेत्रात वेगवान श्रमताविष्ठित विकास साध्य करणे आवश्यक आहे तरच आपण आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत आपली पत निर्माण करु शकतो.

देशातील व्यक्तीचे आरोगय सुदृढ व दिर्घायुषी जीवन असेल तर पूती व्यक्ती उत्पादक्तेत वाढ होवुन देशचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढु शकते व विकासास प्रोत्साहन मिळते जगामध्ये ऑस्ट्रोलिया या देशातील आयुर्मान ८१.९ सर्वाधिक आहे तर आर्यमानाच्या बाबतीत ऑस्ट्रोलिया नंतर नॉर्व जगता ८१ दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भरताचे आयुर्मान ६४.४ इतके आहे भारताचे आयुर्मान पुढीलपेक्षा वाढले असले तरी जगातील नॉर्वे ऑस्ट्रोलिया, पोलंड, मलेशीया या देशांच्या तुलनेत कमी आहे आणी जागतीक सरासरि आयुर्मानापेक्षा भारतातील व्यक्तीचे अपेक्षित आयुर्मान कमी आहे. की निश्चीतच चिंताजनक बाब आहे. याच बरोबर शालेय शिक्षण घेणाऱ्यांची सरासरीच्या दृष्टीकोनातून सुध्दा भारताचे शालेय शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ श्रीलंका, चीन,मिश्र आणि वियतनाम सारख्या देशाच्या तुलनेत खुपच कमी आहे. परतु जागतीक सरासरीपेक्षाही कमी आहे.

स्त्री पुरुष समानतेच्या दृष्टीकोणतून भारताचा २००८ मध्ये ०.७४८ च्या निदेशांक मुल्यावरोबर एकुण १६८ देशामध्ये १२२ वा क्र. होता. स्त्री-पुरुष समानता निदेर्शाक पुनरुत्पादन आरोग्य सशक्तिकरण आणि श्रमशक्ती भागीदारीच्या क्षेत्रामध्ये स्त्री-पुरुष असमानतेमुळे या क्षेत्रामध्ये ० पूर्ण समानता ते १ समग्र समानता च्या रेंजमध्ये मुल्यांची घट दिसते. ०.७४८ हा भारताचा स्त्री-पुरुष समानता निर्देशांक मुल्य चीन ०.४०५ आणि श्रीलंका ०.५९९ यासारख्या देशाच्या तुलनेत भारतात स्त्री-पुरुष जास्त प्रमाणात दिसते.

**गरीब आणि समावेशी विकास :-**

जगातील तुलनेत भारतीय गरिबीचा निर्देशांक निश्चित दारिद्रय रेषेपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या संख्याचे प्रमाण आणि राष्ट्रीय दारीद्रयाचे प्रमाण

बहुआय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

## बहुआयामी गरीबी सूचकांक

| देश | बहुआयामी गरीबी निर्देशांक २०००-२००८ | गरीबी रेषेच्या खाली राहणारी लोकसंख्या | |
|---|---|---|---|
| | | $१.२५ पी.पी.पी. प्रतिदिन २०००-०८ | राष्ट्रीय गरीबी रेषा २०००-२००८ |
| पोलंड | ४१ | २ पेक्षा कमी | १५.८ |
| अर्जेंटिना | ५७ | २ पेक्षा कमी | १२.८ |
| रशिया | ०.००५५/५ | २ पेक्षा कमी | १०.६ |
| ब्राझील | ०.०३९७३ | ५.२ | २१.५ |
| तुर्की | ०.०३९८३ | २.६ | २७ |
| चीन | ०.०५६८९ | १५.९ | २.८ |
| श्रीलंका | ०.०२१११ | १४ | २२.७ |
| थायलंड | ०.००६२२ | २ पेक्षा कमी | --- |
| किर्गीस्तान | ०.०१९०९ | २१.८ | --- |
| मिश्र | ०.०२६१४५ | २ पेक्षा कमी | १६.७ |
| इंडोनेशिया | ०.०९५१४८ | २९.४ | १६.७ |
| दक्षिण आफ्रिका | ०.०१४६१० | २६.२ | २२.० |
| व्हिएतनाम | ०.०७५११३ | २१.५ | २८.९ |
| भारत | ०.२९६११९ | ४१.६ | २८.६ |
| पाकिस्तान | ०.२७५१२५ | २२.६ | --- |
| केनिया | ०.३०२२२८ | १९.७ | ४६.६ |
| बांगलादेश | ०.२९११२५ | ४९.६ | ४०.० |

स्रोत H.D.R. २०१०

कोष्टक दोन मध्ये कोष्टकात दिलेले आकडे १०१ देशामधे त्यांची क्रमवारीत दर्शवितात.

विकासाच्या बहुआयामी दृष्टीकोनातून लोकसंख्येतील जो गरीब लोकसंख्येचा भाग हा हिस्सा हे दर्शवितात जरी जो जीवनमानाचा स्तर आणि शैक्षणी दृष्टीकोनातून अतीशय मागासलेपणाने जीवन जगतो. या निर्देशकानुसार जेव्हा चीन आणि श्रीलंका सारख्या देशांची तुलना केल्यास भारताला ०.२९६ गरीबी निर्देशांक आणि ४१.६ प्रतिशत गरीबी अनुपात १.२५ PPP प्रतिदिन नुसार किंवा २८.६ प्रतिशत राष्ट्रीय गरीबी रेषा असा असमानतावाद, भारतात आपल्या देशातील गरीबीची

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

स्थिती येऊ देणार नाही.

जगातील मोरक्को,मलेशिया, रुस, श्रीलंका व मिश्र इत्यादी देशाचा गरीबी अनुपात शून्य किंवा कमी आहे. पण भारतातील हे गरिबीचा अनुपात ४५.६, इतका प्रचंड आहे हे लक्षात येते. देशातील भांडवली सत्तांचा विकास म्हणजे शाश्वत विकास म्हणता येणार नाही. देशातील लोकांचे आयुर्मान, आरोग्य शिक्षण, मृत्युदर,जननदर,स्त्री-पुरुष प्रमाण दरडोई उत्पन्न, प्रतिव्यक्ती राष्ट्रीय उत्पन्न, गरीबी प्रमाण इत्यादीमध्ये मुळापासून व दूरगामी बदल घडून येणे अपेक्षित आहे तरच सर्वसमावेशक विकासाच्या निकषाच्या बाबीत देशाची जगातील पातळीवर पत राहील अन्यथा जगातील बँक, आय.एम.एफ. इत्यादीचे फायदे घेण्यास भारतातील नकारात्मक अडचणी निर्माण होण्याच्या शक्यता आहेत.

जगातील पातळीवर भारताचे मानव विकासाच्या दृष्टीकोनातून भारताचे अध्ययन केले असता, अनेक सर्वसमावेशक विकासाच्या अनेक बाबतीत भारत, जगातील ५५.९ राष्ट्रांपेक्षा खूपच मागे असल्याचा दिसून येते. शेजारील चीन व श्रीलंका या देशातील सर्वसमावेशक विकासाशी तुलना केली असता आवश्यक सुविधा निर्माण करण्यामध्ये गरीबीचे प्रमाण कमी करण्यामध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण बालमृत्युदर जननदर, कुपोषण, इत्यादीचे प्रमाण कमी करण्यामध्येही भारत अपयशी ठरलेला दिसून येतो. जागतीक पातळीवर इतर देशाच्या तुलनेत ती खूपच आहे. परंतु देशातील विषमता निर्मुलनातही तो अपयशी ठरलेला दिसून येतो.

**भूकमारी आणि कुपोषण :-**

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जात होता. परंतु सध्याही तशी ही स्थिति राहिलेली नाही. भारतामध्ये भूकमारीचे प्रमाण १.९ असल्याचे दिसून येते. ही चिंताजनक बाब आहे. प. बंगाल ६.० आसाम५.० ओरिसा ५.३ तसेच बिहार २.७ या राज्यात भूकमारीचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. याला खाद्यान्नाची पर्याप्त उपलब्धता न करण्यामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्था प्रमुख जबाबदार आहे. दारिद्र्यरेषेखाली लोकांना पर्याप्त खाद्यान्न पुरवठा करण्यासाठी सरकारचे उद्दीष्ट मोठे असले तरी ते दुर्लक्षच आहे कारण अकराव्या पंचवार्षिक योजनेतून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था पूर्णत असफल झाल्याची दिसून येते. अन्न सुरक्षेसाठी सरकारने जरी सरकारी गोदामे मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याची

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

भारतातील प्रमुख राज्यातील भुख,गरीबी,कुपोषण आणि जनस्वराज्य विषयक स्थित २०५-०६

| राज्य | अपर्याप्त जेवण(%) २००४-०५ | गरीबी लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणत २००४-०५ | कुपोषण ३ वर्षा पेक्षा कमी वयाचे कमी वजनाचे मुले २००५-०६ | लोकांचे आरोग्य पिण्यायोग्य पाणी मिळणाऱ्या कुटुंबाचे प्रतिशत प्रमाण २००१ | लो.आरोग्य शौचालय सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबाचे प्रतिशत प्रमाण २००५-०६ |
|---|---|---|---|---|---|
| आंध्रप्रदेश | ०.५ | १५.८ | ३६५ | ८०.१ (६७.८) | ४२.४ |
| आसाम | ५.० | १९.७ | ४०.४ | ५८.८ (११.६) | ४६.४ |
| बीहार | २.७ | ४१.४ | ५८.४ | ८६.६ (४.२) | २५.२ |
| गुजरात | ०.२ | १६.८ | ४७.४ | ८४.१ (७२.७) | २४.६ |
| हरीयाण | ०.१ | १४.० | ४१.९ | ८६.१ (६१.१) | ५२.३ |
| हिमाचल प्र. | ०.० | १०.० | ३६.२ | ८८.६ (६५.१) | ४५.६ |
| कर्नाटक | ०.२ | २५.० | ४१.१ | ८४.६ (५७.४) | ४६.५ |
| केरळ | २.३ | १५.० | २८.८ | २३.४ (२४.६) | ९६.० |
| मध्यप्रदेश | १.६ | ३८.३ | ६०.३ | ६८.४ (२५.०) | २७.० |
| महाराष्ट्र | ०.८ | ३०.७ | ३९.७ | ७९.८ (७८.६) | ५३.० |
| उडीसा | ५.३ | ४६.४ | ४४.० | ६४.२ (१०.२) | १९.३ |
| पंजाब | ०.७ | ८.४ | २७.० | ९७.६ (५४.६) | ७०.८ |
| राजस्थान | ०.० | २२.१ | ४४.० | ६८.२ (४५.४) | ३०.८ |
| तामीळनाडू | ०.३ | २२.५ | ३३.२ | ८५.६ (८४.२) | ४२.९ |
| उत्तरप्रदेश | १.५ | ३२.८ | ४७.३ | ८७.८ (१०.३) | ३३.१ |
| बंगाल | ९.० | २४.७ | ४३.५ | ८८.५ (२७.९) | ५९.५ |
| छत्तीसगड | २.२ | ४०.९ | ५२.१ | ७०.५ (१६.८) | १८.७ |
| झारखंड | ०.६ | ४०.३ | ५९.२ | ४२.६ (११.३) | २२.६ |
| भारत | १.९ | २७.५ | ४५.९ | ७७.९ (४२.०) | ४४.५ |

स्त्रोत Economic आर्थीक समस्या २००८-०९

प्रमाणत भरली असली सरकारच्या अनियंत्रणामुळे हे अन्नधान्य मोठया प्रमाणत काळया बाजारात विकले गेल्याच्या नोंदी आहेत. यातूनच तेलमाफियासारखी प्रकरणे अदयास आलेली दिसून येतात. त्याच बरोबर उगरा---------व्यक्तीला याचा लाभ निश्चित प्रमाणानुसार मिळत नाही परिणामी यावर दारिद्रय रेषेच्या वरच्या लोकांचाही सुरुंग लागलेला दिसून येतो. त्यामुळे देशातील वासतवीक भुखमारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भ्रष्ट प्रशसणीय व्यवस्था सुधारणे आवश्यक आहे.

देशातील गरीबीच्या प्रमाणात काही अशी घट झाली असली तरी ती इतर शेजारी राष्ट्र

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.

चीन,श्रीलंका,ऑस्ट्रेलिया राष्ट्रांपेक्षा भारतातील गरिबीचे प्रमाण २९.५ खूप मोठे आहे. देशातील गरिबीच्या प्रमाणापेक्षा कुपोषणाची समस्या अतिशय उग्र झाल्याची दिसून येते. देशातील तीन वर्षांपेक्षा कमी वयातील मुलांचे कुपोषणाचे प्रमाण ४१.९ इतके भेसूर आहे. सन १९९८-९९ मध्ये भारताचे कुपोषणाचे प्रमाण ४७ टक्के होते तर सन २०१० मध्ये ते फक्त ४१ टक्के पर्यंत खाली आले आहे. म्हणजे बारा वर्षामध्ये देशातील नियोजन करणे कुपोषण निर्मूलनासाठी केलेल्या उपाययोजना खास आरोग्यविषयक नियोजनाची दिशा आणि अंमलबजावणी किती निरुपयोगी ठरली याची कल्पना येते.

शेतकरी किंवा लहानपणात मुलांना पर्याप्त पोषक आहाराची उपलब्धता न झाल्याने तसेच इतर अनेक कारणाने व मातेच्या दूध न मिळाल्याने कुपोषणाचे प्रमाण वाढत आहे तर हे कुपोषणाचे प्रमाण देशाने इतर विकासशील देशाबरोबर नियंत्रित नाही केले तर देशाच्या दीर्घकालीन उत्पादनावर बचतीवर विपरीत आणि राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम घडवून येतील आणि देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला धोका निर्माण होण्याची दाट शक्यता आहे.

देशातील व्यक्तीला आरोग्यपूर्ण जीवन जगण्यासाठी अन्न धान्य महत्त्वपूर्ण ठरतात यामध्ये शुद्ध पेय जल पुरवठा दवाखान्याची उपलब्धता तसेच प्रति कुटुंब शौचालयाची उपलब्धता याही बाबी पर्याप्त प्रमाणात उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. देशामध्ये सन २००५ मध्ये शुद्ध पेय जलाची उपलब्धता असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रतिशत प्रमाण ७७.९ इतके होते तर शौचालय सुविधा उपलब्ध कुटुंबाचे टक्के प्रमाण ४४.५ इतके असल्याचे आहे. यावरून आपणाला देशातील पेय पुरवठ्याची स्थिती सुधारणा होत असल्याचे दिसून येते. मात्र शौचालयाची उपलब्धता मात्र आजूनही खूपच कमी असल्याचे लक्षात येत व्यक्तीच्या आयुर्मानरात सुधारणा करण्यासाठी वेळेवर उपचार देणारे सुविधा केंद्र निर्माण करणे आवश्यक आहे याचबरोबर रोगराई कमी करण्यासाठी प्रतिकुटुंब शौचालय उपलब्ध असणे आवश्यक आहे मात्र भारतातील हे प्रमाण खूपच कमी आहे. साठवणे सुद्धा आरोग्यासाठी आवश्यक आहे.

**निष्कर्ष :-**

१. भारताचा मानव

१. जगातील इतर देशाच्या तुलनेत नॉर्वे ०.९३८ (१) ऑस्ट्रेलिया ०.९८७२ चीन ०.६६५८९ श्रीलंका ०.६५८९१ भारताचा मानव विकास निर्देशांक ०.८१९ (११९) खूपच कमी आहे.

२. भारताचे प्रतिव्यक्ती निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न खूपच कमी आहे. जगामध्ये सर्वाधिक प्रतीव्यक्ती निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न नॉर्वेचे ५८८१० आहे ४४८५ चीन ७२५८ तर भारताचे प्रतीव्यक्ती निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ३३३७ डॉलर इतके अल्प आहे.

३. आयुर्मानीच्या बाबतीतही नॉर्वे-८१ ऑस्ट्रेलिया ८१-९ चीन ७३.५ श्रीलंका ७४.४ जगातील इतर देशाच्या तुलनेत भारतातील जन्मवेळचे अपेक्षित आयुर्मान ६४.४ कमी असल्याचे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

दिसून येते

४. भारतातील शालेय शिक्षण क्षेत्रासाठी सरासरी (केंद्रे ९२.६) ऑस्ट्रेलिया१२.० चीन १७.५ श्रीलंका ८.२ मात्र ४.४ जगातील इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे.

५. भारतातील दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्यांचे प्रमाण २८.६ आहे ते जगातील इतर देशाच्या तुलनेत पोलंड ७७.८ मलेशिया ५२.८ रुस ९९.६ श्रीलंका २२.० चिंताजनक आहे.

६. मानव विकासाच्या बाबतीत भारत हा जागतीक पातळीवर मध्यम स्तरातील राष्ट्राच्या यादी शिस्तेमध्ये तेरटव्या ठिकाणी आहे. परंतु देश अंतर्गत विषमतेमध्ये चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. गुजरात, पंजाब,हरियाणा,केरला,तामीळनाडू, महाराष्ट्र,कर्नाटक हे राज्य विकासाच्या दृष्टीकोणातून आघाडीवर आहेत तर आसाम प. बंगाल, ओरिसा, छत्तीसगड, झारखंड, इत्यादी राज्य मागासलेले आहेत. यामध्ये भुकमारी, गरीबी,कुपोषण निरक्षता, गुन्हाचर्चित जन्मदर, मृत्युदर, स्त्री पुरुष प्रमाण शौचालयाची उपलब्धता इत्यादी बाबतीत मागस कल्याणीचा मागासलेपणा दिसून येतो.

उपाय :-

१. देशातील व्यक्तीचे सरासरी दरडोई उत्पन्नात होणारी वाढ हि संख्यात्म आहे. गुणात्मक नाही यासाठी सरकारने रोजगारनिर्मीतीच्या अनेक योजना आखल्या असल्या तरी त्याची अम्मलबजावणी काटेकोर होणे आवश्यक आहे. तसेच १०० दिवस रोजगार हम ऐवजी ३०० दिवस रोजगार हमी द्यावी व यातुन जलद ग्रामीण भागात रस्ते जलसंधरण, जमीनीला बांध घालणे, वृक्ष पडीत जमीनीवर वृक्ष लागवड इत्यादी कामे करुन घ्यावेत यातुन जास्तीत जास्त बेकारांना रोजगार मिळून पायाभूत संरचना निर्माण करण्यास यश मिळेल.

२. शालेय शिक्षणाचा आराखडा हा रोजगाराभिमुख शिक्षणपध्दती समोर ठेवून आखणे आवश्यक आहे.

३. देशातील व्यक्ती च्या आयुर्मानात वाढ करण्यासाठी आरोग्यविषयक सुविधांची व योजनांची संख्यात्मक निर्मीती गुणात्मतेवर भर देणे गरजेचे आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात आजुनही डॉक्टरची उपलब्धता कमी प्रमाणात आहे. तसेच ग्रामीण प्राथमीक भागात आरोग्य केंद्रात डॉक्टर कर्मचारी यांची अनुपस्थिती चे प्रमाण चिंताजनक आहे यासाठी काटेकोर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

४. मृत्युदराच्या बाबतीत ओरीसा, मध्यप्रदेश,आसाम आनि आणि उत्तरप्रदेश या राज्यातील स्थिती सुधरणे आवश्यक आहे यासाठी सरकारने या राज्यात आरोग्य विषयक सुविधा वाढवणे आवश्यक आहे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

RNI.MAHMUL02937/2010/35040 IMPACT FACTOR - 6.10 ISSN 2229-6190
SOCIAL GROWTH
Issue : XXIII, Vol.VI, Nov.2021 To April 2022 | 40 |

५. देशातील कुपोषणची समस्या अतीशय गंभीर आहे यासाठी केंद्रसरकारचे प्रयत्न चांगल्या प्रकारचे आहेत. तरीसुध्दा कुपोषण निर्मुलनासाठी बालकांना बी.पी.एल खालील बालकांना सकस व पोषक आहार पर्याप्त प्रमाणात पुरवठा पाहिजे. जो पुरवठा जातो त्याचा दर्जा खालावलेला दिसून येतो.

६. देशातील गरिबीचे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी बी.पी.एल खालील व्यक्तींना,मोफत चांगल्या दर्जाची घरकुल शासनामार्फत देण्यात यावीत. तसेच आरोग्यविषयक सुविधेसाठी शस्त्रक्रिया मुत्रपिंड, कॅन्सर, क्षयरोग, हृदयरोग संपूर्ण खर्चाची तरतुद करण्यात यावी. व पिडितीग्रसतांना याचा लाभ मिळण्यासाठी १०० टक्के सवलत बी.पी.एल. याद्वारे देण्यात यावी.

७. देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी श्रीमंत व्यक्तीवरील कराच्या प्रमाणत वाढ करावी तर कर स्वरुपाने मिळालेल्या महसुलाचा खर्च बी.पी.एल. धारकांच्या सुध (शिक्षण,आरोग्य,निवास,विज) सुधारणेवर करावा.

८. देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यासाठी सर्व क्षेत्राचा मुलाधार असलेल्या कृषीक्षेत्रात सरकारची गुणात्मक गुंतवणुक वाढली पाहिजे. सिंचनाचे क्षेत्र वाढले पाहिजे. उर्जा निर्मिती साठी पुण्यशास्वत प्रयत्न केले पाहिजे यावर कृषी उद्योग व सेवा तीन्ही क्षेत्राचा विकासदर अवलंबुन आहे येणाऱ्या ७० वर्षाचा विचार करुन उर्जानिर्मीती करणे आवश्यक आहे.,

**समारोप :-**

देशाचा आर्थीक विकास म्हणजे मानव विकास हे सुत्र वापरणे आवश्यक आहे केवळ भांडवलीसाधनांचा संख्यात्मक विकास साधुन व आर्थीक विकास दिर्घकाल टिकाणार नाही देशात श्रीमंत गरिब दरी कमी होत नाही, दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट होत नाही प्रत्येक राज्यातील निरक्षरतेचे प्रमाण गतीने कमी होत नाही बालमृत्युदर व कुपोषणचे प्रमाण कमी होत नाही. तोपर्यंत सर्वांना शुध्दपेयजल मिळत नाही, सकस पुर्णआहार मिळत नाही तोपर्यंत नियोजनाचे उद्दीष्ट पूर्ण झाले असे आम्हाला म्हणता येणार नाही. वरील विकल्पांची पुर्ती करण्यासाठी बृहत आराखडे व योजना आखुन चालणार नाही तर त्याची काटेकोर अमलबजावणी होणे आवश्यक ठरते सरकारचे प्रयत्न प्रात्साहन असेल तरी देशातील लवासा, आदर्श टु.जी. स्पेक्ट्रम राष्ट्रकुल संघटीत या इत्यादी घोटाळ्याची नोंदी घेतली असता सरकारने मानव विकास सुधारणे दुरच राहिले परंतु देशातील गरिबांचे रक्तज शोषण केल्याचे दिसुन येते मग शाश्वत मानव विकास होणे अवघड आहे. यासाठी जनतेनेच सरकारने राबवलेल्या योजनांचा घोरणत्मक आढावा घेणे गरजेचे आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

## संदर्भ सूची :-


१. UNDP ( Human Development

२. UNDP Human Development Report २००५-०६

३. आर्थिक समस्या [illegible]

४. आर्थिक समस्या २००८-०९ P.No. [illegible]

५. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१० P.No. [illegible]

६. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई

७. Madhusudan Ghosh २००६ Economic growth and human development in indian state EPW vol.XLI No.[illegible] [illegible] ऑगस्ट [illegible]

८. Economic and political week EPW vol. [illegible] No. [illegible]

IMPACT FACTOR [illegible]

ISSN [illegible]

UGC Approved National Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects of Learning

# GLOBAL

## ECONOMIC RESEARCH

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIII, Vol. - II
Year - XII, (Half Yearly)
(April 2022 To Sept. 2022)

Editorial Office :
'Gyandev Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531
(Maharashtra), India

Contact : 02382-241913
09423346913/09503814000
07276305000/09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics
S. K. N. ? Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (MS) India

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Vasant K. Bhosale
Pathari, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Deelip S. Arjune
Bid, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Rajendra Gawhale
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr. Arun Tawar
Parbhani, Dist. Parbhani (MS) India

Dr. Balaji G. Kamble
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Santosh T. Kute
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr. R. D. Ganapure
Osmanabad, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. Vikas V. Sukale
Nanded, Dist. Nanded (M.S.)

Dr. Rajendra Dhane
Dharwad, Dist. Dharwad (Karnataka)

Dr. Balasaheb S. Patil
Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

Dr. Sachin B. Napate
Pune, Dist. Pune (M.S.)

Dr. R. S. Solankar
Omerga, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. M. Selva Kumar
Sivakashi, Dist. Sivakashi (T.N.)

Dr. Balasaheb S. Patil
Panvel, Dist. Raigarh (MS) India

Dr. Ashok K. Vala
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Suresh B. Dhake
S.N.D.T. University Mumbai (M.S.)

Dr. Anant B. Narwade
Kalamb, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. Ganpat Gaikwad
Kolhapur, Dist. Kolhapur (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

# INDEX



| Sr. No | Title for Research Paper | Page No. |
|---|---|---|
| 1 | Farmer's Indebtedness in India<br>**Dr. Madhav P. Palmante** | 1 |
| 2 | COVID-19 Impact on Indian Education system<br>**Dr. Nilam Chhangani** | 8 |
| 3 | प्रधानमंत्री मुद्रा योजना एक अभ्यास<br>**डॉ. रिता देशमुख** | 18 |
| 4 | भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर वस्तू आणि सेवा कराचा परिणाम<br>**गजानन वानखडे** | 23 |
| 5 | नगरपरिषदांची कार्ये एक अभ्यास<br>**दिनेश भास्करराव खेरडे** | 28 |
| 6 | पर्यटन विकासात शासनाची भूमिका<br>**सौ. सोनल शशिकांत भुंजे** | 33 |
| 7 | भारतीय परराष्ट्र धोरणातील आर्थिक विकासाचा पैलू<br>**डॉ.गजानन सोनोने** | 38 |
| 8 | छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे आर्थिक व सामाजिक कार्य<br>**डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे** | 45 |
| 9 | भारतातील बाल मजुरी : कारणे व उपाय<br>**डॉ. विलास कचरू ऐंदिल** | 51 |



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

# आमच्या प्रकाशन संस्था

१. ज्योतिचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

२. ग्यानदिप पब्लिकेशन, लातूर.

३. एशिया-पॅसिफिक पब्लिकेशन, लातूर.

४. इंडो-व्हिजन पब्लिकेशन, लातूर.

५. इंडो-एशियन पब्लिकेशन, लातूर.

६. ग्लोबल पब्लिकेशन, लातूर.

७. विद्याआरती पब्लिकेशन, लातूर.

## ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

संबंधीत प्रकाशन संस्थांच्या माध्यमातून ISBN मानांकनानुसार संशोधन विषयक साहित्य आणि इतर शैक्षणिक साहित्य यांच्या प्रकाशनाची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

**वैशिष्ट्ये :-**

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.

२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.

३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे, जेणे करुन संशोधनाची गुणवत्ता विकसीत होऊ शकेल.

तरी, संशोधनार्थी अभ्यासक व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

**- संपर्कासाठी पत्ता -**

सौ. महानंदा बालाजी कांबळे

"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,

एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर (महाराष्ट्र), भारत.

ता. जि. लातूर - 413531.

ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913

मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276305000

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XXIII, Vol. II
GLOBAL ECONOMIC RESEARCH
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2249-4081
April 2022 To Sept. 2022

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Ta. Mukhed Dist. Nanded

# छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे आर्थिक व सामाजिक कार्य

डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

## RESEARCH PAPER - ECONOMICS

8

**प्रस्तावना**

बहुजन समाजाच्या उध्दाराची मुहर्तमेढ रोवणारे कोल्हापूर संस्थांनाचे राजे राजर्षी शाहू महाराज यांनी वयाच्या १९ व्या वर्षी कोल्हापूर संस्थानाचा राज्यकारभार हाती घेतला. त्यावेळी समाजात अनेक अनिष्ठ रूढी, प्रथा परंपरा प्रचलीत होत्या. तसेच समाजात जातीभेद, अस्पृश्यता आणि श्रेष्ठ इ कनिष्ठ भेदभाव प्रचंड स्वरूपात होता. स्त्रियांवर अनेक बंधने घालून त्यांना हिन दर्जाची वागणूक दिली जात होती. अशा विविध स्वरूपाचा भेदभाव पाहून शाहु महाराजांना चिड निर्माण झाली होती. त्यांना समृध्द आणि एकात्मिक समाज अपेक्षित होता. त्यामुळे त्यांनी समाजातील अनिष्ठ रूढी प्रथा परंपरा यांचे निर्मुलन आणि सामाजिक सुधारणावर आपले लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या सामाजिक कार्यामुळे स्त्रियांना व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळाले. बहुजन वर्गाला स्वाभिमानाने जीवन जगण्याची दिशा प्राप्त झाली. समाजातील भेदभाव काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत झाली. सामाजिक समृध्दी आणि एकात्मतेला दिशा प्राप्त झाली. अशा सामाजिक सुधारणावादी छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणाच्या कार्याचे अध्ययन करण्याकरिता पुढील प्रमाणे अध्ययनाची उददीष्टांची मांडणी करण्यात आली.

**संशोधनाची उददीष्टये -**

१. शाहू महाराजांचा सामाजिक सुधारणा विषयीचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.

२. शाहू महाराजांच्या काळातील सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

३. शाहू महाराजांनी सामाजिक सुधारणा संबंधी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XXIII, Vol. II
GLOBAL ECONOMIC RESEARCH
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2249-4081
April 2022 To Sept. 2022

सदरील उद्दीष्टांच्या पूर्तीकरिता खालील प्रमाणे अध्ययना संबंधी गृहितके मांडण्यात आली.

**गृहितके -**

१. शाहू महाराजांच्या काळात समाजात विषमता प्रचंड होती.

२. शाहू महाराजांचा बहुजन वर्गासंबंधीचा दृष्टीकोन समानतावादी होता.

३. शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा कार्यामुळे बहुजन व दुर्बल घटकांचा उध्दार झाला.

प्रस्तुत गृहितकांच्या अध्ययना करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

**संशोधन पध्दती -**

प्रस्तुत अध्ययनाच्या तथ्य संकलनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक स्त्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला. प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमान पत्र, शासकीय व निमशासकीय संस्थांनी प्रकाशित केलेले अहवाल इत्यादीचा वापर करण्यात आला. तर अप्रकाशित तथ्यांमध्ये एम.फिल., पीएच.डी. चे प्रबंध खाजगी संस्थानी अप्रकाशित केलेले अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला.

सदरील संशोधनाकरीता प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे.

**विषय प्रतिपादन-**

राजर्षी शाहूमहाराजांनी राजसत्तेची सुत्रे आपल्या हाती घेतले तेव्हा समाजात वेगवेगळे गट निर्माण झाले होते. यामध्ये दलित, स्वर्ण, श्रीमंत, गरीब, स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी इत्यादी होय. सामाजिक भेद भावामुळे अस्पृश्य व्यक्तींना सामाजिक सहभाग नाकारला होतो. त्यांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अधिकार नाकारले होते. ते पशुतुल्य जीवन जगत होते. त्यांना उपजीवीकडे कोणतेच साधन नसल्यामुळे निकृष्ठ दर्जाची कामे करीत होते. त्यांच्यावर सवर्ण समाज अन्याय अत्याचार करीत असे. तसेच स्त्रीयांचे जीवन अनेक अनिष्ट रुढी, परंपरा यामुळे बंदीस्त झाले होते. त्यांच्यावर बालविवाह, हुंडा प्रथा, सतीप्रथा, पडदा पध्दती इत्यादी अनिष्ठ प्रथा लादल्या होत्या. तसेच त्यांना सामाजिक सहभाग धार्मिक कार्य आर्थिक शैक्षणिक अधिकार नाकारले होते. विधवा पुनर्विवाह बंदी करण्यात आली होती. विधवा धर्माचे पालन करणे सक्तीचे केले होते. समाज अंधश्रध्देला बळी पडला होता. ते देवदेवतांना दासी म्हणून मुलींना जोगती, मुरळी, देवदासी म्हणून मुलींना सोडीत होते. दैवीकृपा दृष्टीकरीता पशुहत्या करीत होते. अशा सर्वांगीन अनिष्ठ प्रथांनी बहुजन समाज बंदीस्त झाला होता. या बंदिस्त समाजाचा सर्वांगीन विकास करण्याकरीता शाहू महाराजांनी प्रचलीत समाज कंटकांचा रोष पत्करुन अनिष्ठ प्रथा पंरपरांना

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Dist. Nanded

विरोध केला. समाजाच्या उन्नतीकरीता नवनवीन कायदे करून आणि जाहीरनामे करून समाज सुधारणा केल्या. या समाज सुधारणा पुढील प्रमाणे नमुद करता येतात.

शिक्षणाची सुविधा -

शाहू महाराजांनी सामाजिक सुधारणामध्ये प्रथमत: शैक्षणिक सुविधाला प्राधान्य दिले. त्यांनी सवर्ण-दलित, स्त्रिया यांना शिक्षण मिळावे या करीता सवर्णांच्या मुला मुलीकरिता शाळा, अस्पृश्यांच्या मुला-मुली करिता शाळा, स्त्रिया-पुरुषांकरिता रात्रीच्या शाळा सुरू केल्या. या शाळांमध्ये शिकणा-या मुला-मुलीना मोफत, शैक्षणिक साहित्य देण्याची सुविधा केली. अस्पृश्यांच्या मुला करीता शैक्षणिक फिस मध्ये सवलत दिली. त्यांना राहण्याकरीता शैक्षणिक वस्तीगृहाची सुविधा केली. शिक्षणात आर्थिक मदत म्हणून स्कॉलरशिपची सुविधा केली. मुलींच्या शिक्षणाकरीता मुलीच्या शाळा सुरू केल्या. शिक्षणात गुणवत्ता प्राप्त करणा-या मुला-मुलींना बक्षिस योजना सुरू केली. त्यांनीच प्रथमत: आपल्या संस्थानामध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. त्यांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे बहुजन वर्गाच्या मुला-मुलींना शिक्षणाची सुविधा निर्माण झाली. त्यांना योग्य, अयोग्य याची जाणीव होऊ लागली. ते आपल्यावरील अन्याय आत्याचाराला विरोध करू लागले. त्यांच्यात स्वाभिमानाची जागृती झाली.

**२. अस्पृश्यता निर्मुलन -**

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यतेचे निर्मुलन करण्याकरीता अस्पृश्य व्यक्तींना सार्वजनिक ठिकाणी हॉटेल, फळ व पालेभाजी विक्री दुकान, जातीचे व्यवसाय करण्याची मान्यता दिली. अस्पृश्यांना गावात प्रवेशमुक्त केला. ते अस्पृश्यांच्या वस्तीमध्ये आपल्या दरबारांतील सर्व कर्मचा-यांना घेऊन जात. अस्पृश्यांच्या चावडीवर बसून पाणी पीत त्यामुळे इतर सवर्ण वर्गातील अधिकारीही अस्पृश्यांचे चहा पाणी घेऊ लागले. त्यांनी गावच्या चावडी समोर गंगाराम कांबळे याला चहाचे हॉटेल टाकून दिले ते रोज त्याच्या हॉटेल मध्ये जाऊन चहा घेत असत. व इतर दरबारातील लोकांनाही देत असत. त्यामुळे पृश्य-अस्पृश्याची तीव्रता कमी झाली.

**३. शिक्षण व नोकरीत आरक्षणाची तरतुद -**

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता कमी करण्याकरिता आणि सामाजिक समानता निर्माण करण्यासाठी शिक्षणात व नोक-यामध्ये आरक्षणाची तरतुद केली. शिक्षणात सवर्ण मुलांच्या शाळेमध्ये अस्पृश्यांच्या मुलांकरीता राखीव जागांचा जाहिरनामा काढला. त्यामुळे स्पृश्य-अस्पृश्य मुलांची शिवा इ शिव होऊ लागली. कालांतराने स्पृश्य-अस्पृश्य मुला मध्ये सामुहिकतेचे स्वरूप निर्माण झाले. तर नोक-या मध्ये अस्पृश्यांना आरक्षण दिल्यामुळे सवर्ण-अस्पृश्य एकाच शाळेत शिक्षक, कार्यालयात कर्मचारी म्हणून काम करू लागले. त्यांच्यात शिवा इ शिव होऊ लागली. दलित कर्मचा-यांच्या हाताखाली सवर्ण, ब्राम्हण काम करू लागले. त्यांच्यात अधिकारा संबंधीचा भेद-भाव कमी झाला.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

[illegible]

### ४. जाती भेद निर्मूलन -

[illegible]

### ५. [illegible] आणि [illegible] -

शाहू महाराजांना [illegible]

### ६. अनिष्ट रूढी,? प्रथा, परंपरांचे निर्मूलन -

शाहू महाराजांना प्रचलित असलेल्या अनिष्ट रूढी, परंपरा मान्य नव्हत्या. त्यांनी [illegible] सतीप्रथा, बहुपत्नी विवाह, कुमारी-जरठ विवाह, विधवा पुनर्विवाह या प्रश्नां [illegible]. त्यांनी मुलींचे विवाह वय १४ वर्षे आणि मुलांचे १८ वर्षे असावे [illegible]. सतीप्रथा, बहुपत्नी विवाह यांना बंदी घातली कुमारी मुली [illegible] पात्र गुन्हा ठरविला. विधवांना पुनर्विवाह [illegible] मान्यता दिली. त्यांच्या या कायद्यामुळे मुलींना शिक्षण [illegible] वेळ मिळाला. लहान वयात संसाराचे ओझे [illegible] सुटका मिळाली. बहुपत्नी विवाह [illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

[illegible]
[illegible] [redacted] [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]ीना भरती करण्याकरीता शासकीय कर्मचा-यांची नेमणूक केली. [illegible] लोकांना [illegible] वसुली [illegible]. [illegible] स्थापना केली. [illegible] प्रत्येक जातीच्या व्यक्तीना एकत्रित बसता यावे. जातीच्या मुला मुलांचे विवाह [illegible] प्रत्येक जातीसाठी [illegible] बांधून दिली. ज्या जातीच्या व्यक्तीना [illegible] त्या व्यक्तीकरीता [illegible] म्हणून नोकरी [illegible] देण्यात आली. गोर-गरीब लोकांना [illegible] पालणाकरीता [illegible] जमीनीची सुविधा करून देण्यात आली. शाहू महाराजांनी सार्वजनिक केलेल्या सुविधा आज महाराष्ट्र शासन योजनांच्या माध्यमातून राबवित आहे.

**अध्ययनाचे महत्व -**

बहुजनांचा उध्दार कर्ता जाणता राजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक सुधारणा संबंधीच्या अध्ययनातून आधुनिक काळात महाराष्ट्र शासन ज्या जन कल्याणकारी योजना राबवित आहे. त्या योजनाचे स्वरूप, उद्देश हे शाहू महाराजांनी केलेल्या सुविधांशी निगडीत आहे हे स्पष्ट होते. तसेच शाहू महाराजांच्या कार्याशी जाणिव आणि शाहूमहाराजांचा समाजाच्या विकासाकरीता असलेला दृष्टीकोन आधुनिक पिढीतील अभ्यासक, संशोधक यांना उपयुक्त ठरत आहे.

**सारांश -**

शाहू महाराज हे जाणते व कर्ते राजे होते. त्यांनी जनकल्याणाकरीता सातत्याने कार्य केले. त्यांच्या सामाजिक सुधारणात्मक कार्यामुळे दलित, स्त्रिया, कामगार आणि अल्पभूधारक यांना जीवन जगण्याकरीता आवश्यक असणा-या सुविधा उपलब्ध झाला. त्यांच्या राजकीय कारकीर्दीत बहुजन जनतेला न्याय स्वातंत्र्य व अधिकार मिळाले. प्रजा सुखी, समाधानी झाली अशा जनकल्याणकारी राजाला अध्ययनाच्या माध्यमातून अभिवादन.

## संदर्भ सूची :-

१) प्रा. गंदेवार एस.एन., सामाजिक संशोधन पध्दती, अरूणा प्रकाशन, लातूर - १९९८
२) डॉ. करपे आर.एन., राजर्षी शाहू महाराज आणि वर्तमान संदर्भ, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. २०१०
३) भगत रा.तु., राजर्षी शाहू छत्रपती, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, २०१३
४) डॉ. पदमा पाटील, राजर्षी शाहू एक्सप्रेस पब्लिशिंग, कोल्हापूर, २००७
५) https://www.india.com.maharashtra.
६) https://mr.M.Wikipedia.org.wiki
७) https://www.tribalmahomahavikas.in.bio

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

# INDO GLOBAL RESEARCHERS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVIII, Vol. V

Year V, Bi-Annual (Half Yearly)

(May 2022 To Oct. 2022)

Editorial Office :

[illegible],

[illegible],

Near Vishal School,

LIC Colony,

Pragati Nagar, Latur

Dist. Latur - 413531

(Maharashtra), India.

**Website**

**www.irasg.com**

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

**E-mail :**

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

**Published by :**

**Indo Asian Publication,**

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

**Price : ₹ 200/-**



## EDITOR IN CHIEF

Dr. [illegible]
Head, Dept. of Economics
[illegible]
[illegible], Dist. [illegible], India

## EXECUTIVE EDITORS

Dr. [illegible]
Dept. of Management
[illegible] Business School
Pune, Dist. Pune (M.S.)

Dr. [illegible] Kumbhar
Professor, Head, Dept. of Economics
[illegible]
Latur, Dist. Latur (M.S.)

## DEPUTY EDITOR

Dr. [illegible]
Head, Dept. of Economics
[illegible] College
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. [illegible]
[illegible]
[illegible] University
Nanded, Dist. Nanded (M.S.)

## CO-EDITOR

Dr. Arun R. Kumbhar
Head, Dept. of Economics
Arts & Comm. College
[illegible], Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. [illegible]
Head, Dept. of Commerce
[illegible] Mahavidyalaya
Buldhana, Dist. Buldhana (M.S.)

## MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohammad [illegible]
Dept. of Biomedical Science
International Islamic University,
Malaysia

Dr. Sivappa Rasapalli
Dept. of Chemistry,
UMASS, Dartmouth,
MA (United States)

Dr.Satyendrakumar P. [illegible]
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

P. M. Band
Dept. of Dept. of Chemistry,
College of Eng. & Technology,
Babhulgaon, Dist. Akola (M.S.)

Dr. Arun Fartat
Head, Dept. of History,
Shri. S.G.M. College,
Borgaon Manju, Dist. Akola(M.S.)

Dr. [illegible]
Head, Dept. of Economics
[illegible] College,
[illegible], Dist. Jalgaon (M.S.)

Dr. Dilip R. Jagtap
Dept. of Economics
[illegible] College,
Nandurbar, Dist. Nandurbar(M.S.)

Dr. [illegible]
Dept. of History,
Shivaji College,
Akola, Dist. Akola (M.S.)

Dr. [illegible]
Head, Dept. of Geography,
Rajarshi Shahu College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Arun [illegible] Patil
Dept. of Economics,
Arts & Comm. College,
[illegible], Dist. Nandurbar (M.S.)


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

# INDEX

| Sr. No. | Title for Research Paper | Page No. |
| --- | --- | --- |
| 1 | [illegible] | |
| 2 | [illegible] | [illegible] |
| 3 | [illegible] | [illegible] |
| 4 | [illegible] | [illegible] |
| 5 | [illegible] | [illegible] |
| 6 | [illegible] | [illegible] |
| 7 | [illegible] | [illegible] |
| 8 | [illegible] | [illegible] |
| 9 | [illegible] | [illegible] |
| 10 | [illegible] | [illegible] |

[illegible]

Indo Global Researchers (IGR)
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2347-6834
Indo Global Researchers (IGR)
Issue : XVIII, Vol V
May 2022 To Oct. 2022
www.irasg.com



# महाराष्ट्रातील आधारभूत संरचनेतील बदलांचे अध्ययन

डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

**प्रस्तावना :**

देशाचा संतुलीत आर्थीक विकास घडवून आणने हे कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे प्राथमीक लक्ष असते. भारतासारख्या विकासोन्मुख राष्ट्राला तर आर्थिक विकास दराचे उदिष्ट गाठण्याबरोबरच देशातील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणावर सुध्दा विशेष भर द्यावा लागतो. देशाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी ज्याकाही घटकांची आवश्यकता असते त्यामध्ये आधारभूत म्हणजेच पायाभूत सुविधांची उपलब्ता हा घटक महत्वाचा आहे. विकासाचे निश्चित उद्दिष्ट गाठण्यासाठी पुरेशा व दर्जेदार पायाभूत सुविधांची उपलब्ता ही पुर्व अट आहे. अर्थव्यवस्थेत कृषी, उद्योग व सेवा या तिनही क्षेत्राच्या विकासाला चालना देण्यासाठी व समतोल असा विकास साधण्यासाठी देशात पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असते. २१ व्या शतकात घडून आलेल्या विविध बदलांचा प्रभाव ग्रामीण पायाभूत विकासावर सुध्दा पडला असून पायाभूत विकासात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल यामुळे घडून आले. प्रस्तुत शोधनिबंधात २१ शतकात पायाभूत सुविधांमध्ये महाराष्ट्रात व विशेषत: पश्चिम विदर्भात काय बदल झाले याचे अध्ययन केले आहे.

**शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:**

१. महाराष्ट्राच्या पायाभूत सुविधांमध्ये २१ व्या शतकात बदलाचा आढावा घेणे.
२. महाराष्ट्राच्या पायाभुत सुविधांच्या रचनात्मक बदलावा अभ्यास करणे.

**महाराष्ट्रातील संरचनेची सद्यस्थिती:**

१ मे १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली निर्मीतीनंतर राज्यात आधारभूत संरचनेच्या उभारणीवर विशेष भर देण्यात आला होता. त्यासंबधी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यशही आले आजमितीस महाराष्ट्रातील सामाजीक आधारभूत संरचना व आर्थीक आधारभूत सरंचनांची सद्यस्थिती खालील सांगता येईल.

**अर्थीक व सामाजिक आधारभूत संरचना:**

आर्थीक आधारभूत सुविधा या आर्थीक विकासाला हातभार लावत असल्यामुळे विकास प्रकियेत त्या महत्वाच्या



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

[illegible] जातात. सध्याच्या गतिमान जीवनात तर आर्थीक आधारभूत सुविधांना अनन्य साधारण असे महत्व प्राप्त झाले. या सुविधांमध्ये सामान्यत वाहतूक व्यवस्था दळणवळण व दुरसंचार, वीज (उर्जा) इ. महत्वाच्या सुविधांचा समावेश होतो.

१) वाहतूक व्यवस्था :

भारतासारख्या विकसनशिल व कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था आणि अवाढव्य असे भौगोलीक क्षेत्र असलेल्या देशात वाहतूक व्यवस्थेला विशेष महत्व प्राप्त होते. वाहतूकीचे सामान्यपणे रेल्वे वाहतूक, रस्ते वाहतूक, हवाई वाहतूक, जल वाहतूक असे चार प्रकार पडतात. ग्रामीण महाराष्ट्राचा विचार करता रेल्वे व रस्ते वाहतूकीचा वापर सर्वाधिक आहे. रेल्वे वाहतूकीचा लाभही फक्त रेल्वे मार्गावरील गावांनाच होतो परंतू अशा गावांची संख्या मोजकीच आहे. महाराष्ट्रातील बहुसंख्य खेड्यांनाच प्रवासी व माल वाहतूकीसाठी रस्ते वाहतूकीवरच अवलंबून राहावे लागते. महाराष्ट्रातील बहुसंख्य ग्रामीण जनतेचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. रस्ते वाहतूक सवीचा असतील तरच कृषी मालाला बाजार पेठेत घेवून जाणे, नाशवंत मालाची जलद वाहतूक, कृषी आदान-प्रदानाची आवश्यक तेव्हा वाहतूक इत्यादी बाबी शक्य होतील.

२. दळणवळण:

दळणवळण यंत्रणेत तार, टपाल, दूरध्वनी इ. सेवांचा समावेश होतो. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे व या क्षेत्रातील खाजगी उपक्रमांच्या प्रवेशामुळे आज या सेवांचा लाभ शहरी भागाबरोबर ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनशैलीत त्याच्या सकारात्मक बदल होतांना दिसून येत आहे.

(अ) टपाल व तार सेवा:

महाराष्ट्रातील लोक संपर्कासाठी मागील अनेक वर्षापासून टपाल सेवेचा लाभ घेत आहेत. आधुनिक संपर्क साधनांच्या वापरापुर्वी ग्रामीण भागात [illegible] देवाणघेवाणीसाठी पोष्टाच्या प्रत्राशिवाय दुसरे साधन नव्हते. महाराष्ट्रातील टपाल व तार सेवांची २१ व्या शतकातील स्थिती पाहता या सेवेची प्रगती लक्षात येते.

**तक्ता क्र.१ डाक सेवेसंबंधी आकडेवारी**

| बाब | २०१७-१८ | २०१९-२० |
|---|---|---|
| डाक कार्यालये | १२६०० | १२५९५ |
| टपालपेट्या | ५०४२९ | ४८८९१ |
| पोस्टमेन | २७६७१ | २७२५४ |

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०.

उपरोक्त तक्त्यावरुन स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रात २१ व्या शतकातील डाक सेवेसंबधीचे आकडे हे या सवेच्या प्रगतीचा आलेख स्पष्ट करतात. आधुनिक काळात डाक कार्यालयांच्या संख्येतील वाढ पायाभूत सुविधांमध्ये त्यांचे महत्त्व सिध्द करते.

(ब) दूरध्वनी (दूरसंचार) :

दूरसंचार सेवा ही आधारभूत सरंचनेतील महत्वाची सेवा असून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा या क्षेत्रातील भारताची प्रगती दैदीप्यमान आहे असेच म्हणावे लागेल. महाराष्ट्रामध्ये २१ व्या शतकात दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ५४.२१ लाख असलेली आढळून येते. तसेच महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे सपर्स्टेंबर २०१९ पर्यंत भ्रमणध्वनी धारकांची संख्या ८७.८९९ पर्यंत पोहचली आहे. तसेच राज्यात ब्रॉडबॅन्ड वापरणाऱ्यांची संख्या सुध्दा २५.०६ लाख असलेली आढळून येते.

दूरसंचार क्षेत्रातील ही प्रगती विकासाची सूचक आहे. ज्यामुळे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत परिवर्तने होण्यास मदत झाली आहे. यासुविधेमुळे राज्यातील शेतकरी, उद्योजक आणि सामान्य माणसांचा वेळ आणि पैसा



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

यांची बचत होऊन त्यांना उत्पन्न प्राप्तीच्या मार्गांना प्राप्त करण्यासाठी मदत झाली आहे.

३. वीज (उर्जा):

वीज हे एक बहुउपयोगी उर्जा साधन असल्यामुळे विजेची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. घरघुती वापरासाठी, औद्योगिक वापरासाठी व कृषी वापरासाठी विजेचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो आहे. शहरी भागाप्रमाणेच ग्रामीण भागातील वीज वापरही झपाट्याने वाढत आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच गावांना विद्युत पुरवठ्याच्या सुविधा पुरविण्यात आल्या असून १९८९ साली महाराष्ट्रातील १००% गावांच्या विद्युतीकरणाचे उध्दिष्ट साध्य करण्यात आले आहे. १९६१ साली मात्र विद्युतीकरण झालेल्या गावांचे प्रमाण फक्त १.६३% एवढेच होते. १९६०-६१ साली घरगुती कारणासाठी २६० द.कि.वॅ तास एवढा वापर होता. हा वापर २००८-०९ पर्यंत १६८७८ कि.वॅ तास पर्यंत वाढला. ग्रामीण जनता प्रमुख व्यवसाय असलेल्या कृषी क्षेत्राचा वीज वापर १९६० साली फक्त १५ एवढा होता तो २००८-०९ पर्यंत १२७३३ द.कि.वॅ तासापर्यंत वाढला इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा विजेची मागणी सर्वाधीक गतीने वाढली आहे.

४. शिक्षण :

महाराष्ट्र राज्यात शिक्षणाला प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरा हे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी सर्वशिक्षा अभियानाबरोबरच इतरही कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक बदलाचे २१ व्या शतकातील परिवर्तन अभ्यासणारा तक्ता पुढीलप्रमाणे

तक्ता क्र.२ महाराष्ट्रातील शैक्षणिक बदलाचे अध्ययन

| विवरण | वर्षे | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | १९६०-६१ | १९७०-७१ | १९८०-८१ | १९९०-९१ | २०००-०१ | २०११-१२ |
| प्राथमिक शाळा | ३४५९४ | ४४५३५ | ५१०४५ | ५७७४४ | ६५९६० | ७५६९५ |
| विद्यार्थी हजारात | ४१७८ | ६५३९ | ८३९२ | १०४२४ | ११८५७ | १०६२६ |
| माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा | २४६८ | ५३१३ | ६११९ | १०५१९ | १५३८९ | २१३५७ |
| विद्यार्थी हजारात | ८५८ | १९८५ | ३३०९ | ६२६० | ९२६७ | १०७११ |

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

५. आरोग्य :

सशक्त निरोगी समाज निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक आरोगय ही एक महत्त्वपूर्ण बाब आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्र व त्याचीउपकेंद्रे स्थापून राज्याच्या कानाकोपज्यात आरोग्यविषयक सेवा व सुविधा उपलब्ध करण्यावर नियोजन काळात भर देण्यात आला. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, प्रजनन व बाल आरोग्य, महिला व शालेय बालकांसाठी पोषक आहार, इ. च्या माध्यमातून ओराग्य सुधारण्यावर भर देण्यात आला आहे महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवांतील बदलाचे २१ व्या शतकातील परिवर्तन अभ्यासणारा तक्ता पुढीलप्रमाणे



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

तक्ता क्र.३ महाराष्ट्रातील शैक्षणिक बदलाचे आगमन

| विवरण | वर्षे | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | १९६०-६१ | १९७०-७१ | १९८०-८१ | १९९०-९१ | २०००-०१ | २०११-१२ |
| रुग्णालये | -- | २९९ | ५३० | ७६८ | ११०२ | १३६८ |
| दवाखाने | -- | १३७२ | १७३६ | १८९६ | १९४४ | ३०१२ |
| दरलाख लोकसंख्येमागे खाटा | -- | ८८ | ११४ | १४४ | १०६ | १०३ |

**आर्थिक आधारभूत रचने २१ व्या शतकातील परिवर्तनाचे निर्देशक**

महाराष्ट्राच्या आधारभूत संरचनेत झालेल्या परितर्वतनाचा अभ्यास करणारा तक्ता पुढीलप्रमाणे

**तक्ता क्र.४ महाराष्ट्राच्या आधारभूत संरचनेतील परिवर्तने**

| विवरण | वर्षे | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | १९६०-६१ | १९७०-७१ | १९८०-८१ | १९९०-९१ | २०००-०१ | २०११-१२ |
| बँक कार्यालये | -- | १४७१ | ३६२७ | ५५९१ | ६२९४ | ८०३७ |
| एकूण रस्त्यांची लांबी किलोमिटर | ३९२४१ | ६५३६४ | १४११३१ | १७२९६५ | २१६९६८ | २४१७१२ |
| वाहनांची संख्या (हजारात) | १०० | ३१२ | ८०५ | २६४१ | ६६०७ | १६९९० |
| वीज निर्मिती (दक्ष कि.वॅ. तास) | ३२६८ | ७९२५ | १७८६४ | ३६४३० | ६१२०९ | ८३०१७ |

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी.

उपरोक्त तक्त्यावरुन विकासाच्या पायाभूत निर्देशांकात २१ व्या शतकातील परिवर्तनाचा अभ्यास करता येतो.

१) बँक कार्यालयाची संख्या अभ्यासता २१ व्या शतकात ही संख्या वाढत जावून ६२९४ आणि सन २०११-१२ मध्ये ८०३७ पर्यंत पोहचलेली दिसते.

२) एकूण रस्त्यांची लांबी सुध्दा वाढली असून ही वाढ १९२९६५ किलोमीटर वरुन वाढून २१६९६८ आणि २४१७१२ किलो मीटर पर्यंत वाढलेली आढळून आली.

३) वाहनांची संख्या २१ व्या शतकात वाढून २६४१



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

आणि २०११-१२ मध्ये वाढून १६९९० हजार पर्यंत वाढलेली दिसते.

४) राज्यातील विजनिर्मितीचे प्रमाण वाढले असून हे प्रमाण २१ व्या शतकातील पहिल्या वर्षात ६१२०९ दश लक्ष कि.वॅ.तास झाले तर २०११-१२ पर्यंत हे प्रमाण आणखी वाढून ८३०१७ दशलक्ष कि.वॅ. तास झाली.

तात्पर्य २१ व्या शतकात महाराष्ट्राच्या पायाभूत सुविधांचे प्रमाण वाढले असून यामुळे महाराष्ट्राच्या विकासात हातभार लागला आहे. विकासाचा हा आलखे आणखी वाढविण्यासाठी राज्यातील सर्वच विभागात या सुविधांचे प्रमाण वाढणे आवश्यक आहे. तसेच ग्रामीण भागात सुध्दा पायाभूत सुविधाच्या विकासात परिवर्तने झाल्यास २२ व्या शतकात राज्यातील विषमतेचा अनुभव राहणार नाही. यासाठी संख्यात्मक विकासाबरोबर गुणात्मक विकास होणे आवश्यक आहे. आधारभूत संरचनांचे विकासातील महत्त्व ओळखून या सुविधांच्या विकासावर भर देणे गरजेचे आहे.

१] महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी.

२] महाराष्ट्र -२०१३. संतोष दास्ताने, नितीन प्रकाशन, पुणे.

३] Indian economic : Gurudev Datte, Revised Edition २०११.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2250-169[illegible]

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

# VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIII, Vol. - III
Year-XII, Bi-Annual(Half Yearly)
(June 2022 To Nov. 2022)

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.) India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies University of Berlin
Berlin, (Germany)

Michael Strayss,
Director
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University
Paris, (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J.E.S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G.S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor Head, Dept. of Economics,
S.M.P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor Head, Dept. of Economics,
D.S.M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G.S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur (M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology
Gondwana University,
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

**Editorial Office :**
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

**Contact :** 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

**E-mail :**
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

**Published By :**
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

# INDEX


| Sr. No | Title for Research Paper | Page No. |
|---|---|---|
| 1 | The Influence of Early Blight Disease on biochemical Changes in Different Tomato Varieties<br>**Dr. S. D. Dhavle** | 1 |
| 2 | Effect of Rare Earth Element Substituents ($Pr^{3+}$ and $HO^{3+}$) on Structural Parameters of Cobalt Ferrites, Synthesized by SolGel-Auto-Combustion Method<br>**Dr. Swanand S. Mukhedkar** | 9 |
| 3 | Evolvulus Alsinoides : An Emerging Anti-Proliferative Medicinal Herb<br>**Dr. Mahesh S. Bachewar** | 15 |
| 4 | Water on Earth : Reality and Status<br>**Dr. Sakharam Waghmare** | 23 |
| 5 | विशेष आर्थिक क्षेत्र आणि भारत<br>**गणेश मधुकर केंद्रे** | 30 |
| 6 | पर्यटनाचे नवीन परिमाण - ग्रामीण पर्यटन<br>**डॉ. अर्चना डी. भैसारे** | 38 |
| 7 | भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदल आणि उद्भवणारी आव्हाने<br>**डॉ. मिलिंद पांडुरंगराव काळे** | 42 |
| 8 | निजामकालीन आर्य समाजाची चळवळ<br>**डॉ. सुरेश नांदे** | 48 |
| 9 | सातवाहन कालीन धर्म आणि कला<br>**डॉ. विजयकुमार टंकसे** | 53 |
| 10 | भारतीय संस्कृतीतील धार्मिक सौंदर्य<br>**डॉ. चंद्रकांत शेरखाने** | 57 |


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Issue : XXIII, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov. 2022

**7**

# भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदल आणि उद्‌भवणारी आव्हाने

डॉ. जितेंद्र पांडुरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद, जि. नांदेड

**Research Paper - Economics**

**प्रस्तावना :**

भारतीय अर्थव्यवस्था काळाच्या ओघात बदलत गेली आणि बदलत राहील. विकासाच्या प्रक्रियेत भारतीय अर्थव्यवस्थेने अनेक उच्चांक पार पाडीत जगाच्या नकाशावर आपले स्थान कायम केले आहे. नियोजन काळापासून या अर्थव्यवस्थेत बदलाचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर सुरु झाले. प्रत्येक पंचवार्षिक वेगवेगळ्या क्षेत्रावर देण्यात आलेला भर यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्राने विकासात सहभाग नोंदविला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रात २१ व्या शतकात झालेल्या बदलाचा अभ्यास केला आहे व उद्‌भवणाऱ्या आव्हानांचा आढावा घेतला आहे.

**शोध निबंधाची उद्दिष्टे :**

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रातील बदल अभ्यासणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेला आव्हान देणाऱ्या बाबींवर प्रकाश टाकणे.

**शोध निबंधाची गृहितके :**

१. २१ व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास दरात बदल झाला आहे.
२. भारतीय अर्थव्यस्थेने आधुनिक काळात अनेक नविन बदल आत्मसात केले आहे.
३. भारतीय अर्थव्यदस्थेत विकासाबरोबर अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

**१. विकास दरातील बदल :**

आज भारताची आर्थिक महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल होत आहे. याचे प्रमाण आपल्याला विकास दराच्या आधारावर करता येईल. भारताचा उच्च विकास दर हा १९५१ नंतर पहिली ३६ वर्षे आपला विकास दर वार्षिक सरासरी केवळ ३.५ टक्के इतका उच्च होता. व लोकसंख्या वाढीचा दर वर्षाला २.२ टक्के इतका उच्च होता. आर्थिक सुधारणांच्या पहिल्या दशकामध्ये विकासदर सहा

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Issue : XXIII, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov. 2022

टक्क्यांवर गेला. २००८ पर्यंत तो नऊ टक्क्यांवर गेला. सप्टेंबर २००८ मध्ये सारे जग मंदीच्या खाईमध्ये लोटले गेले. परंतु भारताच्या आर्थिक विकासावर त्याचा थोडा प्रतिकुल परिणाम झाला. मात्र तो मर्यादीत होता. भारताचा विकासदर ६.८ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये प्रगत देश मंदीतून बाहेर येण्यासाठी धडपडत असताना भारताच्या अर्थव्यवस्थेने पुन्हा उसळी घेतली आणि विकासदर पुन्हा आठ टक्के झाला. २०१०-११ या आर्थिक वर्षात तर हा दर ८.६ टक्क्यांपर्यंत जाऊन पोहचला. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत (२०१२-२०१७) विकासदराचे उद्दिष्ट ९ ते ९.५ टक्के आहे. यावरुन असे म्हणता येईल की, बदललेल्या सहस्त्रकात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर सुध्दा वाढीस लागला आहे.

### २. कृषी क्षेत्रातील परिवर्तने :

२१ व्या शतकात भारतात अन्नधान्य उत्पादन आणि निर्यातीत वाढ झाली आहे. अगदी अलीकडचे उदाहरण पाहता सन २०१० मध्ये २३२.०७ दशलक्ष टन अन्नधान्य उत्पादन झाले. उत्पादकता आणि निर्यात वाढली. गुंतवणूक वाढल्याशिवाय शेतीक्षेत्राचा विकास होणार नाही हे लक्षात घेऊन शासनाने फूड सिक्युरिटी मिशनसारख्या योजना राबविल्या आहेत. त्यासाठी पुढील बदल करण्यात आले.

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत २००७-०८ मध्ये हजार कोटी रूपयांची राष्ट्रीय कृषी विकास योजना सुरू केली.

१ २००७-१२ या कालावधीत ७८९५.१२ कोटी रूपयांचा निधी या योजनेतर्गत उपलब्ध करण्यात आला.

२ विविध पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीतही भरघोस वाढ करण्यात आली.

३ १९९९-२००० मध्ये ९२०० कोटी रूपये फूड सबसिडी देण्यात आली होती. ती २००९-१० मध्ये ती ५८,९८३ कोटी रूपयांपर्यंत ९,९२१ कोटी रूपयांवर पोहचली आहे.

४ मत्स्य, मांस, दूध उत्पादनात वाढ.

५ फूड सिक्युरिटी मिशन राष्ट्रीय कृषी विकास योजनांची अंमलबजावणी पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीतही वाढ.

६ १९९१ मध्ये शेतीतील गुंतवणूक ३,३५८ कोटी रूपये होती, २००९ मध्ये ती ३१,७५५ कोटी रूपयापर्यंत वाढली.

### ३. शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तन :

१९९१ मधील जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था खुली झाली या खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये शिक्षण व्यवस्थाही खुली आहे. गेल्या दोन दशकांमध्ये शिक्षणक्षेत्र खुले झाले. कालानुरूप अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त मनुष्यबळ पुरविण्याचे आव्हान शिक्षणसंस्थांनी पेलले. इंजिनीअरिंग, कॉम्प्युटर, एमबीएसह

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

व्यावसायिक अभ्यासक्रमाची चलती झाली. सुध्या सुमारे २० टक्के विद्यार्थी व्यावसायिक शिक्षण घेत आहेत.

२००३ साली सर्वोच्च न्यायालयाच्या ऐतहासिक निर्णयामुळे शिक्षण संस्थाचालकांनी नफा घेण्याची मुभा देण्यात आली. त्यामधूनच बालवाडीपासून पदव्युत्तर दर्जाच्या शिक्षणामध्ये खासगीकरणाची लाट आली. उद्योग विश्वातील अग्रणींनी शिक्षणसंस्था काढल्या. परंतु खासगी विरूद्ध सरकारी असा लढाही शिक्षण विश्वात उभा राहिला. एकूणच २०१२ पर्यंत देशातील शिक्षणविश्वाची ६८ अब्ज डॉलरची बाजारपेठ उभी राहत आहे.

**शिक्षण क्षेत्रातील प्रामुख्याने घडून आलेले बदल**

१ १९९१ साली देशात १८४ विद्यापीठे होती. सध्या ४५० पेक्षा अधिक विद्यापीठे आहेत.

२ १९९१ मध्ये ५७४८ महाविद्यालये सध्या ३५ हजारापेक्षा अधिक महाविद्यालये आहेत.

३ परदेशात शिक्षण घेण्याज्यांवर ५५०० कोटी रू. खर्च केला जात असून परदेशी विद्यापीठे भारताच्या उंबरठ्यावर आहेत.

४ १९९१ मध्ये शिक्षणासाठी ९७७ कोटी रू. अर्थसंकल्पीय तरतूद तर २०११ मध्ये ५२.००० कोटी रू. तरतूद करण्यात आली.

**४. तंत्रज्ञानातील बदल**

२१ व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेने तंत्रज्ञानातील व्यापकता आणि परिपूर्णतः हा एक प्रमुख बदल आत्मसात केला आहे. कम्प्यूटर्सच्या क्षेत्रात मूर्स लॉ आहे. याचा व्यापक अर्थ असा की, दर दोन वर्षांनी दुप्पट क्षमता असणारे तंत्रज्ञान विकसीत होत आहे. कम्प्यूटर्सपासून मोबाईल फोनपर्यंत विविध तंत्रज्ञानाबाबत हा अनुभव आपण सारे घेत आहोत. तंत्रज्ञान क्रांतीमुळे सामान्य माणसाकडेही मोबाईल फोन आला असून, त्यामुळे त्यांचे सबलीकरण होण्यास मदत होत आहे. मोबाईल फोन, कम्प्यूटर आणि इंटरनेट यांच्या सहाय्याने दारिद्रय निर्मुलन करण्याचे विविध प्रयोग चालू आहेत. याच तंत्रज्ञान क्रांतीमुळे ज्ञानाला भांडवल म्हणून मान्यता मिळाली आहे. सॉफ्टवेअर क्षेत्रातील भारताच्या यशोगाथेचा पायाच यामुळे रचला गेला आहे. खुद्द भारतात पुण्यामध्ये सीडॅकने सुपर कम्प्यूटर विकसित केला. इंटेलपासून मायक्रोसॉफ्टपर्यंत अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात संशोधनकेंद्र सुरू केल्याने ग्लोबल आर ॲंड डी सेंटर म्हणूनही भारताकडे पाहिले जात आहे. तंत्रज्ञानामुळे घडून आलेले बदल

१ दर दोन वर्षांनी तंत्रज्ञानाच्या क्षमतेत दुपटीने वाढ होत असून तंत्रक्रातीमुळे ज्ञानाला भांडवल म्हणून मान्यता मिळाली.

२ ग्लोबल आर ॲंड डी म्हणून भारताचा उदय झाला असून भारताची वाटचाल ज्ञानधिष्ठित समाजाकडे वाटचाल होत आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

PRINCIPAL

Issue : XXIII, Vol III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov 2022

उपरोक्त विवेचनावरून स्पष्ट होते की, १९९१ नंतर आलेल्या निर्गुंतवणूक निकष भारतीय अर्थव्यवस्थेत बदल घडून आणण्याचा मार्ग तयार झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकेकाळी कृषी क्षेत्राचा वाटा जास्त होता तो निर्गुंतवणूकीनंतर कमी होत गेला आणि २१ व्या शतकात हा वाटा २२.६ टक्के नंतर १८.३ आणि आता १४.५ टक्क्यांवर येऊन पोहचला आहे. तसेच उद्योगाचा वाटा हा वाढत असून सन २००५ मध्ये हे प्रमाण २८.८ वरून २८.० टक्के वर पोहचले. विकासाचे सूचक म्हणून जागतिक पातळीवर देशाच्या सेवा क्षेत्रातील हिस्सा वाढणे आवश्यक असून हे प्रमाण १९९०-९१ पासून वाढत जाऊन २१ व्या शतकात ५०.४ टक्के तर सन २०१०-११ मध्ये ५७.७ टक्क्यांवर पोहचले आहे. ही बाब विकासासाठी अनुकूल आहे.

२१ व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा चेहरामोहरा बदलण्यास महत्त्वपूर्ण ठरलेल्या काही महत्त्वपूर्ण बाबी पुढीलप्रमाणे

१ सर्व्हिस सेक्टरचा खऱ्या अर्थाने उदय झाला. १९९० पूर्वी भारतातील हे सेक्टर मर्यादित होते.

२ स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरणावर भर दिला. त्यामुळे एकूण देशांतर्गत उत्पादन शेती व्यतिरिक्त औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा अधिक होता. मात्र उदारीकरणानंतर म्हणजे १९९० नंतर सेवा क्षेत्राने हळूहळू गती पकडण्यास सुरुवात केली. हॉटेल्स, कम्युनिकेशन, रिअल इस्टेट, वित्त, इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी (आयटी) यांची वाढ जोमाने झाली. आयटी आणि आयटीईएस यांच्यामुळे देशाची वाढ होण्यास मोठा हातभार लागला.

३ आयटी क्षेत्राचा नव्याने उदय झाला असून एकूण रोजगारात सेवा क्षेत्राचा वाटा २३ टक्के इतका आहे.

४ १९९१ मध्ये सेवा क्षेत्राचा देशातील जीडीपीतील वाटा ५८ टक्के होता तो २००९-१० मध्ये ५७ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

५ आयातीवरील बंधने उठली असून थेट परकीय गुंतवणूकीचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

६ देशातील जीडीपीतील वाटा १९९१ मध्ये ५.५६ टक्के होता तो २०११ मध्ये ७.८ टक्के झाला.

**भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने :**

भारतीय अर्थव्यवस्थेत झपाट्याने झालेले बदल व त्यामुळे महासत्तेचे स्वप्न पाहणाऱ्या अर्थव्यवस्थेची ही वाटचाल निष्कंटक असेल असे मानणे अर्थातच चुकीचे आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासमार्गावर अनेक आव्हाने उभी आहेत तर काही उभी राहण्याचा संभव आहे. ती आव्हाने म्हणजे-

१. पाणी, वीज, रस्ते, बंदरे, टेलिकम्युनिकेशन यांसारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागणार आहे.

२. आर्थिक विकासाच्या प्रत्येक संधीच्या बाबतीत पर्यावरणाचे परिणाम लक्षात घ्यावे लागतील.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist Nanded

[illegible]

[illegible]

२. [illegible]

३. [illegible]

४. [illegible]

५. [illegible]

[illegible]

## सन्दर्भ सूची :-

१) [illegible]

२) [illegible]

३) [illegible]

४) [illegible]

५) [illegible]

६) [illegible]

PRINCIPAL

[illegible]

# जागतिक स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य


मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

संपादक

डॉ. अनिल मुंढे

मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

सहसंपादक

डॉ. मारोती कसाब

मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर



सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड



PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mukramabad

ISBN No. 978-81-955479-1-3

जागतिक स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
संपादक
डॉ. अनिल मुंढे
सहसंपादक
डॉ. मारोती कसाब

प्रकाशक
सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस
६२४, चोलानगर, भावसार चौक,
तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५
मो. ९६२३९७९०६७
www.wlidrj.com

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)
९९७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : २३ मार्च २०२२
© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ५००/-
या पुस्तकातील कोणताही भाग किंवा मजकूर संपादकाच्या व लेखकाच्या परवानगीशिवाय संदर्भासाठी वापरू नये.

| | | | |
|---|---|---|---|
| ५९. | जागतिक, सांस्कृतिकतेतील स्त्रीवादी चळवळ आणि [illegible] स्त्रीवादी मराठी साहित्य | [illegible] | [illegible] |
| ६०. | स्त्रीवाद : संकल्पना व स्वरूप | डॉ. [illegible] | [illegible] |
| ६१. | [illegible] | डॉ. [illegible] | [illegible] |
| ६२. | [illegible] स्त्रीवाद | [illegible] | [illegible] |
| ६३. | स्त्रीवाद आणि [illegible] | डॉ. एस. के. [illegible] | [illegible] |
| ६४. | जागतिक स्त्रीवाद, आकलन आणि स्वरूप | अनुजा पाटील - [illegible] | [illegible] |
| ६५. | स्त्रीवाद : एक दृष्टिक्षेप | प्रा. डॉ. [illegible] | [illegible] |
| ६६. | भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप व मराठी साहित्य | डॉ. [illegible] | [illegible] |
| ६७. | [illegible] 'मुक्ता' | डॉ. [illegible] | [illegible] |


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

# [illegible]


[illegible]

[illegible]

[illegible]


[illegible]

[illegible]

'वाद म्हणजे विशिष्ट वाङ्मयीन विचारप्रणाली होय.' सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विचारप्रवाहात विशिष्ट तत्त्वप्रणाली असतात. जसे की साम्यवाद, समाजवाद, भांडवलवाद व मार्क्सवाद त्याप्रमाणे मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात देखील काही संप्रदाय निर्माण झाले आहेत. स्त्रियांवर होणा-या अन्याय-अत्याचाराची मांडणी करणारा वाद म्हणजे स्त्रीवाद होय.

'स्त्रीवादी' विचारप्रणालीमध्ये केवळ स्त्री जीवनाचाच नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीच्या व्यवस्थेचा शोध घेणारी विचारप्रणाली होय. नवीन समाजाची रचना निर्माण करावयाची असेल तर मानवी समाज जीवनातील समस्यांचा शोध घेणे गरजेचे आहे. आजपर्यंत स्त्रियांसाठी जुन्या रूढी, चाली, परंपरा, स्त्रियांची गुलामगिरी पद्धती रूढ होती.. यातून स्त्रियांना बाहेर काढणे गरजेचे होते आणि स्त्रियांना विकासाच्या मार्गाचा पुरस्कार करून देणे व स्त्रीच्या शोषणाची, स्त्रियांवरील अन्याय-अत्याचाराची कारणे शोधल्यास स्त्रीवादाचे स्वरूप लक्षात येते.

भारतीय संस्कृती परंपरेने चालत आलेली समाज जीवनातील स्त्री-पुरुष असमानतेची विचारप्रणाली पुसून पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीदेखील एक सक्षम आणि बुद्धीच्या बाबतीत पुरुषाइतकीच तल्लख आणि हुशार आहे. त्यामुळे सर्व जुन्या परंपरांना लाथाडून नवसमाजाची निर्मिती केली पाहिजे. या नवसमाजात स्त्री-पुरुष असमानतेचा आचार-विचार नसला पाहिजे. अशा प्रकारचा नवसमाज निर्माण करण्यासाठी विविध मार्गांचा शोध घेणे हे स्त्रीवादी साहित्याच्या विचारप्रणालीचे स्वरूप आहे. अशा या स्त्रीवादी स्त्रीवादी विचारप्रणालीने संघर्षशील वृत्तीने कुटुंब व्यवस्थेपासून राजकीय व्यवस्थेपर्यंत आणि धार्मिक व्यवस्थेपासून सामजिक व्यवस्थेपर्यंतची चौकट खिळखिळी करण्यास सुरुवात झाली आहे. असे एकंदरीत विचारप्रणालीवरून लक्षात येत आहे. स्त्रीवाद पाहता प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्रियाला कनिष्ठ स्थान असल्याचे दिसून येते. यासाठी स्त्रियांचे


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

दुय्यमत्वाचे स्थान शोधून स्त्रियांच्या मानवी अधिकारासाठी स्त्रीवाद प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

स्त्रिया कनिष्ठ दर्जा व पुरुषाच्या श्रेष्ठ दर्जा हे नैसर्गिक नसून या सर्व गोष्टी पुरुषांनी निर्माण केलेल्या आहेत. स्वतःच्या स्वार्थासाठी त्यांनी या सर्व रूढी-कल्पनांची रचना केलेली दिसून येते. तर स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून प्रत्येक गोष्टीचे अवलोकन करून स्त्री देखील एक स्वतंत्र व्यक्ती आहे आणि व्यक्ती म्हणून जगत असताना स्त्रीच्या जीवनाचे मूल्यमापन करून स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद दाखवून देते. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून या सर्व गोष्टींकडे पाहिले तर आजचे जग हे केवळ पुरुषकेंद्री जग आहे. अशी व्यवस्था ही शतकानुशतके चालत आलेली आहे की ही पुरुषांसाठी केवळ एक उपभोगाची वस्तू म्हणून आहे. समाज व्यवस्थेत स्त्रीचे अस्तित्व अस्तित्व आढळते आणि याच दृष्टीने तिच्याकडे पाहिले जाते आणि तशी वागणूक तिला दिली जाते.

स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून दूर जाणे नव्हे तर परंपरेने संस्कृतीने हजारो वर्षांपासून स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून, एक मानव म्हणून नकार दिलेला दिसतो आणि स्त्रीला किड्या-मुंग्याप्रमाणे जीवन जगण्यास भाग पाडलेले दिसून येते. समाजव्यवस्थेत स्त्रीला खूपच कमी समजून तिला हिनतेची वागणूक दिलेली दिसून येते. इतिहासाने बाईचे माणूसपण नाकारून तिला जी पशुतुल्य अवस्था प्राप्त करून दिली आहे त्यातून बाहेर पडून आपले स्वतःचे हक्क अधिकार मागून घेण्यासाठी तयार केलेले हे व्यासपीठ म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. तिला स्वतःच्या स्वातंत्र्याची जाणीव करून देणारा मानवी हक्क आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता हे मूल्ये व मूलभूत अधिकार बहाल करणारी राज्यघटना आहे. स्त्रिया पुरुषाप्रमाणे स्वातंत्र्य व मोकळेपणाने जीवन जगू शकतील त्यावेळी खरी स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होईल तेव्हाच तोच खरा स्त्रीवाद म्हणता येईल.

## समारोप

स्त्रीवाद हा स्त्री जीवनाच्या प्रश्नावरून निर्माण झालेला वाद आहे. स्त्रीला स्वतःला कुठल्याच प्रकारचे अस्तित्व नव्हते. केवळ एक गृहिणी

आणि चूल व मूल, एक उपभोगाची वस्तू एवढेच तिचे अस्तित्व या पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने बनवून ठेवलेले होते. वर्षानुवर्षे अशा पिडीत स्त्रिया, शोषित वृत्तीने सहन करणा-या स्त्रीच्या अंतर्मनातील वेदनेला आणि भावनांना समजून घेऊन त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणारा स्त्रीवाद पुढे आला. स्त्रीवाद ही पाश्चात्य विचारसरणी आहे. पाश्चात्य स्त्रीवादी चळवळीकडून भारतीय स्त्रियांनीही पाश्चात्य स्त्रियांकडून प्रेरणा घेऊन आपल्या हक्क अधिकारांची भारतीय स्त्रियांनाही जाणीव झाली. यातूनच ख-या अर्थाने स्त्रीवादाला सुरुवात झाल्याचे दिसून येते.

**संदर्भ सूची**


१.धोंडगे डॉ.अश्विनी-स्त्रीवादी समीक्षा:स्वरूप आणि उपाययोजना, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे

२.भागवत विद्युत-स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

३.जाधव डॉ.मनोहर-संपा. समीक्षेतील नव्या संकल्पना, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद


***


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

1.3

2021-2022

# Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal*

*1 June-2021 Volume-11 Issue-16*

*On*

## *Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges*

Balaji P. Kharabe.

**Chief Editor**
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

**Guest Editor**
Dr. Prof. H. B. Rathod
Principal
Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

**Executive Editors**
**Dr. V. T. Naik** **Mr. B. C. Rathod**

Co- Editors
**Dr. D. K. Kendre**
**Mr. S. A. Jewale**
**Dr. U. D. Padamwar**

Editorial Board

| | | | |
|---|---|---|---|
| Mr. Thorve A. B. | Prof. Zamapalwad S. S. | Prof. Kalyan G. S. | Dr. Kshirsagar S. G. |
| Shri. Dethe S. K. | Shri. Kalimath S. K. | Shri. Babarao S. | Mr. Kankute S R. |
| Prof. Shinde P. A. | Prof. Pawar S. K. | Sow. Itkapalle A. P. | Dr. Gore S. Y. |
| Shri. Mathpati G. H. | Shri. Patil S. S. | Mr. Naik N. U | |

**Published by- Principal, Dr. Prof. H. B. Rathod, Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed**

**The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.**

**© All rights reserved with the Editors**

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

| | | |
|---|---|---|
| 23 | [illegible] - एक भौगोलिक अभ्यास<br>प्रा.डॉ. [illegible] | [illegible] |
| 24 | [illegible] - एक चिकित्सक अभ्यास<br>प्रा. गोवर्धन [illegible] | [illegible] |
| 25 | [illegible] (Laterite stone)<br>Tendolakar Dipa Dattaram | 94-96 |
| 26 | [illegible]<br>[illegible] कविता [illegible] | 97-100 |
| 27 | [illegible] : एक अभ्यास<br>प्रा. [illegible] | 101-102 |
| 28 | [illegible] एक भौगोलिक अभ्यास<br>प्रो. डॉ. नाईक व्ही.टी., प्रा. [illegible] एम. के | 103-105 |
| 29 | [illegible] आणि साहित्य : [illegible] विकासातील योगदान<br>प्रा.डॉ.कविता चंद्रकांत [illegible] | 106-109 |
| 30 | [illegible]<br>प्रा.डॉ. [illegible] | 110-112 |
| 31 | [illegible] आणि भारतातील [illegible]<br>प्रा. रोहिणी निवृत्ती [illegible] | 113-116 |
| 32 | [illegible]<br>प्रा. कांबळे शिवाजी ईरबा | 117-121 |
| 33 | [illegible] अभ्यास<br>प्रा.डॉ. [illegible] | 122-125 |
| 34 | [illegible] - एक भौगोलिक [illegible]<br>प्रा.डॉ.अनिल निवृत्ती शिंदे | 126-130 |
| 35 | [illegible]<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 131-133 |
| 36 | [illegible] साहित्याची भूमिका [illegible] अभ्यास<br>प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव [illegible] | 134-138 |
| 37 | [illegible] एक अभ्यास<br>पांचाळ नारायण हनमंतराव | 139-144 |
| 38 | [illegible] आणि [illegible]<br>स.प्रा. भारतभूषण वामनराव [illegible] | 145-149 |
| 39 | [illegible] एक अभ्यास<br>प्रा.डॉ.भरत माधवराव मुस्कावाड | 150-154 |
| 40 | [illegible] संकल्पनेचे महत्त्व<br>डॉ. नामनाथ माधवराव [illegible] | 155-158 |
| 41 | [illegible]<br>कदम गणेश पुंडलिकराव, प्रा.डॉ.वैजयंता ना.पाटील | 159-163 |
| 42 | दुर्बल घटकाचे सबलीकरण ग्रामीण विकासाचा मार्ग (ग्रामीण विकास विभाग)<br>डॉ. संजय भास्कर तायडे | 164-166 |
| 43 | भारत : शाश्वत वाढ आणि विकास<br>डॉ. हरी माधु वाघमारे | 167-171 |
| 44 | पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज - एक चिकित्सक भौगोलिक अभ्यास<br>प्रा.डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर | 172-176 |




PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

# समाजाच्या जडणघडणीत साहित्याची भूमिका:एक अभ्यास

प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे
मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुकामबाद, ता.मुखेड जि.नांदेड
E-male:kharabebalaji68@gmail.com

**प्रस्तावना :-**

साहित्याचा समाजाशी जो संबंध आहे तो बाह्य किंवा उपरा नसून ती एक अंतर्गत बाब आहे. साहित्यातून 1 मानवी जीवनाचा बोध आणि सामाजिक वास्तवता जाणून घेता येते. साहित्यिक ज्या परिस्थितीत समाजात वावरतो त्याच परिस्थितीचे साहित्याद्वारे मांडत असतो. 19 व्या शतकात आधुनिक जाणीव व दृष्टिकोणातून साहित्य निर्मितीला, नवा आशय मांडण्याला सुरुवात झाली. त्यामुळे साहित्याद्वारे सामाजिक परिवर्तनाला आणि सामाजिक परिवर्तनाद्वारे साहित्य निर्मितीला चालना मिळाली. साहित्य आणि समाज यातील परस्पर संबंधाच्या अनुबंधाद्वारे समाजाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्याला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. त्यामुळे समाजशास्त्रात साहित्याचे 'समाजशास्त्र' 2 (Sociology of Literature) ही ज्ञानशाखा उदयास आली. यां संदर्भात पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञाचे विचार जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते. हंगेरीयन समाजशास्त्र जार्ज लुकासने सर्वप्रथम साहित्याचे 'समाजशास्त्र' ही संज्ञा उपयोगात आणली. ऑगस्त कॉम्सने 'वैज्ञानिक' दृष्टिकोणातून साहित्याचे अध्ययन केले. विल्फ्रेड पॅरोटाने 'तार्किक अतार्किक' घटकास प्राधान्य देऊन साहित्याच्या बोधासाठी अवशेष सिद्धांत मांडला. मॅक्स वेबरने 'आदर्श प्रारुपाद्वारे' साहित्याचे विश्लेषण केले. तर एमिल दरखीमने साहित्य 'समाजाप्रमाणे तथ्य' आहे असे प्रतिपादन केले. साहित्य ही व्यक्तीमूलक घटना नसून ती 'सामुहिक चेतना' (collective consciousness) चा परिपाक आहे.

**संशोधन समस्या :-**

संशोधन समस्या ही संशोधनाची प्रथम पायरी आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन कार्य हाती घेत असताना संशोधकाला संशोधनाची समस्या निश्चित करावी लागते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात **समाजाच्या जडणघडणीत साहित्याची भूमिका एक अभ्यास** ही संशोधनाची समस्या निवडली आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे :-**

1. साहित्य आणि समाज यामधील परस्पर संबंध जाणून घेणे.
2. साहित्याद्वारे सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळते का? यांचा अभ्यास करणे.

**संशोधन पद्धती :-**

तथ्य संकलणाच्या अनेक पद्धती आहेत. परंतु मानव्यविद्या शाखेशी संबंधित असणारी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

**साहित्याचा अर्थ :-**

साहित्य म्हणजे समाजाशी निगडित एखाद्या विषयासंबंधी केलेले अर्थपूर्ण लिखाण म्हणजे साहित्य होय. समाजाच्या मुशीतून साहित्यिकाची वैचारिकता वैचारिक पार्श्वभूमी तयार होते. ॲलन स्विगवूडच्या मते, समाजिक दर्जा, अभिवृत्ती, बांधिलकी, जीवनात त्यांना आलेले यशापयश या सर्वांचा प्रत्यक्ष परिणाम त्यांच्या व्यक्तीमत्व यातूनच साहित्यीक उदयास येतात. साहित्य केवळ अमूर्त, काल्पनिक, भावनिक व चमत्कारीक ठरत नाही. तर वास्तविक ठरते



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

साहित्याद्वारे समाजातील विविध समुह, सामाजिक संस्था, सामाजिक संरचना, सामाजिक संबंध, सहकार्य, संघर्ष, प्रेरणा, अभिवृती इत्यादी पैलुंची पायाभरणी साहित्यातून होते.

**साहित्याचे प्रकार :-**

साहित्याच्या प्रकाराची दोन भागात विभागणी केली जाते. कलावादी साहित्य आणि जीवनवादी साहित्य यांचे पुढील प्रमाणे विश्लेषण केले आहे.

1. कलावादी साहित्य

ना.सी. फडके, बा.सी.मर्डेकर, गंगाधर गाडगीळ, पु.भि.रेगे, माधव आचवल, डॉ.द.भि. कुलकर्णी इत्यादी साहित्यीक साहित्याला एक कलाकृती सौंदर्यकृती म्हणून पहातात. यांच्या मते, मानवी जीवन दुःख, कटु अनुभव, दाहकता इत्यादींनी व्यापले आहे. त्यातून मुक्त होण्यासाठी माणुस साहित्याकडे वळतो, तेव्हा साहित्याद्वारे पुन्हा माणसाला दुःख देणे अयोग्य ठरते असे कलावादी साहित्यिक मानतात.

2. **जीवनवादी साहित्य**

वि.स. खांडेकर, दि.के.बेडेकर, म.ना.वानखेडे, शरदचंद्र मुक्तीबोध, म.भी.चिटणीस, रा.ग.जाधव, गं.भा. सरदार, भालचंद्र फडके, नरहर कुरुंदकर, बाबुराव बागूल, रावसाहेब कसबे, यशवंत मनोहर इत्यादी साहित्यीकांनी साहित्याची मांडणी जीवनवादी दृष्टिकोनातून केली आहे. यांच्या मते, मनोरजन करणे हा साहित्याचा उद्देश नाही तर मानवी प्रश्न व दुःखाला वाचा फोडणे, समाज सुधारणा घडवून आणणे महत्वाचे ठरते, असे जीवनवादी साहित्यिक मानतात. जीवनवादी साहित्याची मानवी मूल्यांवर भक्कम श्रद्धा आहे. त्याला मानवी मूल्यावर आरुढ झालेले समाज जीवन अभिप्रेत आहे. अलिकडील काळात या जीवनवादी साहित्याने समग्र समाज व्यवस्थाच ढवळून काढली आहे. या साहित्याला जीवनात व जगण्यात अर्थ वाटतो. त्यामूळे ते जीवन वास्तवाला सामोरे जाते. जीवनाची बुद्धीनिष्ठ चिकित्सा करते. समाजाचे प्रश्न समजून घेत या साहित्यातील जीवनभिमुखता हीच या साहित्याला शक्ती व सामर्थ्य देऊ शकते.

**साहित्याची जडणघडण :-**

'साहित्याची निर्मिती हस्तिदंती मनोऱ्यात किंवा समाज व्यवहारापासून दूर असलेल्या पोकळीत होत नाही आणि तशी ती झाली तरी या प्रकारचे साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे ठरत नाही. वाङ्मयनिर्मितीची पाळेमुळे समाजव्यवस्थेत रुजलेली असतात. लेखकाचा साहित्यिक पिंड घडवण्याला तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, विचारप्रणाली, वाङ्मयीन शैली मोठया प्रमाणात कारणीभूत असतात. लेखकाला तत्कलीन परिस्थीतीमध्ये जे बरे-वाईट अनुभव, येतात तो जे निरीक्षण करतो ते आपल्या लेखणीद्वारे अभिव्यक्त करतो. लेखकाचे समाजातील स्थान कोणते यावरुन त्याच्या साहित्याचित्रणाचे स्वरुप स्पष्ट हाते'समाजाच्या स्थितिगतीशी व प्रतिभा शक्तीच्या प्रेरणेशी साहित्य निर्मिती निगडीत असते. साहित्य परिस्थितीजन्य, सांस्कृतिक, भावनिक, वैचारिक इत्यादी अविष्कारातून उदयास येते. कारण साहित्य स्वभावतःच समाजभिमुख असते. त्यात सामाजिक जाणिवेचे प्रतिबिंब उमटते, समाजाचे स्थितीचित्रण घडून येते. त्याहीपेक्षा त्यातून सामाजिक परिवर्तनाचे दर्शन घडते. समाजातील परपस्परविरोधी घटकांचे संबंध व्दंव्दांतमक असतात. त्यातील अंतिविरोधाची मूलगामी चिकीत्सा केल्यास ते साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे ठरते. साहित्य हा संस्कृतीचा एक घटक असतो. याचा अर्थ साहित्यातून समाजाचे आणि संस्कृतीचे बाह्यरुपच नव्हे तर प्रेरणा, प्रवृत्ती, परंपरा यादेखील व्यक्त होतात असे जोसेफ रुसेक यांनी Sociology of Literature या ग्रंथात म्हटले आहे. साहित्यनिर्मिती साहित्यिकाच्या निर्मीती क्षमतेचा परिपाक दिसत असली तरी समाज व त्या समाजाची संस्कृती यांचा त्या साहित्य निर्मितीमध्ये महत्वाचा वाटा असतो हे विसरता येत नाही.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

**समाज व साहित्याचा परस्पर संबंध :-**

साहित्य आणि समाजाचा परस्पर संबंध आहे किंवा साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीत समाजाचा एक सदस्य म्हणून त्याला आलेले अनुभव, सामाजिक घटनेचे प्रत्यक्षीकरण, सामाजिक बोध यांचे यथार्थ चित्रण करण्याची क्षमता आणि इच्छा यांचा प्रभाव साहित्यावर पडतो. साहित्यिक समाजविघातक शक्तिविरुद्ध सामाजिक चेतना निर्माण करण्याचे कार्य करतो. त्याद्वारे परिवर्तनाच्या सक्रिय प्रयत्नांना प्रेरणा मिळते. या अर्थाने साहित्यिक श्रेष्ठीजणांची भूमिका मांडतो. साहित्यिकाला परिवर्तनाच्या विविध प्रवाहाचे झालले आकलन, समाज जीवनाबाबतची आलेली समज, त्याची वैचारिक बांधिलकी इत्यादींच्या बळावर तो नवसमाज निर्मितीचे चालणा देण्याचे काम करतो. समाजशास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक यांच्यामध्ये मुलभूत फरक हा की, समाजशास्त्र वस्तुनिष्ठतेवर भर देऊन सामाजिक वास्तवतेचे चिकित्सक परिक्षण करतात तर साहित्यिक व्यक्तिनिष्ठ व संवेदनशील जाणिवेतून समाज जीवनाचे चित्रण करतात.

**साहित्यीकांचे समाज आणि साहित्य याबद्दल मतांतरे :-**

वेगवेगळया साहित्यीकांनी साहित्य आणि समाज यामधील अंतःसंबंधाचे विश्लेषण केले आहे. ते खालील प्रमाणे.

1. **एच.डी.डंकन**

यांनी साहित्यांचा आंतरक्रिया दृष्टिकोणाद्वारे एक स्वायत्त सामाजिक संस्था म्हणून विचार केला आहे. कोणत्याही साहित्याची समाजशास्त्रीय मिमांसा ही नेहमी साहित्यिक समीक्षक वाचक यांच्यात होणाऱ्या आंतरक्रियावर आधारीत असते. या तीन घटकात होणाऱ्या आंतरक्रियांची तीव्रता नेहमी सारखीच नसते. कधी वाचक व लेखक यांच्यात घनिष्ठता तर कधी लेखक व समीक्षकात घनिष्ठता प्रस्थापित होते. परिस्थितीनुसार त्यांच्यातील संबंधाचे स्वरुप बदलते. साहित्याचे मूल्यामापन, समर्पक गुण, पैलू, सामर्थ्य व मर्यादांची उकल करण्यामध्ये समीक्षकांची भूमिका महत्वाची ठरते. साहित्यातील भावविचार वास्तविक अर्थासह वाचकापर्यंत पाचवण्याचे कार्य समीक्षक करतो. क्लिष्ट समाजव्यवस्थेत समीक्षकाची चिकीत्सक विचारदृष्टी अर्थपूर्ण ठरते. परंपरागत साध्या समाजव्यवस्थेत मात्र साहित्यिक आणि वाचक यांच्यात प्रत्यक्ष संवाद प्रस्थापित होऊ शकतो.

2. **जॉर्ज हुको**

या समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक संरचनात्मक दृष्टीकोणाद्वारे साहित्य आणि समाज यामधील परस्पर संबंधाचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते सामाजिक संरचनेत निर्माण होणारे असंतुलन विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक व मानसिक तणावांना जन्म देते. त्याची अभिव्यक्ती त्या कालखंडात निर्माण होणाऱ्या साहित्यामधून व्यक्त होते. या दृष्टिकोणाद्वारे आपण साहित्याच्या माध्यमातून एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील सामाजिक ताणतणाव व त्यामागील कारणांचे अध्ययन करु शकतो. पाश्चिमात्यिकरण, औद्योगिकरण, नागरीकरण इत्यादीमूळे कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक जीवनात जो ताणतणव व संघर्ष निर्माण झाला आहे. त्याचा प्रभाव आधुनिक साहित्यावर पडलेला दिसून येतो. त्यामुळे साहित्यिकास साहित्य निर्मिती करण्यास जी सामुहिक चेतना प्रवृत्त करते त्याअर्थाने व व्यापक दृष्टिकोणातून साहित्याचे आकलन होणे महत्वाचे ठरते.

3. **कार्ल मार्क्स**

कार्ल मार्क्स यांच्या मते, अर्थव्यवस्था ही मुलभूत संरचना तर साहित्य हे अधिसरंचनेचा भाग ठरते असे मानले आहे. आर्थिक स्थिती, वर्ग, वर्गीय परिस्थीती आणि वर्गीय जाणिवेला अनुसरुन साहित्यिक आपल्या भावना प्रकट करतो. आर्थिक स्थिती, वर्ग, वर्गीय जाणिव, वर्गीय हितसंबध, दारिद्रय, दुरावा, व्दंद्व आणि संघर्ष यासारख्या संकल्पनांना अनुसरुन मार्क्सवादी साहित्यिक आपली भूमिका स्पष्ट करतात. यासंदर्भात वि.स.जोग म्हणतात, 'मार्क्सवाद समाज परिवर्तन घडविणारे साहित्य उत्कृष्ट



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

मानतो. नवे स्विकारण्याची प्रेरणा मार्क्स देतो म्हणून साहित्याने मार्क्सच्या प्रेरणेपासून दुर जाता कामा नये. मार्क्सने भांडवलशाही समाज व्यवस्थेतील दोषांची जाणिव करुन देऊन शोषितांना मुक्त करणे हा असला तरी आर्थिक प्रश्नाबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक अस्मिता, प्रतिष्ठा ही पण तितकीच महत्वाचे असल्याचे सांगितले. कारण आर्थिकदृष्ट्या संपन्नता आली तरी सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होईलच असे नाही. भारतीय समाजात जातिव्यवस्था आहे. त्यामुळे येथे तंतोतपणे मार्क्सवाद लागम पडत नाही, असे काही साहित्यिकांना वाटते. म्हणून डॉ. सदा कऱ्हाडे सारखे साहित्यिक 'मार्क्स आणि आंबेडकरवादाच्या समन्वयानेच परिवर्तनाला गती येऊ शकते, यावर विश्वास ठेवतात. आंबेडकरी विचारातून निर्माण झालेली अस्मिता ज.वि.पवार यांना अस्वस्थ करुन टाकते. या संदर्भात ते म्हणतात की, रोज रात्री मार्क्स मला थोपटून झोपवतो तर आंबेडकर मात्र आतड्यांत लाव्हा भरुन खदखदवतो.

वरील प्रमाणे साहित्य आणि समाज यामधील अंत:संबंधाची ग्रामीण साहित्याच्या आधारे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून उकल करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण साहित्य हे प्रत्यक्ष जीवन अनुभवातून निर्माण झाले असून ते जीवननिष्ठ आहे. त्यामुळे ग्रामीणाचा समाज साहित्याशी प्रत्यक्ष घनिष्ठ संबंध आहे. या संदर्भात प्रा.डॉ. प्रकाश बोबडे म्हणतात, महात्मा ज्योतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या लिखानात सामाजिक समतेच्या मूल्यांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. या साहित्यिकांचे लिखाण आज देखील या मूल्यांच्या प्रसाराच्या दृष्टीने प्रेरणादायक आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण साहित्य चळवळींची बिजे याच लिखाणात शोधता येतील. त्या काळातील व आजही आढळून येणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीचे प्रतिबिंब आपणास या साहित्यात दिसते. साहित्यिकांनी सामाजिक जाणिवेतून आपले जीवनानुभव अभिव्यक्त केले आहेत. त्यामुळे त्यांची अभिव्यक्ती व्यक्तिकेंद्री नसून समूहकेंद्री रुप धारण करते. कष्टप्रद जीवन जगणारा, गावगाड्यात प्रत्यक्ष कृतिशील भूमिका पार पाडणारा ग्रामीण माणूस उपेक्षित राहिला? तो संवर्णाच्या दयेवर का अवलंबून आहे याचा ग्रामीण साहित्यीक शोध घेताना दिसून येतात. सांस्कृतिक कप्पे, दुभंगलेले सामाजिक जीवन, त्यांचे कौटुंबिक जीवन, जातीव्यवस्थेतील गट आणि चळवळी करणाऱ्या सक्रीय संघटना या सर्वांची वैचारिक प्रक्रीया, स्वाभाविक प्रतिक्रीया कशा होतात. या सर्वांच्याबद्दल सत्यावलोकनाची दृष्टी ग्रामीण साहित्यातून प्राप्त होऊ शकते. ग्रामीण साहित्यिक स्वतःच सामाजिक, सांस्कृतिक भेदाचे बळी ठरले आहेत. त्यामूळे त्यांनी आपल्या अपमानित जीवनाचे सुक्ष्म निरीक्षण करुन विश्लेषण केले आहे. सामाजिक संरचना, सामाजिक परंपरा, सामाजिक परिवर्तन, व्यक्ती आणि समाज याचा परस्पर संबंध, कुटुंबजीवन, समाजकार्य, समाजसेवा, समाजकल्याण, समाजव्यवस्था इत्यादी अनेक विषय सामाजिक विश्लेषणाचे अभ्यास विषय ग्रामीण साहित्याचे विषय राहिले आहेत.

**निष्कर्ष :-**

1. साहित्याद्वारे सामाजिक परिस्थितीचे यथार्थ आकलन करता येते. कारण साहित्यिक ज्या समाज व्यवस्थेत व संस्कृतीत रहातो. त्याचा प्रभाव त्याच्या विचारसरणीवर पडतो. त्यामुळे साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर घनिष्ट संबंध असतो.
2. पारंपरिक व आधुनिक साहित्यातून क्रियाशीलता व समाजभिमुखता विकसीत होत असल्याने सामाजिक परिवर्तनाला चालणा मिळत आहे.
3. समाजाला योग्य दिशा दाखविण्याचे काम साहित्य करीत असतात.
4. ज्या-ज्या वेळी देशावर संकटे आली तेव्हा-तेव्हा त्या संकटांचा सामाना करण्यासाठी साहित्यांनी महत्त्वपूर्ण भजावली आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

संदर्भग्रंथ :-


1. नगेन्द्र जाधव, साहित्य का समाजशास्त्र, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, 1982
2. प्राचार्य नरहर कुरुंदकर, निकाय, नागपूर, एप्रिल 1976
3. बालकृष्ण कवठेकर, वाङ्मय चर्चा आणि चिकित्सा, नवसाहित्य प्रकाशन, बेळगाव, 1978
4. रा.ग.जाधव, कला, साहित्य आणि संस्कृती, सुगंधा प्रकाशन, पुणे, 1986
5. दया पवार, माझे शब्द, कोंडवाडा, मागोवा प्रकाशन, पुणे, 1994
6. वि.स.जोग, मार्क्सवाद आणि दलित साहित्य, संबोधित प्रकाशन, मुंबई,1985
7. अंजली सोमण, साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. 1982
8. रा.ग.जाधव, कला, साहित्य आणि संस्कृती, सुगंधा प्रकाशन, पुणे, 1986
9. प्रकाश बोबडे, साहित्य आणि समाज, अप्रकाशित शोधनिबंध, मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे अधिवेशना, जळगाव दि. 7-9 नोव्हे. 1993
10. स.दा.कुऱ्हाडे, दलित साहित्याच्या निर्मित्ताने, अभिनव प्रकाशन, मुंबई, 1982
11. ज.वि.पवार, नाकेबंदी, मुक्तछंद प्रकाशन, मुंबई, 1976


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nanded

Balaji parabatrao Kharabe.

2021-2022

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

# B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- (CCXCIX) 299

## आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. D. B. Tanduljekar
I/C Principal
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

Editor
Dr. Anant Dadarao Markale
Head, Dept. of Hist.
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

PRINCIPAL

Aadhar International Publication Amaravati
Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com

| | | |
|---|---|---|
| 20 | यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक कार्ये डॉ.आर.व्ही. मोरे | 73 |
| 21 | यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे | 77 |
| 22 | यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्वपूर्ण योगदान डॉ.ज्योती रामराव रामोड | 81 |
| 23 | आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान सौ.सुगंधा परेश जाधव | 84 |
| 24 | यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक व सहकार विषयक विचार डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे | 88 |
| 25 | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका प्रा.डॉ.देवर्षी मुकुंद अरविंद | 91 |
| 26 | यशवंतराव चव्हाण यांच्या अर्पणपत्रिकेतील वेणूताई विषयीची कृतज्ञता प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे | 97 |
| 27 | यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान प्रा.मनोज बबनराव देवकर | 100 |
| 28 | राजकीय सामाजिकरणातून घडलेले नेतृत्व – यशवंतराव चव्हाण प्रा.डॉ.सुपेकर वैशाली प्रशांत | 103 |
| 29 | व्दैभाषिक राज्यातील यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान प्रा.सांगळे भाऊसाहेब खंडु | 107 |
| 30 | यशवंतराव चव्हाणांचे ग्रामिण सामाजिक विकासामधील योगदान प्रा.बी.एच.चौगुले | 109 |
| 31 | यशवंतराव चव्हाण यांचे पंचायत राज व सहकार क्षेत्रातील कार्य सचिन सहादू घायतडके | 114 |
| 32 | यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यिक क्षेत्रातील कार्य प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी | 117 |
| 33 | महाराष्ट्राचे भाग्यविधाता मा. यशवंतराव चव्हाण डॉ संजय गोपाळराव ठवळे | 121 |
| 34 | यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास डॉ.जयदीप रा.सोळुंके | 125 |
| 35 | यशवंतराव चव्हाण यांच्या कार्य कर्तृत्वावर भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचा प्रभाव प्रा. डी. एन. रिठे | 129 |
| 36 | यशवंतराव चव्हाण यांची रसिकता व साहित्य चिंतन प्रा. दिलीप ज्ञानोबाराव भिसे | 132 |
| 37 | आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान डॉ.शिवाजी सोमला पवार | 136 |
| 38 | यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक व आर्थिक विचार डॉ. प्रतिमा बाळासाहेब कदम | 142 |
| 39 | आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान डॉ. संजय सागरु सपकाळे | 146 |


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 299 (CCXCIX)
2278-9308
July, 2021

# यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे
मराठी विभाग प्रमुख
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड
मोबा.९४०३९७२८२०.kharabebalaji68@gmail.com

**प्रास्ताविक :**

यशवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राचे शिल्पकार व महाराष्ट्राचे लोकोत्तर पुढारी होते. वाचन, व्यासंग, समतोल वक्तृत्व, प्रश्नांची जाण, प्रश्न सोडविण्याची हातोटी, अभ्यास आणि राजकारणातील सुसंस्कृतता हे सगळे गुणविशेष चव्हाणांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये निश्चितच होते. यशवंतराव चव्हाण एक मुत्सदी राजकारणी, संसदपटू, कार्यक्षम मंत्री व पक्षनेता हा त्यांचा राजकीय लौकीक जगभर पसरलेला होता. त्यामुळे त्यांचा मराठी माणसाला अभिमान आहे. यशवंतराव स्वतः एक सर्जनशील कलावंत व उत्तम समीक्षक होते. यशवंतरावांचा मूळ पिंडच प्रतिभावंतांचा होता. यशवंतरावांना प्रतिभेचे देणे त्यांच्या आईकडून उपजतच मिळाले होते. त्यातच कृष्णा कोयनेच्या प्रीतीसंगमकाठचा सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध असलेला परिसर होता. त्यांच्यातल्या सर्जनशील उर्मीना खतपाणी घालणारा ठरला. त्यामुळेच यशवंतरावांच्या मनात निसर्गसौंदर्याची ओढ निर्माण झाली. राजकारणाबरोबरच कला, संगीत, खेळ, नाट्य या क्षेत्रात यशवंतरावांनी रस घेतला.

**विषय निवडीचा हेतू :**

यशवंतराव चव्हाण यांच्याबद्दल मराठी माणसाला अभिमान आहे. यशवंतराव चव्हाण स्वतः एक सर्जनशील लेखक, कलावंत व समीक्षक होते. यशवंतरावांनी साहित्य क्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे. यशवंतराव चव्हाण जसे साहित्य क्षेत्रात सुप्रसिद्ध आहेत तसेच राजकीय क्षेत्रातील मुत्सदी राजकारणी होते. त्यामुळे त्यांचे राजकीयय क्षेत्रातील कार्य सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी व राजकीय क्षेत्रातील नेत्यांना मार्गदर्शन व्हावे या हेतूने संशोधनासाठी हा विषय निवडलेला आहे.

**संशोधन पद्धती**

'यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य' या विषयावर संशोधन करीत असताना संशोधनासाठी दोन पद्धतींचा वापर करण्यात आला असून यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे :**

'यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य' या विषयावर संशोधनात्मक लेखन करीत असताना संशोधनाची काही उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

१)यशवंतराव चव्हाणांचे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील स्थान समजून घेणे.

२)यशवंतराव चव्हाणांचे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रवेश कसा झाला याची माहिती घेणे.

३)यशवंतराव चव्हाणांनी राजकारणात असताना कोणकोणती पदे भूषविली व त्यांचा उपयोग महाराष्ट्रासह देशाला कसा झाला याची माहिती मिळविणे.

४)यशवंतराव चव्हाणांना देशाच्या पंतप्रधान पदापासून दूर का ठेवण्यात आले याची माहिती घेणे.

५)यशवंतराव चव्हाणांची राजकारणातील चतुरस्त्र भूमिका समजून घेणे.

**यशवंतरावाच्या नेतृत्त्वाचा उदय :**

म.गांधीजींच्या चळवळीत यशवंतरावांना राजकीय जीवनाची गुरूकिल्ली सापडली. यशवंतराव मॅट्रिकला पोहोचेपर्यंत शालेय जीवनातील तीन वर्षे निरनिराळ्या चळवळीच्या निमित्ताने तुरुंगात घालविली होती. यशवंतरावांचे जिल्हा काँग्रेसमधील नेतृत्त्व निर्विवादपणे मान्य केले होते. महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ पंडित तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी सातारा जिल्हा काँग्रेसमधील यशवंतरावांच्या स्थानाबद्दल जे गौरवोद्गार काढले आहेत ते असे - "मनाने प्रौढ व वयाने लहान असे उमेदीने भरलेले हे तरूण गृहस्थ आमच्या नव्या गटाचे नेतृत्व आत दाखल होताच थोड्यात वर्षात करू लागले."

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

ब्रिटिश सत्ता सर्वसमर्थ व अभेद्य नाही असा आत्मविश्वास जनमानसात निर्माण करण्याच्या हेतूने कराड, तासगाव, वडूज, इस्लामपूर, पाटण, सातारा इत्यादी ठिकाणी तालुका कचेऱ्यांवर निदर्शने केली होती. जागोजागी तिरंगा ध्वज लावण्यात आले. सरकारने प्रचंड सामर्थ्यानिशी चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न केला. यशवंतरावांना नि:शस्त्र मार्गाने लढा यशस्वी होणार नाही, हे कार्यकर्त्यांना कळून चुकले होते. नाना पाटील, जी.डी.लाड, नाथाजी लाड, आप्पासाहेब लाड, शंकरराव मोहिते, शाहीर शंकरराव निकम, आत्माराम बापूजी पाटील, नागनाथ नायकवडी, बर्डे मास्तर, पांडुरंग मास्तर इत्यादी मंडळींनी सशस्त्र क्रांतीचा निर्णय घेऊन अंमलात आणला. त्यांच्या प्रभावी वक्तृत्वामुळे यशवंतरावांनी जनमानस जिंकले होते. ही चळवळ काँग्रेसची असली तरी ती पांढरपेशापुरती मर्यादित नव्हती. दलित, शोषित समाज घटकांबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे प्रश्नही यशवंतरावांनी हाती घेतले. यशवंतराव गावोगावी हिंडून, कार्यकर्त्यांशी व्यक्तिगत संबंध जोडून ब्रिटिश सत्तेविषयी लोकांच्या मनात असलेली भीती कमी करण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले. यशवंतरावांनी स्वतःच्या प्रयत्नातून सातारा जिल्ह्यात नव्या दृष्टीचा तरुण कार्यकर्त्यांची एक मजबूत फळीच निर्माण केली. यशवंतरावांच्या नेतृत्वाची वाटचाल ती त्यांच्या मृत्यूपर्यंत अखंडपणे चालूच राहिली.

**सत्ताकारणातील प्रवेश :**

यशवंतरावांनी १९३० च्या कायदेभंग चळवळीत भाग घेऊन तुरुंगवास भोगला. १९४६ च्या निवडणुका काँग्रेसने जिंकल्या. महाराष्ट्रात बाळासाहेब खेर मुख्यमंत्री झाले. मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांना यशवंतरावांना संसदीय सचिव नेमायचे होते. त्यावेळी मुख्यमंत्र्याकडे बैठक सुरू होती. तितक्यात यशवंतराव मोरारजी देसाईंना भेटण्यासाठी गेले. मोरारजींनी यशवंतरावांना गृहखात्याचा संसदीय सचिव होण्याची गळ घातली. राज्यकारभाराचे बारकावे, कामाचा उरक, त्यांची निर्णयक्षमता इत्यादी गुणांचा संस्कार मोरारजींनीच गृहखात्याच्या संदर्भात यशवंतरावांवर केला. मोरारजींचा हा संस्कार यशवंतरावांना जन्मभर उपयुक्त ठरला.

काही काळानंतर यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे प्रदेश काँग्रेसचे सचिव बनले. १९५२ च्या निवडणुकीनंतर नागरी पुरवठा व स्थानिक खात्याचे मंत्री झाले. भाषावार प्रांतपुनर्रचना झाल्यावर जेव्हा द्वैभाषिक मुंबई राज्य करायचा निर्णय काँग्रेसच्या नेत्यांनी घेतला तेव्हा त्या राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदावर यशवंतराव येण्यालाही मोरारजी देसाई कारणीभूत होते. १९४६ पासून १९५६ पर्यंत म्हणजे साधारणपणे साडेदहा वर्षे यशवंतराव मोरारजींचे सहाय्यक म्हणून काम केले.

मोरारजी देसाई संयुक्त महाराष्ट्राचे विरोधक होते. त्यामुळे मोरारजींविरुद्ध महाराष्ट्र काँग्रेसचे मत होते. भाऊसाहेब हिरे संयुक्त महाराष्ट्रवादी असल्याकारणाने मराठी जनतेत लोकप्रिय होते. मोरारजी देसाई विरुद्ध भाऊसाहेब हिरे यांनी मुख्यमंत्रीपदाच्या निवडणुकीत उतरले. मोरारजी देसाईंनी निवडणुकीतून माघार घेतली. भाऊसाहेब हिरे विरुद्ध यशवंतराव चव्हाण निवडणुकीच्या मैदानात उतरले. गुजराती मतांच्या पाठिंब्यावर यशवंतरावांनी भाऊसाहेब हिरेंना पराभूत करण्यात यशस्वी ठरले.

१९५७ मध्ये महाराष्ट्रात काँग्रेसचा पराभव झाला नाही. परंतु मराठी प्रदेशात काँग्रेसला निश्चितपणे पराभवास सामोरे जावे लागले. १०४ विधानसभा मतदारसंघात समितीचे आमदार निवडून आले. परंतु गुजरात व विदर्भाच्या जोरावर काँग्रेस सत्तेत आली होती. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती केली नाही तर १९६२ मध्ये निवडणुकीत काँग्रेसचा पराभव होईल असे यशवंतराव चव्हाणांना वाटत होते. यशवंतरावांनी समितीमधील विघटनाच्या प्रक्रियेला राजकीयदृष्ट्या अत्यंत हुशारीने सुरूवात केली. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होताच समिती खिळखिळी झाली. १९६२ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्ष पूर्ण बहुमताने सत्तेवर आला. यशवंतरावांना राजकीय दूरदृष्टी होती. महाराष्ट्रातील रिपब्लिकन पक्षाचे त्यावेळचे अध्यक्ष कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांच्यासोबत यशवंतरावांनी काँग्रेस पक्षाची आघाडी केली. शरद पवारांनी यशवंतरावांचे सूत्र नेमके पकडले आणि रामदास आठवले गटाशी राजकीयदृष्ट्या जुळवून घेतले. यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदावर कर्तबगारीच्या बळावर दावा प्रस्थापित केला होता.

**हिमालयाच्या रक्षणार्थ धावलेला कणखर सह्याद्री :**

संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण झाले. यशवंतराव अत्यंत चाणाक्ष, धुरंधर, दूरदृष्टी असलेला नेता, कार्यकर्त्यांची प्रचंड फळी, राजकीय समिकरणे जुळविण्याचे कसब या बळावर त्यांनी महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाचे अस्तित्व निर्माण केले. १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केले. त्यावेळी भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू होते. पंडित नेहरूंनी यशवंतरावांची कारकीर्द पाहून अत्यंत संकटसमयी देशाच्या संरक्षणमंत्रीपदाची अवघड जबाबदारी अत्यंत विश्वासाने सोपविली. १४ नोव्हेंबर १९६२ रोजी संरक्षणमंत्रीपदावर यशवंतराव विराजमान झाले. संरक्षण ही केवळ लष्कराशी संबंधित बाब नसून तिला राजकीय, आर्थिक व मानसशास्त्रीय पदर असतात, याचे भान ठेवून यशवंतरावांनी संरक्षण खात्याचा कारभार चालविला. लष्करी दलाची फेररचना व शस्त्रसज्जता या बाबतीत यशवंतरावांनी कधीच हस्तक्षेप केला नाही. यशवंतरावांनी लष्करी आधुनिकीकरणाचे उपाय तातडीने आखले. परदेशांकडून साहित्य व शस्त्रसामग्री मिळविली. श्री.कृष्णा मेनन यांच्या तुलनेत यशवंतरावांनी संरक्षणविषयक प्रश्नाबाबत संसदेला व सर्वसामान्य जनतेला विश्वासात घेतले. मे १९६४ मध्ये पं.नेहरूंचे निधन झाले. पं.नेहरूंच्या



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

[illegible] १९६६ [illegible]

गृहमंत्री :

[illegible]

अर्थमंत्री :

इंदिरा गांधींच्या पुरोगामी, क्रांतिकारी आणि [illegible] यशवंतराव [illegible] होते. १९७० साली श्रीमती इंदिरा गांधींनी [illegible] अर्थमंत्रालय यशवंतरावांना देण्यात आले. [illegible] अर्थमंत्री झाले तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली होती. [illegible] दुष्काळ, भाववाढ, बेरोजगारी, ग्रामीण बेकारी, [illegible] असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते. अशा काळात [illegible] यशवंतरावांनी आर्थिक विकासाचा [illegible] सामाजिक न्यायाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

परराष्ट्रमंत्री :

यशवंतरावांनी अर्थमंत्री पदानंतर काही काळ परराष्ट्रमंत्री म्हणून काम केले आहे. परराष्ट्रमंत्री म्हणून यशवंतराव कार्यरत असताना पंतप्रधान इंदिरा गांधींचे [illegible] करण्याचे ठरवले. तेव्हा “[illegible] झाले.” अशी बोलकी प्रतिक्रिया यशवंतरावांनी त्यावेळी दिली आहे. १९७७ च्या आणीबाणीनंतर इंदिरा गांधींच्या काँग्रेस पक्षाचा दारुण पराभव झाला.

उपपंतप्रधान :

भारताचे पाचवे पंतप्रधान चरणसिंग झाले. चरणसिंगांच्या मंत्रिमंडळात यशवंतराव उपपंतप्रधान झाले. इंदिरा गांधींच्या पाठिंब्याने काँग्रेस (एस) व जनता (एस) या पक्षांचे संयुक्त सरकार केंद्रात उभे राहिले. ऐनवेळी श्रीमती इंदिरा गांधींनी आपला पाठिंबा काढून घेतला. १९८० च्या [illegible] श्रीमती इंदिरा गांधींचा काँग्रेस पक्ष प्रचंड बहुमताने विजयी झाला आणि यशवंतरावांच्या राजकीय जीवनाला पूर्णविराम मिळाला.

वित्त आयोग :

यशवंतरावांनी मानाने पुन्हा काँग्रेस पक्षात प्रवेश केला. यशवंतरावांना ८ व्या वित्त आयोगाचे अध्यक्षपद देण्यात आले.

“यशवंतरावांच्या ठिकाणी पहिला बाजीराव व नाना फडणवीस यांच्यातले गुण एकवटले आहेत.” या आचार्य दादा धर्माधिकारी यांच्या विधानाचा हवाला देऊन माडखोलकर लिहितात “यशवंतरावांचे चार वर्षांचे व्यवहारतंत्र व राज्यकारभार पाहता असे बाजीराव व नाना फडणवीस यांच्या सद्गुणांचा समन्वय असल्याचे सिद्ध करणारे आहे.” असा निर्वाळा देऊन “शब्दाला जागणारा व धाडसाला जपणारा त्यांच्याइतका संग्राहक वृत्तीचा पण सावध राजपुरुष मी तरी पाहिला नाही.”

राजकीय जीवनात सतत व्यस्त असतानाही यशवंतरावांना पुस्तके वाचण्याचा प्रचंड छंद होता. धाडस, आस्था, निष्ठा, विवेक, चातुर्य इत्यादी यशवंतरावांचे उपजत गुण त्यांना कमालीचे कामी येत. यशवंतराव अत्यंत मुद्देसूद, मर्मग्राही बोलायचे. प्रसंगावधान व समयसूचकता बाळगणारा नेता म्हणजे यशवंतराव. यशवंतरावांनी मुख्यमंत्री, अर्थमंत्री, संरक्षणमंत्री इत्यादी पदावरून त्यांनी विधिमंडळामध्ये जी भाषणे केली त्यावरून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व संसदीय कौशल्य सिद्ध होते

थोडक्यात, देशाला व पर्यायाने महाराष्ट्राला यशवंतराव चव्हाणांचे समर्थ नेतृत्व लाभलेले होते. यशवंतरावांना कोणत्याही प्रकारचा राजकीय वारसा नसताना स्वतःचे अस्तित्व निर्माण केले. मुख्यमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, संरक्षणमंत्री, परराष्ट्रमंत्री व वित्त

PRINCIPAL

आयोगाचे अध्यक्षपद अशी अनेक पदे त्यांना देण्यात आली. या सर्व पदांचा सन्मान कायम ठेवून त्यांनी ती पदे अत्यंत समर्थपणे पेलली. परंतु भारताचे पंतप्रधान होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला नाही याबद्दल सर्व मराठी जनांच्या मनाची उपेक्षाच झाली असे वाटते.

संदर्भ

१) यशवंतराव चव्हाण : एक वादग्रस्त पण कर्तबगार मुत्सद्दी - रा.तु.पाटील, परखड प्रकाशन, सांगली तिसरी आवृत्ती १९८७.

२) सुवर्णमहोत्सवी महाराष्ट्र - संपादक डॉ.साहेब खंदारे, डॉ.सुनीता धर्मराव, लोकविद्या प्रकाशन, परभणी प्र.आ.१९९०

३) यशवंतराव चव्हाण : राजकारण आणि साहित्य - भा.ल.भोळे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद दुसरी आवृत्ती २००४

४) यशवंतराव ते विलासराव - मधुकर भावे, मनोविकास प्रकाशन, पुणे प्र.आ.२००८

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

2021-2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

आणि

किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

## शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जि.लातूर (महाराष्ट्र)

(नॅक पुनर्मूल्यांकन बी**)

एकदिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषद

# जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य


संपादक

**डॉ.सुरेश शिंदे**

मराठी विभागप्रमुख

सहसंपादक

**डॉ.नरसिंग कदम**

प्रा.देविदास गायकवाड



अरूणा प्रकाशन, लातूर

१०३ ओमकार कॉम्प्लेक्स, खर्डेकर स्टॉप,

औसा रोड, लातूर-४१३५१२



PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य
(संपादित)
Jagtikikaran Ani Marathi Sahitya (Edited)

संपादक :
डॉ. सुरेश शिंदे
मराठी विभागप्रमुख : भ्रमणध्वनी : ९८५०९११३३१/८७८८८११६१०७
सहसंपादक :
डॉ. नरसिंग कदम, प्रा. देविदास गायकवाड

प्रकाशक
डॉ.विनायक अ. जाधव
प्राचार्य, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर
फोन : ०२३८५-२५६२२६

ISBN : 978-93-91689-06-3

प्रकाशक
श्री.राजकुमार बिरादार
अरूणा प्रकाशन, लातूर

© सर्व हक्क संपादक

डॉ.सुरेश शिंदे
मराठी विभागप्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

प्रथमावृत्ती
१७ सप्टेंबर २०११, मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिन
मुद्रक - आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी
सूरज चौधरी, वीरभद्र गुळवे
पानपावरे झेरॉक्स सेंटर, उदगीर'
किंमत : ३६०/-



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

(१९) जागतिकीकरण आणि आधुनिक मराठी कविता

- डॉ. निलेश प्रकाशराव तोडे — १८७ ते १९[illegible]

(२०) जागतिकीकरण आणि ग्रामीण लोकगाणी

- डॉ. कोल जाधव — [illegible] ते २०[illegible]

(२१) जागतिकीकरण आणि श. ना. नवरे यांचे साहित्य

- डॉ. शिवाजी बाबूराव पवार — २०१ ते २०[illegible]

(२२) जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी

- डॉ. अनिता काशीनाथ सोनवणे — २०७ ते २१[illegible]

(२३) जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कविता

- डॉ. माधव सूर्यवंशी — २१२ ते २१[illegible]

(२४) जागतिकीकरण आणि महेंद्र कदम यांची 'तणस' कादंबरी

- डॉ. गणपती गोविंद गिरी — २१८ ते २२[illegible]

(२५) जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्यापुढील आव्हाने

- डॉ. कुंदा बाळासाहेब कनके — २२३ ते २२[illegible]

(२६) जागतिकीकरणाचा स्त्री लोकगीतावरील प्रभाव

- डॉ. बालाजी परसराम खराबे — २२८ ते २३[illegible]

(२७) जागतिकीकरण आणि जनसंपर्क माध्यमे

- प्रा. बालाजी गणपतराव पंडारे — २३७ ते २४[illegible]

(२८) जागतिकीकरण आणि आंबेडकरी कविता

- डॉ. विलास अण्णाराव गाजरे — २४६ ते २५[illegible]

(२९) बारोमास - जागतिकीकरणापुढे बदललेले ग्रामीण जीवन

- प्रा. होनवडजकर शिवमूर्ती — २५२ ते २५[illegible]

(३०) जागतिकीकरण आणि इंद्रजित भालेरावांची कविता

- डॉ. नामदेव सोडगीर — २५८ ते २६[illegible]





PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

# २६. जागतिकीकरणाचा स्त्री लोकगीतावरील प्रभाव

डॉ.बालाजी परबतराव खराबे
मराठी विभागप्रमुख
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
मुक्रमाबाद

## प्रस्तावना

१९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. माणसाच्या जीवनातील सर्वच पैलूंना जागतिकीकरणाचा स्पर्श झाला आहे. तंत्रज्ञान, कला, क्रीडा, खानपान, वागणे, बोलणे, शिक्षण व मनोरंजनाचेही जागतिकीकरण होत आहे. जागतिकीकरण हे माणसांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी जोडलेले आहे. असे असले तरी बायलिस आणि स्मिथ यांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे "जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."[१] जागतिकीकरणाचा स्त्री लोकगीतांवरही प्रभाव पडला आहे. जागतिकीकरण ही बाजाराशी संबंधित असणारी प्रक्रिया असली तरी या प्रक्रियेने विविध भाषांमधून म्हटली जाणारी लोकगीते ही जागतिक पातळीवर पोहचली आहेत. त्यामुळे एका भाषेतील लोकगीते अन्य भाषेत भाषांतरीत झाल्यामुळे ती अजरामर अक्षर वाङ्मय होत आहेत. काळाच्या ओघात कालबाह्य होणारा हा अमूल्य ठेवा जतन होत आहे..

लोकगीते ही तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहेत. लोकगीते ही लोकसाहित्याचे प्रमुख अंग आहे. इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे म्हणतात की, "अमुक एक व्यक्तीची कामगिरी त्यांच्यात दिसणे शक्य नसते. लोकगीते उत्सवप्रसंगी भक्तिभावाने तल्लीनता प्राप्त झाली असता व सामाजिक मन एकतान झाले असता निर्माण होतात. अर्थात कोणत्याही एका व्यक्तीला अशा गीतांवर हक्क सांगता येत नाही."[२] याही पुढे जाऊन



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist Nanded

र.वा. पोतदार म्हणतात, "मराठी लोकगीते म्हणजे वेद आहेत."

लोकगीतांच्या जोपासनेत आणि जतनात [illegible] स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. लोकगीतांचा हा अनमोल ठेवा पिढ्यानपिढ्या जतन करून जोपासण्याचे मोलाचे कार्य स्त्रियांनी केलेले आहे. [illegible] म्हणतात त्याप्रमाणे स्त्रियांनी आपला आत्मा या गीतात ओतला आहे. आपल्याकडे पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धती आहे. कुटुंबात पुरुषांचेच वर्चस्व असल्याचे दिसून येते. स्त्रियांचे स्थान दुय्यम प्रतीचे मानले जाते. पूर्वीच्या काळी संयुक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. त्यामुळे स्त्रियांना मोठ्या [illegible] जीवन जगावे लागत असे. स्त्रिया शिकलेल्या नसल्या तरी [illegible] त्यांच्या पाठीशी जबरदस्त अनुभव आहेत. अनुभवाच्या पाठीशी श्रद्धा आहे. स्त्रियांना संपूर्ण जीवनातून त्यांनी सृष्टीचे दर्शन घडते. "जे जे अनुभवले त्याचा [illegible] अविष्कार [illegible] स्त्रियांनी आपल्या ओवीगीतांतून व्यक्त केलेला आहे."

स्त्रियांच्या जीवनात माहेर व सासर या दोन्ही नातेसंबंधाला अत्यंत महत्त्व असते. स्त्री ज्या कुटुंबात जन्माला येते, जेथे त्याच्याशी [illegible] होते त्या कुटुंबाशी ती एकरूप असते. कौटुंबिक नात्यातील भावसंबंधाचे अत्यंत हृद्यपणे केलेले चित्रण हा ओवीगीतांचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. माहेरकडील नात्यात आई, वडील, बहीण, भाऊ, आजी, आजोबा, शेजारीण व मैत्रीण तर सासरकडील नात्यात सासू-सासरे, दीर, जावा, पती, नणंद, नणंद, सवत इत्यादी नाते असतात. सासर व माहेरकडील कुटुंबात काही जीवाभावाचे तर काही-काही सरावाचे प्रसंगही उद्भवत असतात. अशा काहीत प्रसंगातही स्त्रियांनी कौटुंबिक नात्यातील रेशीमगाठ उकलण्याचा भावपूर्ण प्रयत्न केलेला असतो. ऐसी गीतातून जे कौटुंबिक भावदर्शन घडून येते ते असे.

"आई इतकी माया, नाही कोणत्या गोत्याला
विरुनी गेले तूप, राळ्याच्या ग भाताला"

माणसाच्या जन्मापासून ते मानवी सुसंस्कृत समाजाच्या निर्मितीपर्यंत माणसाने अनेक नाती निर्माण केली आहेत. सर्वश्रेष्ठ नाते आईचेच असते. आईची माया श्रेष्ठ असते. आईच्या अंतःकरणात मुलांबद्दलच्या प्रेमाचा पाझर फुटलेला असतो. राळ्याच्या भातावेळा राळ्याच्या भातावर कितीही तूप टाकले तरी ते आतल्या आत विरून जाते. तसेच आईचे प्रेम वरवरचे नसते.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

"मायी विना बाई मया, शेजी करायला गेली
जोंधळ्याच्या पानाजशी, लटकी साखर झाली"[४]

वरील गीतातील मुलगी आई नसल्याचं दुःख व्यक्त करीत आहे. शेजारीण परक्या मुलीला आईची माया देण्याचा प्रयत्न करते. आई ही आईच असते. जसं जोंधळ्याच्या पानाला चिकटा लागतो, तो चिकटा जोंधळ्याच्या पानाला एकरूप होऊ शकत नाही. चिकटा कितीही गोड असला तरी साखरेची गोडी त्याला येऊ शकत नाही हेच या गीतातून स्पष्ट होते.

"उभ्या रस्त्यानं जाता, पदराची बंदोबस्ती
ताकीद केली होती, माय काशीनं माझ्या"[५]

मुलगी सासरी नांदायला गेल्यावर रस्त्यानं जाताना कसं लपून-चोपून, डोईवर पदर घेऊन चालावं अशी समज आई मुलीला देते.

"कुरळ्या केसाला, कशाला वेणीफणी
रूप तुझं गेंदावणी, माझ्या नेणत्या बाईचं."[६]

आईला आपल्या मुलीचे विशेष कौतुक असते. तुझे कुरळे केस एवढे सुंदर आहेत की त्याला वेणीफणी करण्याची गरजच नाही. तू लावण्यवती आहेस असे आई म्हणते. लेकीच्या असल्या-नसलेल्या रूप-सौंदर्याचे वर्णन या ओवीतून आले आहे.

"नको तू दळू लागू, माझ्या ग जवळी
लाडके राधाबाई, तुझी मनगटं कवळी"[७]

आईला आपल्या लाडक्या मुलीची किती काळजी असते हे या ओवीतून जाणवते. वयानं लहान असलेली लाडकी लेक आपल्या आईला दळण दळू लागते तेव्हा आई म्हणते, तुझी मनगटं, कवळी, नाजूक आहेत. म्हणून तू माझ्यासोबत दळू नकोस. लाडक्या लेकीची काळजी घेणारी आई या गीतातून दिसून येते.

"समोरच्या सोप्या, कोण आखूड पदराची
राणी माझ्या हुजूराची, बंधू माझ्या सोयऱ्याची"[८]

भावजयीचे नणंदेला कौतुक असते. सासरी नांदून आलेली नणंद आपल्या भावजयीचे बारीक निरीक्षण करते. भावजयीचे वागणे नणंदेला आवडते. ही लावण्यवती म्हणजे आपल्या भावाची राणी आहे असे तिला वाटते. भावजयीचा असा सुंद



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

गौरवपूर्ण उल्लेख हा लोकजीवनातील सुसंस्कृतपणाचाच एक भाग होय.

"माहेरला जाते, बसते तुळशीच्या वट्या
पाया पडू आल्या, लहान मोठ्या"[१२]

नणंद सासरी नांदून माहेरला आल्यावर तिच्या मनाला आनंद मिळतो. अशीच एक सासूरवाशीण विसाव्यासाठी माहेरला येते. अंगणातील तुळशीच्या ओट्यावर बसते. तेव्हा घरातील लहान-मोठ्या भाजवया धावत-पळत येऊन तिच्या पाया पडतात असे भावरम्य दृश्य या गीतातून आले आहे.

"आंगड्या टोपड्याचा, आजीला सवरात
माझ्या नेणंत्या राघूचा, मामा हिंडतो बाजारात"[१३]

कोणत्याही नातवाचा जन्म आजोळीच होत असतो. ग्रामीण स्त्री आपल्या लेकीला बाळंतपणासाठी माहेरी आणते. मुलगी बाळाला जन्म देते तर मुलीची आई आजी होते. आपल्या नातवंडाला आंगी-टोपी आणण्यासाठी आजी त्या लेकराच्या मामाला बाजारात पाठवते.

"माडी पलीकडे, काळ्या मोऱ्या गायी
आजोबा-आजीबाई दान देती"[१४]

'लेकीला दिलं पाहिजं' हा लोकजीवनाचा रीतीरिवाज. लेकीला तर द्यावच पण नातीलाही द्यावं असा लोकरिवाज आहे. आजी आपल्या लाडक्या नातीला गाय दान देते. अशा दातृत्वाला 'आंदण' असं म्हणतात.

"लग्नाच्या दारी, सतरंज्या लई
माझ्या गादीची आली नाही, नणंद माझी सावळी"[१५]

नणंद भावजयीत समज-गैरसमज असतात. घरी लग्न असले की, सोयऱ्यांची व्यवस्था करण्यासाठी ती धडपडते. लग्न सोहळ्यातील खरी हक्कदार या घरची लोकमाता म्हणजेच नणंदबाई आलेली नाही याची खंत भावजय या लोकगीतातून व्यक्त करते.

"नणंदा माझ्या विलासाच्या, टाका सतरंज्या जिनसाच्या
नंदा माझ्या ताणी, टाका सतरंज्या जिनसाच्या"[१६]

एखाद्या मंगलप्रसंगी नणंदा आपल्या माहेरी येतात. तेव्हा भावजय आपल्या



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

नंदाची उत्तम व्यवस्था करते. कारण माझ्या नंदा श्रीमंत घराण्यातील आहेत याचा अभिमान भावजयीला वाटतो म्हणून खास ठेवणीतल्या सतरंज्या नणंदेला बसायला देते.

"मांडवाच्या दारी, दुरडी सुकली पानाची
नेणंत्या माझ्या राधाची, आत्या रूसली मानाची"[२७]

लग्न समारंभात रूसवे-फुगवे येणारच. नातेसंबंधात मानापानाला फार महत्त्व असते. लग्नात ज्यांचा मान त्यांना द्यावाच लागतो. आत्याला तर लग्नात योग्य मान मिळाला नाही तर ती भर लग्नमंडपात रूसते. मग नवऱ्या मुलाच्या आत्याचा रूसवा काढावाच लागतो.

"मूठ भरून साखर, घ्या ग बायांनो आणीक
पाठीच्या बांधवाला, झाला हिऱ्याचा माणिक"[२८]

लोकजीवनात मुला-मुलींच्या जन्माचे सोहळे सारख्याच पद्धतीने साजरे होतात. बहीण आपल्या भावाला मुलगा झाल्याचा आनंद मूठ भरून साखर वाटून साजरा करते. या गीतातून कौटुंबिक भावदर्शन घडते.

"हिरव्या चोळीवर, कुणी काढिली गवळण
बाई नारीला किती, सांगू हौसेची मावळण"[२९]

लहानपणापासून मामा-मामीने भाच्चीचा योग्य सांभाळ केलेला असतो. भाच्चीच्या लग्नानंतर तिच्या घरी मामा-मामी पाहुणे होऊन घरी येतात. तेव्हा भाच्चीला आनंद होतो. ती शेजाऱ्यांना माझी हौसेची मावळण आहे असे मोठेपणाने सांगते.

"सणामधी बाई सण, एवढी पंचीम नाचारी
बंधू पडलाय विचारी, बहिणा राहिली सासरी"[३०]

'मुलगी म्हणजे परक्याचं धन' अशी लोकजीवनात समजूत आहे. लग्नानंतर मुलीला पाहुणी समजले जाते. अशा या माहेरवाशीणीला नागपंचमी, दिवाळी सणालाच माहेरी पाठविले जाते. सणादिवशी बहीण आपल्या भावाची आतुरतेने वाट पाहत असते. परंतु तिच्या घरची मंडळी कधी-कधी तिला सणालाही पाठवत नाहीत याची खंत भावाला होते. आपली बहीण नागपंचमी सणाला माहेरी आली नाही याची खंत या लोकगीतातून व्यक्त होते.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

"लुगड्याची बाई घडी, उकलिते मुक्यानं
राग ओळखिले सख्यानं, बंधू माझ्या राजसानं"[२१]

सणानिमित्ताने माहेरी आलेल्या बहिणीला भाऊ साडीचोळी घेतो. पण बहिणीने मुकाट्यानेच लुगडे नेसायला लागली तर भावाला तिच्या अशा वागण्याचे दुःख वाटते.

"पाऊस पडतो, मिरगा आधी रोहिणीचा
भावा आधी बहिणीचा, पाळणा हालतो"[२२]

भारतीय परंपरेत मोठ्या भावापेक्षा लहान बहिणीचे लग्न करण्याची प्रथा अस्तित्वात आहे. मोठ्या भावाच्या अगोदर लहान बहिणीचे लग्न झाल्यामुळे तिला मूल भावापेक्षा आधी होते. हाच भाव या गीतातून सांगितला आहे.

"माझ्या घरला पाव्हणा, यळला मी नव्हते घरी
जाऊ मालनीच्या दारी, पलंग पडले दुहेरी"[२३]

सख्ख्या बहिणीप्रमाणे राहणाऱ्या जावाही लोकजीवनात कमी नाहीत. भाऊ बहिणीच्या घरी पाहुणा म्हणून येतो पण बहीण शेताला गेलेली असते. एरव्ही एकमेकांना न बोलणाऱ्या जावा अशा प्रसंगी मनाचा मोठेपणा दाखवून भावाची ऊठबैस करतात. हे मनोहरी चित्रण या गीतातून आले आहे.

"तुझा माझा समजपणा, जन लोका लेखवणा
माझे संगतीचे घडणे, खिडकीतून बोल मैना"[२४]

एखाद्या कुटुंबात भावाप्रमाणेच किंबहुना अधिक गोडी-गुलाबीने जावा-जावा नांदत असतात. मात्र त्यांचे वागणे लोकांना आवडत नाही. शेवटी त्यांच्यात भांडणे झाल्यामुळे दोघी जावा दोन घरात राहू लागतात. तेव्हा त्यांना एकमेकींना बोलण्यासाठी खिडकीचा आधार घ्यावा लागतो.

"भावाभावाचं भांडण, जावा-जावाचं एकमत
बाळ येतय रांगत, नका घालू आडभित"[२५]

भावाभावात कितीही भांडणे झाली तरी आपण त्यात पडू नये असं एक जाऊ दुसऱ्या जाऊला सांगण्याचा प्रयत्न करते. मोठी माणसं वेगवेगळी झाली तरी लहान मुलं निष्पाप असल्यामुळे ती दुसऱ्यांच्या घरी जातच असतात. अशा निरागस मुलांसाठी तरी एका घरातून दोन घरे करण्यासाठी आडभिंत घालू नये असा भाव या गीतातून प्रकट



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed

झाला आहे.

"पाळण्यावरी चिमण्यांचा गलबला
आनंदाची झोप तुला"[२६]

या लोकगीतातील आजी आपल्या लाडक्या नातीसाठी पाळणा तयार करून घेते. या तयार केलेल्या पाळण्यावर स्वतः कापडाच्या हलक्या चिमण्या बांधते. आपल्या बाळ नातीला शांत झोप लागावी म्हणून पाळण्याजवळ कोणालाही गलबला, गोंधळ करू देत नाही. याहीपुढे जाऊन ती म्हणते-

"दिवस मावळला, गुराढोराची येळ
नेणंती माझी बाई, सांभाळ जावळाचं बाळ"[२७]

आजीला आपल्या नातीची काळजी वाटते. आईच्या कामाच्या रगाड्यात लेकीला आजीजवळ खेळायला सोडते. संध्याकाळची वेळ होताच रानात दिवसभर चरायला गेलेली गुरंढोरं घराकडे परततात. तेव्हा आजी आपल्या नातीला रानाचा वारा लागू नये, भूतबाधा होऊ नये म्हणून खास काळजी घेते.

"मारोतीच्या पारावरी, साखरच्या डाला
श्रीमंतीला नात झाली, बाप्पाजी पाटलाला"[२८]

नात झाल्याचा आनंद केवळ आजीलाच होतो असे नाही, तर खरा आनंद आजोबालाही होत असतो. आपल्याला नात झाल्याचं समजताच मारोतीच्या पारापासून गावभर साखर वाटायला आजोबा सुरूवात करतो. हे चित्रण लोकसंस्कृतीतील स्त्रीसत्ताक व्यवस्थेचे प्रतीक वाटते.

"माझ्या मनाची हौस, मी तर सांगिते जोड्याला
चला सोनार वाड्याला, चांदी जोका जोडव्याला"[२९]

लोकजीवनातील सामान्य माणूस संसारात राबत असतो. आपल्या पत्नीची हौस तो पुरवीत असतो. या लोकगीतातील पत्नीला आपल्या पतीच्या आर्थिक स्थितीची जाणीव आहे. ती पतीला सोनं मागत नाही, तर सौभाग्याचं लेणं म्हणून ही स्त्री पतीला बाजारला, सोनाराच्या दुकानाला चांदीचे जोडवे घेण्यासाठी आग्रह धरते.

"जाई मोगऱ्याचे फुल वाहते वाटावाटी
सर्व काही माझ्या जोड्यासाठी"[३०]



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

ग्रामीण स्त्री आपला पती हाच परमेश्वर आहे असे मानते. पती आहे तर आपल्या जगण्याला अर्थ आहे असे पत्नीला वाटते.

"एवढा संसार, सासू व सासऱ्याचा
हाळदी कुंकवाचा करंडा, तूच दागिना आमचा"[११]

सासू-सासऱ्यांनी आयुष्यभर काबाडकष्ट करून आम्हाला खूप काही करून दिलंय. सगळा संसार उभा करून दिला आहे. आम्हाला कशाचीही उणीव नाही. मात्र आम्हा सर्व जावांचा मुख्य दागिना म्हणजे कुंकवाचा करंडा आहे. आपल्या सौभाग्याबद्दलचा मोठेपणा सासरी नांदून आलेली मुलगी आपल्या आईला प्रस्तुत गीतातून सांगत असते.

स्त्री जीवनात माहेर आणि सासर ही दोन महत्त्वाची ठिकाणे आहेत. मुलीला सासरी अनेक सुख-दुःखांचे अनुभव येतात. सासूरवाशीण हे सर्व अनुभव संसारातील विविध घटना-प्रसंगासह आपल्या भावनांमधून स्त्रीगीतात व्यक्त करताना दिसते. स्त्रीमन नेहमीच समाधानाने ओथंबलेले असते. जीवनाची खडतर वाटचाल चालत राहणे हेच तिला माहीत आहे. त्याग, सहनशीलता, समाधान हे सर्व गुण स्त्रियांत असतात. दिवसेंदिवस बदलत्या विचारांमुळे स्त्रीगीतांनाही नवजीवन प्राप्त होत आहे. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री मनावर झालेले आधुनिकतेचे संस्कार, विभक्त कुटुंबपद्धतीचा स्वीकार, मनावरील धर्मांचा पगडा कमी झाल्याने पारंपरिक जीवनपद्धती जागतिकीकरणाच्या रेट्यात लोप पावताना दिसून येत आहे. असे असले तरी आई, वडील, भाऊ, बहीण, नात, नातू, आजी, आजोबा, सासू, सासरे, पती, नणंद, जाऊ, भावजय, दीर, शेजारीण, मैत्रीण, सवत इत्यादी कौटुंबिक नातेसंबंधावर स्त्रिया गाणे गातात. या सर्व गीतांतून कौटुंबिक भावभावनांचे दर्शन घडून येते.

### सारांश

जागतिकीकरणाच्या काळात परंपरेने चालत आलेली लोकगीते बदलत चालली आहेत. लोकगीतापेक्षा लोक चित्रपट व वेगवेगळ्या मालिकांमधली गीतरचना यांना प्राधान्य देऊ लागली आहेत. सासर व माहेर यांच्यामधील गोडवा, विरोध व अंतर्विरोध हा या विचारमंचावर पाहावयास मिळत आहे. त्यामुळे कुटुंब, नातेसंबंध व एकूणच समाजव्यवस्था यांचे परस्परसंबंध जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने बदलून टाकले आहेत.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

संदर्भग्रंथ :

१) गोविलकर डॉ. विनायक महादेव, जागतिकीकरण आणि जागतिक व्यापार संघटना, प्रेनटीनिक प्रकाशन गृह, नाशिक, २००७, पृ.क्र.१

२) मांडे, डॉ. प्रभाकर : लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद तिसरी आवृत्ती १९९५, पृ.क्र. २३४

३) बाबर, डॉ. सरोजिनी : दसरा दिवाळी महाराष्ट्र शासन शिक्षण विभाग, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९९०, पृ.क्र.१०

४) व्यवहारे, डॉ. शरद : लोकसाहित्य : संकल्पना व स्वरूप, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १९९९, पृ.क्र.१३७

५) बाबर, डॉ. सरोजिनी : राजविलासी केवडा, महाराष्ट्र शासन शिक्षण विभाग, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९६८, पृ.क्र. २२६

६) संदर्भ क्र.६ ते ३१ या क्रमांकाचे लोकगीत, ओव्या, उदगीर तालुक्यातील विविध गावातील महिलांकडून संकलित केलेल्या आहेत


❑❑❑❑❑



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

# HUMAN SECURITY

*Edited by:*

Prof. (Dr.) Chandrakant Bansidhar Bhange
Prof (Dr.) Shikha Srivastava | Dr. V.M. Suneela Shyam
Dr. Divya Rana | Mr. Devidas Vijay Bhosale
Dr. Krishna Singh | Dr. Ranjana Arvind Shringarpure
Dr. S. Uma

Bharti Publications
New Delhi- 110002 (INDIA)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist.Nanded

Copyright © 2022, Editors

**Title:** Human Security

**Editors :** Prof. (Dr.) Chandrakant Bansidhar Bhange
Prof (Dr.) Shikha Srivastava, Dr. V.M. Suneela Shyam
Dr. Divya Rana, Mr. Devidas Vijay Bhosale
Dr. Krishna Singh, Dr. Ranjana Arvind Shringarpure
Dr. S. Uma

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any from or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First Published, 2022
ISBN: 978-93-94779-17-4

Published by :
**Bharti Publications**
4819/24, 2nd Floor, Mathur Lane
Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002
Phone: 011-46172797, 011-23247537, 9899897381
E-mail : bhartipublications@gmail.com
Website : www.bhartipublications.com

Printed in India, by S.P. Kaushik Enterprises, Delhi

**Disclaimer:** The views expressed in the book are the contributing author and not necessarily of the Publisher and Editors. Author is themselves responsible for any kind of plagiarism found in their paper or chapter and any related issues in book.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

10 रूसी राष्ट्र तथा यूक्रेन के बीच संचालित संघर्ष का वैश्विक अर्थव्यवस्था पर प्रभाव 83
डॉ. राजेश मौर्य

11 मानवी सुरक्षा आभासी प्रतिमा – एक अभ्यास 95
डॉ. गणेश भगवंतराव कुलकर्णी

12 सामाजिक सुरक्षा 103
डॉ.राम पांडुरंग साबदे

13 महामारी का इतिहास एवं उसका प्रभाव 106
डॉ. दिव्या राणा

14 कोवीड- 19 नंतरची संयुक्त राष्ट्र संघटने पुढील आव्हाने 114
डॉ रमेश राउत

15 कोविड- 19 चा समाजजीवनावर झालेला परिणाम 122
प्रा.डॉ.आल्हाड भगवान भानुदास

16 कोव्हिड- 19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्था 129
डॉ. जोतीराम रा. घाडगे

17 कोव्हिड- 19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास दरावरील परिणाम 134
प्रा. डॉ. शिवाजी पाते

18 कोविड 19 चा शिक्षणप्रणालीवरील परिणाम 139
प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

# 19

## कोविड 19 चा शिक्षणप्रणालीवरील परिणाम

प्रा डॉ बालाजी परवतराव खराबे

### प्रस्तावना

विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात जगाला एका नवीनच रोगाला सामोरे जावे लागत आहे. यापूर्वी प्लेग, कॉलरा, मलेरिया, नारु इत्यादी रोगांनी जगातील बहुतेक राष्ट्रांत थैमान घातले होते. संशोधकांच्या अथक प्रयत्नांमुळे या रोगावर कायमचा उपाय शोधण्यात शास्त्रज्ञांना यश प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळेच मलेरिया व नारु हे रोग अनेक राष्ट्रांतून कायमचे हद्दपार झाले आहेत. जगातील अनेक राष्ट्रांनी विज्ञानाच्या क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती केलेली आहे. अनेक देशांतील वैज्ञानिक चंद्र व मंगळावर जाण्याच्या मोहिमा आखत असताना 'कोरोना नावाच्या साथरोगाने मानवावर आक्रमण केले आहे. कोरोना साथरोगाचा उदय चीनमधील हुबे प्रांतातील वुहान शहरातून झाल्याचा जगाला संशय आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे सर्वांत मोठे संकट म्हणजे कोरोना विषाणूची साथ होय. कोरोना विषाणूने मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर प्रभाव टाकला आहे. कोरोनाला प्रतिबंध घालण्यासाठी प्रतिजैविके अद्यापपर्यंत सापडलेली नाहीत. कोरोना रोगाने, विषाणूने मानवी शरीरात प्रवेश करू नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजने एवढाच उपाय किंवा पर्याय आपल्यासमोर आहे. अलिकडील काळात भारतासह अमेरिका, रशिया, चीन इत्यादी राष्ट्रांनी कोरोनाला प्रतिबंधित करण्यासाठी लसीची निर्मिती केली आहे. प्रगत राष्ट्रांनी आपल्या देशातील लोकांना कोरोना लसीचे डोस दिले आहेत. जगातील

---

• मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

विकसनशील व अप्रगत राष्ट्रातील लोकांपर्यंत कोरोना लस अद्याप पोहोचलेली नाही. या लसीच्या प्रतिक्षेत अनेक राष्ट्रे आहेत.

कोरोना बाधित रुग्णांची वाढत जाणारी संख्या चिंतेची बाब आहे. कोरोना रुग्णांची संख्या कमी करण्यासाठी जगातील बहुतेक देशांनी लॉकडाऊनचे धोरण अवलंबिलेले दिसून येते. कोरोनामुळे जगभर चिंतेचे, भीतीचे वातावरण आहे. महायुध्दाचे जे भीषण परिणाम जगाला भोगावे लागले त्यापेक्षा जास्त कोरोनाचे परिणाम परिणाम संपूर्ण मानवजातीला भोगावे, सोसावे लागत आहेत. लॉकडाऊनमुळे भारतासह जगातील अनेक देशांची अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे. या साथरोगातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येक देश आपापल्या परीने प्रयत्न करीत आहेत. कोरोनामुळे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक, औद्योगिक, व्यापार, दळणवळण, सांस्कृतिक, पर्यटन, ऑटोमोबाईल, छोटे व्यावसायिक, कलावंत, राजकीय, सणोत्सव, लग्नसमारंभ, सार्वजनिक उपक्रम इत्यादी क्षेत्रावर दूरगामी परिणाम केल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधात कोरोनामुळे शिक्षणप्रणालीवर कोणकोणते परिणाम झालेले आहेत ते पाहणार आहोत.

### कोरोना म्हणजे काय?

कोविड 19 या शब्दात Co ही अक्षरे कोरोना या शब्दाचे लघुरूप आहे. Vi म्हणजे व्हायरस किंवा विषाणू, D म्हणजे डिसीज किंवा आजार आणि 19 हा आकडा 2019 या वर्षाचा निर्देश करतो.

याआधी मानवांमध्ये हा आजार किंवा विषाणू कधीही आढळून आला नाही. कोविड 19 हा नवीन आजार आहे. श्वसनमार्गावरील भागात संसर्गाने सौम्य स्वरूपाचा प्रादुर्भाव घडवून आणणारे अनेक प्रकारचे कोरोना विषाणू मानवी शरीरात प्रवेश करतात. त्यामुळे श्वासनलिका, सायनस, घशाचा वरसा भाग, स्वरयंत्रात असलेली कंठातील पोकळी अशा ठिकाणी या विषाणूचा संसर्ग होऊन किरकोळ स्वरूपाचा तसेच कधी कधी जीवघेणा आजार होतो.

### कोरोनाचा उदय

कोरोना व्हायरस प्रथम 1960 च्या दशकात सापडला आहे. सर्वात आधी सापडलेल्यांमध्ये कोंबड्यांमध्ये एक संसर्गजन्य ब्रॉन्कायटिस विषाणू आणि सामान्य सर्दी असलेल्या दोन रुग्णांमध्ये होते. 2003 मध्ये सार्स–सीओव्ही, एससीओव्हीएनल, 2004 मध्ये एचकेयू, 2019 मध्ये मेर्स–सीओव्ही आणि 2019 मध्ये एसएआरएस–कोव्ही 2 यासह इतर मानवी कोरोना व्हायरस ओळखले गेले. सन 2020 साली महाराष्ट्रासह भारतात कोरोना विषाणूचा फैलाव झाला. कोरोना विषाणूने संपूर्ण मानवी जीवन विस्कळीत केले आहे.

### कोरोनाचा प्रसार

ज्या व्यक्तींना कोरोना विषाणूची लागण झालेली आहे अशा व्यक्ती जर इतर व्यक्तीच्या संपर्कात गेल्या तर इतरांना या रोगाची लागण होते. संसर्ग झालेल्या व्यक्तीच्या नाकतोंडातून उडणारे सूक्ष्म थेंब या विषाणूचा फैलाव करतात. ज्या

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

व्यक्तींना कोरोनाची लागण झाली आहे अशा व्यक्तींची शिंक, खोकला, खाकरणं, जोराचा श्वासोच्छवास यातून उडालेले सूक्ष्म थेंब इतर व्यक्तींच्या श्वासमार्गाने शरीरात प्रवेश करतात व त्यातून कोरोनाचा संसर्ग इतरांना होतो. म्हणून संसर्ग झालेल्या व्यक्तीपासून किमान तीन ते सहा फूट अंतर ठेवणे आवश्यक आहे.

**कोरोनाचा शिक्षणप्रणालीवरील परिणाम**

कोविड 19 चा परिणाम सर्वच क्षेत्रावर झाल्याचे पहावयास मिळत आहे. शिक्षणक्षेत्रही याला अपवाद नाही. कोविड 19 चा इतर क्षेत्रापेक्षा शिक्षण प्रणालीवर दूरगामी परिणाम होणार आहे. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) **शाळा–महाविद्यालये बंद**

कोविड 19 चा प्रादुर्भाव वाढत असल्यामुळे सरकारने सर्व शाळा व महाविद्यालये तात्पुरती बंद करण्याचा आदेश दिला आहे. त्यामुळे शाळा–महाविद्यालयात अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची अडचण झाली आहे. शाळा–महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना कोरोनाचा संसर्ग होऊ नये म्हणून सरकारने घेतलेल्या निर्णयांची कठोर अंमलबजावणी करण्यात आली. जगातल्या 70 टक्के विद्यार्थ्यांवर या जागतिक साथीचा आणि लॉकडाऊनचा परिणाम झालेला आहे.

2) **ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा स्वीकार**

कोविड 19 चा प्रादुर्भाव वाढत असल्यामुळे सरकारने सर्व शाळा–महाविद्यालये बंद केली. लॉकडाऊनच्या कालावधीत विद्यार्थ्यांचे होणारे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी सरकारने सर्व शैक्षणिक संस्थांना ऑनलाईन शिक्षणावर भर देण्याचे सांगितले आहे. या पध्दतीमुळे सर्व शिक्षकांनी आपल्या विषयाचा अभ्यासक्रम ऑनलाईन पध्दतीने पूर्ण केलेला आहे. ऑनलाईन पध्दतीचा विद्यार्थ्यांना किती फायदा होईल हे नजीकच्या काळात लक्षात येईल.

3) **परीक्षेविना विद्यार्थी उत्तीर्ण**

कोविड 19 मुळे समाजात भीतीचे वातावरण तयार झाले. त्यामुळे पालकांनी आपल्या पाल्याच्या सुरक्षेची काळजी वाटू लागली. सरकारने विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेसाठी परीक्षेविना उत्तीर्ण करण्याची घोषणा केली. समाजातील काही हितचिंतकांनी सरकारच्या या निर्णयाविरुद्ध न्यायालयात दाद मागितली. परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांची गुणात्मक पातळी लक्षात येते. परंतु अशा वातावरणात परीक्षा घेणे अशक्य होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना मागील चाचणीच्या आधारे उत्तीर्ण करण्याची घोषणा सरकारने केली. त्यामुळे अशा विद्यार्थ्यांचे भविष्य काय? असा प्रश्न निर्माण होत आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

**4) ऑनलाईन परीक्षा पध्दती**

कोरोना संसर्गाच्या भीतीमुळे सर्वच विद्यार्थ्यांना उत्तीर्ण केले असले तरी पदवी व पदव्युत्तर वर्गाच्या अखेरच्या सत्रातील परीक्षा मात्र ऑनलाईन पध्दतीने घेण्यात आल्या आहेत. ऑनलाईन पध्दतीमुळे अनेक विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. उदा : स्मार्टफोन नसणे, इंटरनेट खंडीत होणे, खंडीत वीजपुरवठा, अपुरा वेळ, मानसिकता, एकाग्रतेचा अभाव इत्यादी.

**5) प्रवेश प्रक्रियेस विलंब**

पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमास प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गात प्रवेश घेण्यासाठी विलंब होणार आहे. उदा. वैद्यकीय, आर्किटेक्चर, इंजिनिअरिंग, बी.एड, एम.एड इत्यादी प्रवेश परीक्षा न झाल्यास विविध अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशासाठी लागणारी शैक्षणिक पात्रता आणि यासंदर्भात शासकीय निर्णयाबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये संभ्रमाचे वातावरण निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

**6) अल्पमुदतीच्या अभ्यासक्रमाकडे विद्यार्थ्यांचा कल**

कोरोना संसर्गाच्या भीतीमुळे पालक आपल्या मुलांना आपल्यापासून दूर अंतरावर शिक्षणासाठी प्रवेश द्यायला तयार नाहीत. कोविड 19 पूर्वी ग्रामीण आदिवासी व डोंगराळ भागातील विद्यार्थी महानगरात जाऊन उच्च शिक्षण घेत होते. त्याऐवजी आता विद्यार्थी व पालक कमी शुल्क असलेले अभ्यासक्रम, अल्पमुदतीचे अभ्यासक्रम व ऑनलाईन शिक्षण याकडे गतिमान स्किलिंग पर्याय म्हणून अधिक लक्ष देऊ शकतात. शहराबाहेरील विद्यार्थ्यांना कोरोनाच्या धोक्यामुळे आणि न परवडणारे विकल्प असल्याने हॉस्टेलमधील प्रवेश कमी होऊ शकतात. पालक आपल्या मुलांना घरी राहून स्थानिक पातळीवर शिक्षण घेण्यास प्राधान्य देतील. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्लेसमेंटमध्ये मोठी पोकळी निर्माण होण्याचा धोका संभवतो.

**7) परदेशातील उच्च शिक्षणावर मर्यादा येतात**

जगातील अनेक देश कोरोना संसर्गाने बाधित आहेत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय उड्डाणांवर अनेक देशांनी बंदी घातली आहे. त्याचा परिणाम परदेशात उच्च शिक्षणासाठी जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या कमी होईल. जे विद्यार्थी परदेशात उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणार होते असे विद्यार्थी स्थानिक पातळीवर पर्याय शोधू शकतात. ज्या विद्यार्थ्यांची नोकरी गेलेली असेल असे विद्यार्थी शॉर्ट टर्म कोर्स, कौशल्य आधारित अभ्यासक्रमाचा पर्याय शोधू शकतात. परदेशातील 7,50,000 भारतीय विद्यार्थी अडचणीत आले आहेत.

**8) नवीन तंत्रज्ञान उदयास येईल**

कोरोनामुळे उच्च शिक्षणात आमूलाग्र बदल होण्याची शक्यता आहे. अल्पमुदतीचे अभ्यासक्रम, शॉर्ट टर्म कोर्स, ऑनलाईन यामुळे उच्च शिक्षण

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

क्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञान उदयास येईल. नवीन तंत्रज्ञानामुळे अभ्यासक्रमामधील मागणी लक्षणीय वाढेल. भारतात कौशल्य आधारित अभ्यासक्रम चालविणाऱ्या संस्था व विद्यापीठे भविष्यातील या बदलास सामोरे जाण्यासाठी तसेच विद्यार्थी, पालक व समाजाची ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात तयारी दर्शवित आहेत.

9) गरीब विद्यार्थ्यांची हेळसांड

भारतातील उच्च शिक्षणात मेडिसीन, इंजिनिअरिंग, कॉमर्स, मॅनेजमेंट इत्यादी अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. काही विद्यार्थी श्रीमंत वर्गातील असल्यामुळे संगणक व इंटरनेट खरेदी करू शकतात. ते त्यांना आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे असते. श्रीमंत वर्गाच्या लहान गटाच्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास ऑनलाईन चालू आहे. परंतु आदिवासी, ग्रामीण, डोंगरी, भटके–विमुक्त असलेले विद्यार्थी सरकारी किंवा अनुदानित शाळेत जातात. त्यांची ऑनलाईन शिक्षण घेण्याची स्थिती फार नाजूक असते. त्यामुळे गरीब समाजातील विद्यार्थी ज्ञानाच्या क्षेत्रात मागे राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

10) युनेस्कोचा धक्कादायक अहवाल

कोरोनाला प्रतिबंध घालण्यासाठी जगातील अनेक देशांनी शिक्षणसंस्था बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल 2020 मध्ये 188 देशांत 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतातील 15 लाख शाळा बंद ठेवण्यात आलेल्या आहेत. 26 कोटी विद्यार्थी व 89 लाख शिक्षक घरी बसले आहेत. तर उच्च शिक्षणात 50 हजार शिक्षणसंस्था बंद आहेत. उच्च शिक्षणातील 3.70 कोटी विद्यार्थी व 15 लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. भारतातील एकूण 30 कोटी विद्यार्थी तर एक कोटी पाच लाख शिक्षक रिकामेपणे घरी बसणे अत्यंत चिंताजनक आहे.

11) युनेस्कोचा सल्ला

युनेस्कोने आपल्या सभासद देशांना शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्येवर मार्ग काढण्याच्या सूचना दिल्या आहेत. मुलांच्या शिक्षणात खंड पडू नये म्हणून अनेक देशांनी दूरशिक्षण, यू–ट्यूब, हँगआऊट, मल्टीमीडिया, मोबाईल फोन, ई–लायब्ररी, दूरदर्शन आणि माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी साधनांचा प्रभावी वापर करून विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याउलट भारतात परीक्षा पुढे ढकलणे, परीक्षा रद्द करणे, परीक्षा न घेता विद्यार्थ्यांना पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे इत्यादी निर्णय घेण्यात आले. भारतानेही दीर्घकाळासाठी शैक्षणिक धोरण आखणे आवश्यक आहे असे युनेस्कोच्या कार्यालयाने म्हटले आहे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

[illegible]

[illegible]

[illegible]

संदर्भ


1. [illegible] www-hsph-harvard-edu
2. [illegible] www-uniquepunetribune-com
3. [illegible] BBC News Marathi ४ जून २०२०
4. डॉ.स्वाती [illegible] www-esakal-com १४ एप्रिल २०२०
5. [illegible] www-maharashtratimes-com ११ एप्रिल २०२०
6. [illegible] www-m-marathi-thewire-in
7. कोविड १९ आणि [illegible] www-m-uniquenewsonline-com
8. [illegible] विकिपीडिया–mr-m-wikipedia-org


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad [illegible] Nanded

2021-2022

**CURRENT GLOBAL REVIEWER**

| Special Issue 44, Vol. 1<br>Oct. 2021 | Peer Reviewed<br>SJIF | ISSN : 2319 - 8648<br>Impact Factor : 7.139 |
|---|---|---|

# Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

One Day International E-Conference
On

# Literature, Society and Global Media

## Organized By

IQAC and Department of Languages,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar, Dist. Beed (MS)

**Oct. 2021 Special Issue- 44 Vol. 1**

**Chief Editor**
Mr. Arun B. Godam

**Excuative Editor**
Dr. S.K.Tupe
Principal , Kalikadevi College, Shirur Kasar. Dist. Beed

Shaurya Publication , Latur



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

२०२१-२०२२

# 21वी सदी में महिला सशक्तिकरण: रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

सर्वाधिकार सुरक्षित : सम्पादक समूह

शीर्षक: 21वीं सदी में महिला सशक्तिकरण: रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ

सम्पादक : प्रो. (डॉ.) चंद्रकांत बन्सीधर भांगे, श्रीमती कांता वाघे,
देविदास विजय भोसले, डॉ. बी.एम. सुनील श्याम,
डॉ. अनीता चौधरी, डॉ. दिप्ती चौरागडे, कल्पना एम. गोडघाटे

प्रथम संस्करण: 2021
ISBN : 978-93-91681-64-7

प्रकाशक:
भारती पब्लिकेशन्स
4819/24, दूसरी मंजिल, अंसारी रोड
फोन नं.: 011-23247537, 9899897381
ई-मेल: bhartipublications@gmail.com
Website : www.bhartipublications.com
साज-सज्जा : नीरू ग्राफिक्स, दिल्ली, मुद्रक : एस. पी. कौशिक एंटरप्राइजेज, दिल्ली

अस्वीकरण:

पुस्तक में दी गई विषय वस्तु पूर्ण रूप से लेखक के अपने विचार है।
प्रकाशक किसी भी विषय वस्तु के लिए जिम्मेदार नहीं है:
इस प्रकाशन का कोई भी हिस्सा किसी के द्वारा पुनरुत्पादित या प्रेषित बिना अनुमति के नहीं किया जा सकता है। इस प्रकाशन के संबंध में किसी भी व्यक्ति द्वारा अनधिकृतकार्य या नुकसान के लिए आपराधिक अभियोजन के लिए वह व्यक्ति उत्तरदायी होगा।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

# अनुक्रम


1. भारत में महिला सशवित्तकरण के कुछ कदम 1
2. महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरण : विशेषकर महिला मताधिकार के सन्दर्भ में 9
3. भारतीय लोकतंत्र में महिलाओं की सहभागिता 14
4. भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका 20
5. 21 वी सदी में महिलाओं का आर्थिक सक्षमीकरण 24
6. मिशन शक्ति अभियान : महिला सशक्तिकरण की दिशा में एक अभिनव पहल (उत्तर प्रदेश राज्य के विशेष सन्दर्भ में) 31
7. घरेलू हिंसा और महिलाओं के मानवाधिकार 44
8. भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन और श्रीमती एनीबेसंट की सहभागिता 53
9. डॉ. शंकर शेष के नाटकों में नारीवादी चेतना : एक दृष्टिदोष 57
10. भारतीय सशस्त्र बलों में महिलाओं का प्रवेश और महिला सशक्तिकरण 63
11. महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरण 67
12. महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने महिला आरक्षण विधेयकाची वाटचाल 73
13. वित्तीय समावेशातून महिला सबलीकरण 79
14. वित्तीय स्त्री सक्षमीकरणात महिला साहित्यिकांचे योगदान 85
15. कामकरणाऱ्या महिलांच्या समस्या 89



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

## 20

# महिला सक्षमीकरणात भारतीय समाजसुधारकांची शिक्षणाच्या संदर्भातील भूमिका

प्रा. डॉ. बालाजी परबतराव खरावे*

**प्रस्तावना:** समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान पुरुषांबरोबर असावे या विचाराने जगातील अनेक देशात स्त्रियांनी चळवळी उभ्या केल्या आहेत- भारतीय स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांचा विषय मोठ्या प्रमाणात चर्चिला गेला- महिलांच्या चळवळी महिलांनीच चालविल्या असे नव्हे, तर देशातील अनेक समाजसुधारकांनी महिलांमध्ये आत्मवि"वास, आत्मभान निर्माण कर.याचा प्रयत्न केला-

महाराष्ट्र शासनाने इ.स.1994, 2001 व 2014 मध्ये महिला धोरण जाहीर केले- या धोरणात स्त्रियांवरील अत्याचार, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा विकास, मुद्रा योजना याचा विचार केला जातो- या धोरणामुळे महिलांना शासकीय, निमशासकीय यंत्रणांमध्ये 30 टक्के तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 50 टक्के आरक्षण मिळते।[1]

केंद्र व राज्य सरकारने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, साहित्यिक, औद्योगिक व प्रकाशन संस्थांमध्ये अनेक धोरणे आखून त्याची अंमलबजावणी कर। याचा प्रयत्न केला आहे-स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर देशातील अनेक समाजसुधारकांपैकी राजा राममोहन रॉय, महात्मा जोतीबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, महात्मा

गांधी, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, गोपाळ गणेश आगरकर, डॉ-बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे इत्यादी समाजसुधारकांनी महिलांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर

---

* मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता-मुखेड जि-नांदेड (M.S.)



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta. Mukhed Dist. Nanded

करः यासाठी स्त्री शिक्षण हाच उपाय असल्याचे सांगून स्त्री शिक्षणावर भर दिला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रकरण 'महिला सक्षमीकरणात भारतीय समाजसुधारकांची शिक्षणाच्या संदर्भातील भूमिकेचा आढावा घेण्यात आलेला.

## महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

१. ''कायदे व कल्याण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्राप्त करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात.''[14]

२. नीरा देसाई ''स्त्रियांची सक्षमता म्हणजे सन्मानाने आणि स्वाभिमानाने हे समाजात स्वतःचे निर्णय घेण्यासाठी केलेला संघटित प्रयत्न आणि स्त्रियांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांच्या बाबींविषयी संवेदनशीलता यामध्ये वृद्धि घडवणारी असते.''[15]

स्त्रीमुक्तीचे आंदोलन हे पुरुष वर्चस्वापासूनचे मुक्ती आंदोलन आहे. स्त्री-पुरुष एकमेकांना परस्परपूरक आहेत. स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांच्या मर्यादा ओळखून वागावे आहे. महिला सक्षमीकरणाचा पुढील भाग स्त्रियांना अधिकारपूर्ण सक्षम करणे हा आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादी राष्ट्रात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा आधुनिक विचार निर्माण झाला होता. त्याच विचारातूनच भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळ उभी आहे. भारतातील ज्या ज्या समाजसुधारकांनी स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला आहे त्यांची कार्ये व भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

राजा राममोहन रॉय: राजा राममोहन रॉय यांना आधुनिक भारताचे जनक म्हणून ओळखले जाते. भारतीय राजकारणात उदयास आलेल्या उदारमतवादी परंपरेचेही ते जनक होते. राजा राममोहन रॉय यांचे विचार विश्वव्यापक होते. भारतीय समाजाच्या सर्वच पैलूंवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. रॉय परिवर्तनशील होते. त्यांचे परिवर्तन जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांशी निगडित होते. रॉय इंग्रजी शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीयांमध्ये नव्या जाणिवा व नवी क्षमता निर्माण होईल असे त्यांचे मत होते. पहिली इंग्रजी शाळा (1816) काढताना हाच आदर्श त्यांच्यासमोर होता. भारतात वैज्ञानिक शिक्षणासाठी झालेल्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तकत्व त्यांनाच द्यावे लागते. त्यांनी पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार केला. त्यांच्या या प्रयत्नामुळे भारतात आधुनिक पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रारंभ होण्यास मदत झाली. रॉय यांनी स्त्री शिक्षणाचा जोरदार पुरस्कार केला. रॉय यांनी बंगाली भाषेत गद्य वाङ्मय निर्माण करून महत्त्वाचे शैक्षणिक कार्य केले. त्यांनी शिक्षणाच्या आणि सामाजिक प्रबोधनाच्या दृष्टीने धार्मिक आणि ऐतिहासिक वाङ्मय निर्माण केले.

एकोणिसावे शतक हे भारतीय प्रबोधनाचे युग मान। यात येते- प्रबोधन चळवळीचे प्रमुख म्हणून रॉय यांचा उल्लेख केला जातो- पाश्चात्य वैज्ञानिक दृष्टी भारतीय समाजाने स्वीकारावी व वेद-उपनिषदातील तत्वज्ञान समाजाने समजून घ्यावे असे त्यांना वाटत असे- भारतीय प्रबोधनाचे प्रतीक, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुजारी या नात्याने त्यांचे विचार व कार्य मान्य करावे लागते-

राजा राममोहन रॉय हे उच्च कोटीचे मानवतावादी आणि आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन बाळगणारे होते- स्त्रिया ह्या बौद्धिकदृष्ट्या आणि शहाणपण यात पुरुषांपेक्षा कोणत्याही प्रकारे कमी नाहीत म्हणून त्या दोघांनाही समान अधिकार असावेत असे त्यांचे मत होते-5 राजा राममोहन रॉय यांना मॅकमिलनने 'सत्यशोधक' तर मॅक्समुलरने 'सर्वश्रेष्ठ मानव' अशी उपमा दिली आहे-

रॉय यांना स्त्री दास्यविमोचन शु: कर.याचा मान द्यावा लागेल- स्त्रियांच्या हक्काचे ते पहिले पुरस्कर्ते होते- रॉय यांनी स्त्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले नसले तरी स्त्री शिक्षणाची गरज त्यांनी अधोरेखीत केली आहे, हेही अत्यंत महत्त्वाचे आहे-

महात्मा जोतीराव फुले: म.फुले हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि समाज व धर्मचिंतक होते. म.फुले यांचे विचार व कार्य बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी, रानडे, आगरकर या समाजसुधारकांच्या तुलनेत वेगळे आहेत- भारतातील शिक्षणविषयक प्रश्नांचा अभ्यास कर.यासाठी सरकारने नेमलेल्या हंटर आयोगास जोतीरावांनी आपले निवेदन सादर केले- त्यात त्यांनी म्हटले आहे की, उच्चवर्णियांच्या शिक्षणावर खर्च करा यामागे सरकारची जी अपेक्षा आहे की, हे लोक खालच्या स्तरातील लोकांपर्यंत शिक्षणाचा लाभ पोहोचवतील ती अनाठायी आहे- सरकारने स्वतःच दलित शो`तांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे-6

इ.स.1848 साली जोतीरावांनी दलितांच्या मुला-मुलींसाठी पु.यातील भिडेवाड्यात शाळा काढली- त्या काळात संपूर्ण देशात ती पहिलीच शाळा होती- त्या काळात अशा शाळांसाठी शिक्षक मिळणे कठीण होते- जोतीरावांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षण दिले व त्यांना या शाळेत शिक्षिका म्हणून पाठविले- तत्कालीन लोकांना त्यांचे हे कार्य पसंत पडले नाही- फुले दाम्पत्यांना घर सोडावे लागले- पण त्यांनी हाती घेतलेले कार्य सोडले नाही व पुढील काही वर्षांत जोतीरावांनी आणखी काही शाळा काढल्या- जोतीरावांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य अजरामर आहे- म्हणूनच जोतीरावांना स्त्री शिक्षणाचे उद्गाते म्हणून संबोधले जाते- 1852 साली स्त्री-शिक्षणाच्या कार्याबद्दल म-फुले यांचा तत्कालीन सरकारकडून विशेष गौरव कर.यात आला-



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

**CURRENT GLOBAL REVIEWER**

Special Issue #4, Vol. 1 Oct. 2021 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

# Index


| | | |
|---|---|---|
| 1. | **Women in Selected Dalit Narratives in India**<br>**Kadam Bhagwat Pandurangrao** | 5 |
| 2. | **The Importance of Literature in Modern Society**<br>**Vishvajeet Haridas Vidhate , Mahesh Eknath Vidhate** | 8 |
| 3. | **Influence Of Social Media On Literature**<br>**Vishvajeet Haridas Vidhate** | 10 |
| 4. | **Impact of Digital Media on New Generation Education**<br>**Dhonde Ajay Bhimrao** | 13 |
| 5. | **The Importance of Literature in Modern Society**<br>**Mahesh Eknath Vidhate** | 16 |
| 6. | **Role of Global Media on Literature and Society**<br>**Vrushali Manohar Londhe** | 18 |
| 7. | **Positive And Negative Impact Of Social Media On Education**<br>**Dr.Tekade Mangal Shantinath** | 20 |
| 8. | **A Study of Nayantara Sahgal's Mistaken Identity with Socio-political Perspective.**<br>**Mr. Syed Khaja Miyan Syed Baba Miyan** | 24 |
| 9. | सुबह अब होती है_अब होती है_कहानी में स्त्री विमर्श<br>हिन्सी जोर्ज , डॉ.जी. शांति | 28 |
| 10. | प्रतिमा इंगोले यांच्या 'बुढाई' कादंबरीचे विविधांगी दर्शन<br>प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे | 31 |
| 11. | 'तहान' कादंबरीतील सामाजिकता<br>डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत | 34 |
| 12. | साहित्याच्या विकासात वर्तमानपत्राची भूमिका<br>प्रा रामचंद्र झाडे | 38 |
| 13. | मराठीतील ग्रामीण साहित्याची समीक्षा<br>डॉ. शरद आसाराम खांडेभराड | 39 |
| 14. | मराठी साहित्यातील साठोत्तरी साहित्य प्रवाह<br>प्रा. बालासाहेब विष्णु कटारे | 41 |
| 15. | उखाण्यातील समाजजीवन<br>प्रा.डॉ.कांत वसंतराव जाधव | 44 |




PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist Nanded

16. हिंदी उपन्यास में आदिवासी विमर्श — 49
डॉ. मालवकर उमाकांत सिताराम

17. शिक्षणावर मोबल आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचा प्रभाव — 52
प्रा. डॉ. अशोक डोळस .

18. समकालीन आदिवासी साहित्याचे स्वरूप — 55
प्रा. डॉ. बालाजी परबतराव घराबे

19. दलित आत्मकथनांमधील सामाजिक जाणीव — 59
डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

20. वैश्विक विकास में सूचना प्रौद्योगिकी की भूमिका — 62
डॉ. चैत्रा एस.

21. आदिवासी साहित्य प्रवाह — 64
डॉ.मारोती बालासाहेब भोसले

22. *भारतीय मध्यवर्गीय समाज और बालशौरी रेड्डी का "जिन्दगी की राह"।* — 68
डॉ. मीर जाहिदुल इसलाम

23. अण्णाभाऊ साठे जीवन साहित्य आणि कार्य — 71
डॉ.सुनिता गोकडे

24. अण्णाभाऊ साठे यांचे जागतिक महत्त्व — 76
प्राचार्य डॉ. एस.जे.

25. "स्त्रीवादी कवितेचे स्वरूप" — 79
प्रा. अरुण कुलकर्णी

26. अण्णाभाऊ साठे : जीवन साहित्य आणि कार्य — 84
अनिल मारोतराव जाधव

CURRENT GLOBAL REVIEWER

| Special Issue 44, Vol. 1 Oct. 2021 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139 |
|---|---|---|


# समकालीन आदिवासी साहित्याचे स्वरूप

प्रा. डॉ.बालाजी परबतराव घराबे
मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड, जि.नांदेड.

प्रस्तावना :-

साठोत्तरी वाङ्मयप्रवाहांमध्ये स्वतःची नवी ओळख निर्माण करणारा साहित्यप्रवाह म्हणजे आदिवासी साहित्यप्रवाह होय. हा साहित्यप्रवाह प्रस्थापित साहित्यापेक्षा वेगळा आहे. मुळात आदिवासी ही संकल्पनाच व्यापक आहे. मूळनिवासी व आद्यमानव म्हणून आदिवासींचा उल्लेख होतो. त्याची संस्कृती तर जगात महान आहेच. परंतु आता त्याचे साहित्य दालन ही तितकेच समृद्ध होताना आपल्याला दिसत आहे. आजपर्यंत त्यांच्या विषयी अनुभव दुसरे कोणीतरी लिहित होते. आज मात्र त्यांचेच अनुभव ते स्वतः स्वतःच्या हातात लेखणी घेऊन, कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरीत्र, ललित साहित्य इत्यादी विषय कागदावर उतरविताना दिसतो आहे. ही सुरुवात आहे. येथून पुढे निश्चित आदिवासी साहित्याला चांगले दिवस आल्याशिवाय राहणार नाहीत. त्यामुळे आदिवासी साहित्य चळवळ पुढे गेल्याशिवाय राहणार नाही. आदिवासी आतापर्यंत फक्त चित्रपटातून, बिगर आदिवासींनी लिहिलेल्या साहित्यामधून, काही पोस्टर्स व चित्रांमधून दिसत होता. प्रस्थापित समाजाचे मनोरंजन, करमणूक करणारा घटक म्हणून त्याकडे पाहिले जात होते. इतरांच्या टिंगलीचा, विनोदाचा विषय आदिवासी बनत असे, परंतु शिक्षणाने आलेल्या आत्मभानामुळे तो बदलू पाहतो आहे. आपले अनुभव तो स्वतः शब्दांत मांडू लागला आहे. मानवाच्या उत्क्रांतीपासूनचा इतिहास त्याला माहिती आहे. त्यामुळे साहित्य विश्वात एक सक्षम साहित्यक्रांती तो घडवू शकतो. आदिवासी साहित्य संमेलने, चर्चासत्र, परिसंवाद, कार्यशाळा, मेळावे यांच्यामधून आदिवासी साहित्याला बळकटी येत असते. जीवन जगताना त्यांना आलेले अनुभव, एकूण त्यांची संस्कृती, त्यांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत भोगलेले दुःख, त्यांची भूक, त्यांच्यावर होणारा अन्याय, या गोष्टी त्यांनी साहित्यातून मांडल्या आहेत. त्यांचा व्यवसाय तसेच त्याचे आरोग्य, अंधश्रद्धा या विषयी सर्व अनुभवांना सामोरे गेलेल्या काही आदिवासींनी ह्या अनुभवांना शब्दरुप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच बरोबर काही संवेदनशील साहित्यिकांना आदिवासींच्या जगण्याबद्दल सहानुभूती वाटते, ज्यांना आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव आहे. अशाही काही साहित्यिकांनी आदिवासींच्या जीवनावर साहित्यनिर्मिती केलेली दिसते. आदिवासी समाजातील आदिमता विषयी अनेक मत मतांतरे असले तरी आदिमता म्हणजे मानवी जीवनाची प्राचीन अवस्था होय. निसर्गाश्रयी प्राचीन आदिमतेच्या सर्व जाणिवांसह प्रकटणारे साहित्य हे आदिवासी साहित्य म्हणून ओळखता येईल. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आदिवासी साहित्याची संकल्पना, व्याप्ती आणि स्वरूप यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. आदिवासी साहित्याची संकल्पना जाणून घेणे.
2. आदिवासी साहित्याच्या व्याप्तीचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी साहित्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

आदिवासी साहित्याची व्याख्या :-

विविध साहित्यिकांनी आदिवासींच्या पुढील प्रमाणे व्याख्या केल्या आहेत.

१. डॉ. विनायक तुमराम

यांच्या मते,"आदिवासी साहित्य हे वनसंस्कृतीचे नातलग साहित्य होय. आदिवासी साहित्य हे रानावनातील वंचितांचे साहित्य आहे. ज्यांच्या प्रश्नांना भूतकाळाने कधी उत्तरेच दिली नाहीत, अशा दुर्लक्षितांचे साहित्य आहे. ज्यांच्या आक्रोशाला इथल्या सवर्ण समाजव्यवस्थेने कधी न्यायच दिला नाही, अशा गिरीकुहरातील अन्यायग्रस्तांचे ते क्रांतीसाहित्य होय. येथल्या क्रूर कठोर व्यवस्थेने ज्यांच्या शेकडो पिढ्यांना आजीवन वनवास ठोठावला त्या आदिवासी समूहांचे ते मुक्तिसाहित्य होय. आदिवासींचे घायाळ आयुष्य ज्या संस्कृतीच्या कुशाआड राहिले, त्या संस्कृतीच्या प्राचीन इतिहासाला कुळारंभ देणारे हे साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे या भूमीने पचविलेल्या आदिम वेदनेचे जाणिवेचे शब्दरुप होय."

२. डॉ.गोविंद गारे

यांच्या मते, "अलिकडच्या काळात आपण अनेक साहित्य संमेलनांची व साहित्य प्रकारांची चर्चा ऐकतो. ग्रामीण साहित्य, नाग साहित्य, दलित साहित्य, लोकसाहित्य या साहित्याचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक परिषदाही होतात. तसेच हे एक आदिवासी साहित्य संमेलन



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 44, Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2021 | SJIF | Impact Factor : 7.139

[illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

[illegible]

निष्कर्ष -

१. [illegible]

२. [illegible]

३. [illegible]

४. [illegible]

संदर्भ -

१. [illegible]

२. [illegible]

३. [illegible]

४. [illegible]

५. [illegible]

६. [illegible]

७. [illegible]

# पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :

प्रा. डॉ. [illegible]

लोकप्रशासन विभागप्रमुख

पंडित दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी

जि. लातूर (महाराष्ट्र)

अरुणा प्रकाशन, लातूर

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

संपादक : प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव वन

ISBN 978-93-91689-26-1

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,

खडेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

मो. ९४२१४८६१३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- ऑक्टोबर २०२१

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

: अक्षर जुळवणी : हिरवी कॉम्प्युटर, लातूर

: मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरभद्र गुळवे

: मूल्य : ३५०.०० रुपये

* "पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन" या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकाचे असून त्या सर्वांशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

53. [illegible]
54. [illegible]
55. [illegible]
56. [illegible]
57. [illegible]
58. [illegible]
59. [illegible]
60. [illegible]
61. [illegible]
62. **The impact of Covid-19 on Indian perspective** - *Dr. H. A. Kanagar* / 197
63. **Global Warming: Soaring Temperature** - *Asso. Prof. Dr. S. T. Haibatpure* / 202
64. **Water Pollution** - *Umadevi R. Reddy* / 206
65. **Water Management In Karnataka State** - *Ravindra L. Ghanti* / 208
66. **Rain Water Harvesting** - *Asst. Prof. Dhokale Ravikumar Shivajirao* / 212
67. **Corona Epidemic : (Special Reference my experienced)**
*Dr. Hemant Dilip Lohe* / 214
68. **Sustainable Forest Management** - *By Asst. Prof. - A.S. Kamodkar* / 217
69. **Disaster And National Development** - *Dr. Shaikh Nasreen L.* / 220
70. **The need of the hour for water conservation**
*Prakash Kashinathrao Morkhande* / 223
71. **Soil Pollution** - *Asst. Prof. Ravi Dhurba Dhole* / 226
72. **Marine Pollution** - *Asst. Prof. Shinde Ashok Vishwanath* / 229
73. **Importance Of Library And Information Centres In Disaster Management**
*Khudewale Vijaykumar Vithalrao* / 233
74. **Global Warming: A Threat to Our Planet** - *Dr. Utkarsh B Kinekar* / 236
75. **Management Of Environmental Pollution** - *Satyabhama Mohan Giri* / 239

❊❊❊

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

66

[illegible]

1) Surface water [illegible]
2) Collected water can be used during [illegible] season.
3) [illegible] and recharging of ground water [illegible]
4) [illegible] source of water.
5) To increase ground water level [illegible]

v) To maintenance of fertility of agricultural land
vi) To enhance of ground water table for future emergency
vii) To reduce power consumption
viii) To raise the water levels in wells and bore wells etc.
ix) Improve the quality of groundwater through the dilution of fluoride, nitrate and salinity
x) Prevents soil erosion and flooding especially in urban area

**Rainwater Harvesting Methods** :- Rainwater systems come in all shapes and sizes, from simple catchment system under a downspout to large above and/or underground cisterns with complex filtration systems that can store thousands of gallons of water. Most rain water collection system Are Comprised Of The Following Basic Components :

**Catchment Surface** :- Rooftop or other raised solid surface. The best catchment systems have hard, smooth surfaces such as metal roofs or concrete areas. The amount of water harvested depends on the quantity of rainfall and the size of the surface and the slope of the catchment area.

**Gutters and down spouts** :- Also known as distribution systems that channel the water from the catchment area to a holding container such as a barrel, cistern, planted area etc.

**Leaf Screens** :- A screen that removes or catches debris.

**Roof Washers** :- A device that diverts the "First Flush" of rain before it enters the storage tank. Most rainwater suppliers recommend that the "First Flush" of water is diverted to an outside area of the storage system. Since the catchment surface may accumulate bird droppings, debris and other pollution.

**Storage Tanks** :- We can directly rain water store into the tank whenever water shortage then we can use directly in this method. The storage tank is the most expensive component of a rain water harvesting system. There are numerous types and styles of storage tanks available. Storage can be above ground or underground storage containers can be made from galvanized steel, wood, concrete, clay, plastic, fiberglass, polyethylene, masonry etc. Example of above ground storage

**Include** : cisterns, barrels, tanks, garbage cans, above ground swimming pools, etc.

**Advantages Of Rain Water Harvesting** :-
1) Easy To Maintain 2) Reducing Water Bills 3) Suitable For Irrigation
4) Reduces Demand Ground Water 5) Reduces Floods And Soil Erosion
6) Useful For Several Non-drinking Purposes

**Disadvantages of Rainwater Harvesting**
1) Unpredictable Rainfall 2) Initial High Cost 3) Regular Maintenance
4) Storage Limits 5) Certain Roof types may seep chemicals or animal droppings.

Rainwater harvesting is a system that is gaining speed over time. Areas that experience high amount of rainfall will benefit the most from the system and will able to distribute water to dry land with ease. However the beneficial environmental impact of the system is what drives it further as of now.

**Reference** :-
1) Rainwater Harvesting – By Poll Lancaster.
2) National Water Policy Govt. Of India – 2002
3) Water police of the Maharashtra Mumbai 2003
4) Govt. of Maharashtra 1999 water & Irrigation
5) http:// www.tn.gov.in/dtp/rainwater.htm

⁂ ⁂ ⁂

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

24. नक्सलवाद : भारत की आंतरिक सुरक्षा समस्या 148
प्रो. (डॉ.) मौलाना महेताब सय्यद
25. नक्सलवाद समस्या व समाधान 153
हरिओम कोचर
26. पर्यावरण प्रदूषण : कारण एवं निवारण 160
डॉ. अदिति गोस्वामी
27. वैश्विक जलवायु परिवर्तन और भारत की भूमिका 169
प्रो. (डॉ.) चंद्रकांत बन्सीधर घागे, देविदास विजय भोसले, अमोल पोपट लोखंडे

2021-22

# वैश्विक सुरक्षा एवम चुनौतियां

## रणनीति और दृष्टिकोण

संपादक
प्रो. (डॉ.) सी. बी. घागे
प्रोफेसर एवं विभागाध्यक्ष, सैनिक शास्त्र विभाग
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
एवं
देविदास विजय भोसले
सहायक प्रोफेसर और विभागाध्यक्ष,
रक्षा और सामरिक अध्ययन विभाग
तुलजाराम चतुरचंद कॉलेज, बारामती, महाराष्ट्र

भारती पब्लिकेशंस
नई दिल्ली 110002

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

(24)

# नक्सलवाद : भारत की आंतरिक सुरक्षा समस्या

प्रो. डॉ. मौलाना महेताब सय्यद

## परिचय

भारत में नक्सली हिंसा की शुरुआत वर्ष 1967 में प. बंगाल में दार्जिलिंग जिले के नक्सलबाड़ी नामक गांव से हुई. इसी कारणवश इस उग्रपंथी आंदोलन को नक्सलवाद नाम से जाना जाता है। नक्सल शब्द नक्सलबाड़ी गांव के नाम से निकला है, जहाँ इस आंदोलन की उत्पत्ति हुई थी। जमींदारों द्वारा छोटे किसानों के उत्पीड़न पर अंकुश लगाने हेतु सत्ता के खिलाफ चारू मुजूमदार, कानू सान्याल और कन्हाई चटर्जी द्वारा शुरू किये गए इस सशस्त्र आंदोलन को नक्सलवाद का नाम दिया गया। यह आंदोलन चीन के कम्युनिस्ट नेता माओ त्से तुंग की नीतियों का अनुगामी था। इसलिए इस आंदोलन को माओवाद भी कहा जाता है। आंदोलन के नेताओं के चीन में ठिकाने पाये गये है। नक्सलियों को वामपंथी, कट्टरपंथी कम्युनिस्ट माओवादी राजनैतिक भावना और विचारधारा का समर्थक माना जाता है। आंदोलनकारियों का मानना था कि, भारतीय मजदूरों और किसानों की दुर्दशा का कारण सरकारी नीतियाँ है। नक्सलवादी यह मानते है कि, वे हिंसा के माध्यम से समाज में बदलाव ला सकते है, और जमीनी स्तर पर लोकतांत्रिक प्रक्रियाओं को खत्म करने के लिए हिंसा का सहारा लेते है तथा देश के अल्प विकसित क्षेत्रों में विकासात्मक कार्यों में बाधा उत्पन्न कर लोगों को सरकार के प्रति भड़काने का काम करते है।

नक्सलवाद ज्यादातर विस्थापित आदिवासियों और मूल निवासियों से बना है, जो प्रमुख भारतीय निगमों और स्थानीय अधिकारियों से शोषण के खिलाफ लड़ रहे है, जिन्हें

विभाग प्रमुख, भूगोल विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुकरमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड



वे भ्रष्ट मानते है। नक्सलवादीयों को गैरकानूनी गतिविधियाँ रोकथाम अधिनियम 1967 के तहत एक आतंकवादी संगठन के रूप मे घोषित किया गया है।

## उद्देश्य

इस शोध पत्रिका के माध्यम से भारत वर्ष में नक्सली आंदोलन के कारण, नक्सल प्रभावित क्षेत्र और नक्सल प्रभावित जिलों के लिये सरकार द्वारा अपनाई जा रही रणनीति इन परिदृश्यों का पता करने का प्रयास किया गया है।

## नक्सलवाद की उत्पत्ति के कारण

केंद्र और राज्य सरकारें माओवादी हिंसा को मुख्यत: कानून-व्यवस्था की समस्या मानती रही है, लेकिन इसके मूल मे गंभीर सामाजिक-आर्थिक कारण भी रहे है।

1. नक्सलीयों का कहना है कि, वे उन आदिवासीयों और गरीबों के लिए लड़ रहे है, जिनकी सरकार ने दशकों से अनदेखी की है। वे जमीन के अधिकार एवंम संसाधनों के वितरण के संघर्ष मे स्थानीय सरकारों का प्रतिनिधित्व करते है।
2. माओवाद प्रभावित अधिकतर इलाके आदिवासी बहुल है और यहाँ जीवनयापन की बुनियादी सुविधाएँ तक उपलब्ध नही है, लेकिन इन इलाकों की प्राकृतिक संपदा के दोहन मे सार्वजनिक एवंम निजी क्षेत्र की कंपनियों ने कोई कमी नहीं छोड़ी है। यहाँ न सड़कें है, न पीने के लिए पानी की व्यवस्था, न शिक्षा एवं स्वास्थ्य संबंधी सुविधाएँ और न ही रोजगार के अवसर
3. नक्सलवाद के उभार के आर्थिक कारण भी रहे है। नक्सली सरकार के विकास कार्यों के कार्यान्वयन में बाधा उत्पन्न करते है। वे आदिवासी क्षेत्रों का विकास नहीं होने देते और उन्हें सरकार के खिलाफ भड़काते है। वे लोगों से वसूली करते है एवं समांतर अदालते लगाते है।
4. प्रशासन तक पहुँच न हो पाने के कारण स्थानीय लोग नक्सलियों के अत्याचार का शिकार होते है।
5. अशिक्षा और विकास कार्यों की उपेक्षा ने स्थानीय लोगों एवं नक्सलियों के बीच गठबंधन को मजबूत बनाया है।
6. जानकार यह मानते है कि, नक्सलवादियों की सफलता की वजह उन्हें स्थानीय स्तर पर मिलने वाला समर्थन रहा है, जिसमें अब धीरे-धीरे कमी आ रही है।

## भारत में नक्सलवाद प्रभावित क्षेत्र

भारत में नक्सलवाद प्रभावित क्षेत्र मुख्यत: पूर्व भारतीय क्षेत्र में पाया जाता है जो कि, घना वनक्षेत्र है। जिसमे सबसे उत्तर मे बिहार, उत्तर प्रदेश तथा प. बंगाल से लेकर

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavi
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal, Impact Factor 7.265, ISSN 2230-9578, June 2022, Volume 11, Issue 16, Sustainable Development Goals_Initiatives, Environment, & Challenges

# नैसर्गिक व मानवी संसाधने एक अभ्यास

प्रा.डॉ.भरत माधवराव मुस्कावाड
इतिहास विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता.मुखेड जि.नांदेड
E-male:bharat12muskawad@gmail.com

**प्रस्तावना :-**

प्रस्तुत विषयामध्ये नैसर्गिक व मानवी संसाधने यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. निसर्गातील उपयुक्त असलेल्या घटकांना किंवा पदार्थांना नैसर्गिक संसाधने म्हणतात. नैसर्गिक संसाधनामध्ये जमीन, पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश इत्यादींचा समावेश होतो. तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेली खनिजे, खनिज तेल, वनस्पती यांचाही समावेश नैसर्गिक संसाधनामध्ये होतो. जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी या वरील नैसर्गिक संसाधनांची महत्त्वाची गरज असते. तर मानव संसाधन ही एक संस्था किंवा कर्मचारी वर्ग असून त्या कंपनीच्या एकूण कर्मचाऱ्यांचा किंवा कर्मचाऱ्यांचा एका भागातील एकत्र कर्मचारी वर्ग म्हणजे मानवी संसाधन असे म्हणता येईल.

**संशोधन समस्या :-**

मानवी संसाधनाने जमीन, आकाश आणि समुद्र या तीन्ही घटकावर वर्चस्व निर्माण केले आहे. या अतिरेकी विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनाचा मोठ्या प्रमाणात वापर झाला. परिणामी वारंवार पडणारे दुष्काळ, अतिवृष्टी, अवर्षणग्रस्त, भूकंप, त्सुनामी, चक्रीवादळे, ज्वालामुखी, तापमानात वाढ इत्यादी समस्या निर्माण होऊन निसर्गाचे संतुलन बिघडले आहे. त्यामुळेच **नैसर्गिक व मानवी संसाधने एक अभ्यास** हा विषय निवडण्यात आला.

**संशोधनाचे उद्दिष्टे :-** 1.नैसर्गिक व मानवी संसाधने यातील फरक समजून घेणे. 2. नैसर्गिक व मानवी संसाधनाचे महत्त्व व वास्तव परिस्थिती जाणून घेणे.

**तथ्य संकलन व संशोधन पद्धती :-**

तथ्य संकलन म्हणजे एक प्रकारचा दस्तऐवज असते. ज्यात प्रकाशित व अप्रकाशित लिखाणाच्या सर्वेक्षणाबद्दल माहिती दिलेली असते. ग्रंथालयामध्ये माहितीच्या स्वरूपातील ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र, शोध निबंध या दुय्यम स्रोताद्वारे माहिती संकलीत केली आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

**नैसर्गिक व मानवी संसाधने म्हणजे काय? :-**

मानवाला निसर्गातील उपयुक्त असलेल्या घटकांना किंवा पदार्थांना नैसर्गिक संसाधने म्हणतात. नैसर्गिक संसाधनांमध्ये जमीन, पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश इत्यादींचा समावेश होतो. तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेली खनिजे, खनिज तेल, वनस्पती यांचाही त्यामध्ये होतो. जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी या **संसाधनांची** गरज असते. मानवी संसाधने ही कंपनीच्या एकूण कार्यशैलीतील एक व्यक्ती असते, प्रत्येक व्यक्तीने आपले कौशल्य हे संस्थेचा सजवी होण्यासाठी कार्य केले जाते. संस्था सुधारण्याच्या प्रयत्नात कोणतीही कामगार, ज्ञान किंवा भरपाईसाठी लागणाऱ्या वेळेवर व्यापार करण्यास तयार असलेली कोणतीही व्यक्ती मानवी संसाधन आहे. ते अर्धवेळ, पूर्णवेळ, स्वतंत्रपणे काम करणारे किंवा कंत्राटी कर्मचारी असू शकतात. एकंदरीत मानवी संसाधने हे असे क्षेत्र आहे जे लोकांचे व्यवस्थापन आणि प्रशिक्षण देण्याचे काम करते.

**नैसर्गिक संसाधने :-**

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

मानवाला निसर्गातील उपयुक्त असलेल्या घटकांना किंवा पदार्थांना नैसर्गिक संसाधने म्हणतात. नैसर्गिक संसाधनांमध्ये जमीन, पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश इत्यादींचा समावेश होतो. तसेच त्याखेरीज भूगर्भात उपलब्ध असलेली खनिजे, खनिज तेल, वनस्पती यांचाही समावेश यामध्ये होतो. जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी या संसाधनांची गरज असते. नैसर्गिक संसाधनांचे वर्गीकरणाच्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. त्यानुसार नैसर्गिक संसाधनांचे तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते यामध्ये (१) संसाधनांचे स्रोत, (२) संसाधनांच्या विकासाचे टप्पे व (३) नूतनीक्षम या तिन्ही संसाधनांचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे केले आहे.

अ. नैसर्गिक संसाधनांचे स्रोत :-

यांच्या उगमावरून त्यांचे जैव आणि अजैव असे प्रकार आहेत. जैव संसाधने ही जीवावरणातील घटकांपासून (उदा., वने, प्राणी, पक्षी इत्यादींपासून) प्राप्त होतात. यात कोळसा व जीवाश्म इंधन या जैव इंधनांचादेखील समावेश होतो. कारण ती सेंद्रिय पदार्थांच्या कुजण्यापासून तयार होतात. अजैव प्रकारात जमीन, पाणी, हवा, जड धातू (उदा., सोने, चांदी, तांबे, लोह इत्यादी) आणि वेगवेगळ्या खनिजांचा समावेश होतो.

ब. नैसर्गिक संसाधनांच्या विकासाचे टप्पे :-

(१) संभाव्य संसाधने
विशिष्ट क्षेत्रात उपलब्ध असून भविष्यात त्यांचा उपयोग होऊ शकतो. उदा., भारतात अनेक ठिकाणी खनिज तेलाचे साठे आहेत. परंतु जोपर्यंत त्यातून खनिज तेल काढले जात नाही तोपर्यंत त्यांना संभाव्य संसाधनअसे म्हणतात.

(२) प्रत्यक्ष संसाधने
ज्या संसाधनांचे सर्वेक्षण होऊन त्यांची गुणवत्ता आणि प्रमाण निश्चित केलेले आहे आणि त्यांचा सद्यस्थितीत उपयोग केला जात आहे, अशा संसाधनांना प्रत्यक्ष संसाधने म्हणतात.

(३) आरक्षित संसाधने
प्रत्यक्ष संसाधनांचा आरक्षित केलेला भाग व त्यांचा भविष्यात लाभकारी उपयोग करता येईल, अशा संसाधनांना आरक्षित संसाधने म्हणतात.

(४) संग्रहित संसाधने
सर्वेक्षण झालेले आहे, परंतु तंत्रज्ञान उपलब्ध नसल्यामुळे वापर करता येत नाही अशा संसाधनांना संग्रहित संसाधने म्हणतात. उदा., हायड्रोजन वायू.

क. नूतनीक्षम संसाधने :-

काही संसाधने नूतनीक्षम किंवा अनूतनीक्षम असतात. यामध्ये पाणी, सूर्यप्रकाश, हवा इत्यादी हे संसाधने कधीही संपणारी नाहीत, म्हणून त्यांना नूतनीक्षम संसाधने म्हणतात. जी संसाधने संपुष्टात येणारी आहेत, ज्या संसाधनांची उपलब्धता मर्यादित आहे त्यांना अनूतनीक्षम संसाधने म्हणतात. उदा., खनिजे, जैवइंधने इत्यादी.

(१) नूतनीक्षम संसाधने
नैसर्गिकरीत्या ज्या संसाधनांची पुनर्निर्मिती होऊ शकते अशा संसाधनांना नूतनीक्षम संसाधने म्हणतात. यात सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा इत्यादींचा समावेश होतो. ही संसाधने मुबलक प्रमाणात आणि निरंतर उपलब्ध असतात. मानवी वापरामुळे त्यांच्या प्रमाणावर होणारी घट नगण्य असते.

(२) अनूतनीक्षम संसाधने

[illegible]

**मानवी संसाधने :**

प्रत्येक कंपनीकडे सामान्यतः अनेक प्रकारच्या मालमत्ता असतात [illegible], [illegible], पुरवठा किंवा सुविधा. उदाहरणार्थ तिचे लोक त्याची सर्वात महत्त्वाची संपत्ती असतात. कर्मचाऱ्यांना कामावर घेणे, [illegible] करणे, प्रवृत्त करणे, विकसित करणे आणि टिकवून ठेवणे पाहिजे. मनुष्यबळ विभाग हा एक विभाग आहे जो कंपनीच्या मानव संसाधनांचे व्यवस्थापन करतो. [illegible] अधिक व्यवस्थापन आणि [illegible] भूमिकांची आवश्यकता असते, म्हणून संपूर्ण विभाग त्यांना समर्पित करणे उपयुक्त आहे. [illegible] किंवा सेवानिवृत्तीची योजना असल्यास असो, मानव संसाधन विभाग हे हाताळण्यासाठी प्रशिक्षित आहे.

**मानवी संसाधनाची कार्यपद्धती :**

कंपनीचे लोक अधिक प्रभावीपणे वापरणे हे मानवी संसाधनाचे उद्दीष्ट आहे. मानवी संसाधने [illegible] समस्यांना सामोरे जाऊ शकतात. [illegible] आणि फायदे, कर्मचाऱ्यांची भरती व नियुक्त करणे, ऑनबोर्डिंग करणे, कामगिरी व्यवस्थापन करणे, संघटना विकास व संस्कृतीचे जतन आणि प्रशिक्षण [illegible] कार्य पार पाडले जातात.

वरील क्षेत्रे प्रत्येक कर्मचाऱ्यांच्या समाधानावर आणि कामगिरीवर [illegible]. या [illegible] उपस्थित राहून, मानवी संसाधने उच्च कार्यक्षम आणि प्रभावी कार्यबल सुनिश्चित करू शकतात, ज्यामुळे कंपनीला त्यांचे लक्ष्य आणि उद्दीष्टे अधिक कार्यक्षमतेने पोहोचण्यास मदत होते. मानव संसाधन विभाग [illegible] हे सुनिश्चित करते की कंपनी कामगार नियमांचे पालन करीत आहे व वातावरण [illegible] मुक्त ठेवण्याचे कार्य करते. मानव संसाधन कर्मचारी कामाची जागा धोरणे तयार करण्यास आणि अंमलात आणण्यास मदत करतात, जसे की सुट्टीतील धोरणे किंवा ड्रेस कोड या धोरणांमुळे कर्मचाऱ्यांमधील नियमांची योग्य आणि सुसंगत अंमलबजावणी होते. उदाहरणार्थ, कल्पना करा की टाटा ही कंपनीची विक्री प्रतिनिधी आहे. टाटा कंपनीच्या मानव संसाधनांपैकी एक आहे. एक कर्मचारी टाटाला तिच्या कर्मचाऱ्यांच्या फायद्यांबद्दल किंवा [illegible] काही प्रश्न असल्यास, ती मदत करण्यासाठी मानव संसाधन विभागाशी संपर्क साधेल, टाटा कंपनी [illegible] आणि दुसरा कर्मचारी



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

व्यवस्थापकामध्ये मतभेद असल्यास, मानव संसाधन विभाग तोडगा काढण्यात मदत करू शकेल. विभाग याची खात्री करतो की टाटा आणि तिच्या कार्यसंघाच्या इतर सदस्यांनी योग्य ते प्रशिक्षण घेत आहेत जेणेकरून ते आपली कर्तव्ये कुशलतेने पार पाडू शकतील.

**मानवी संसाधनांना पर्याय :-**

मानवी संसाधनाची बरीच कामे काही मानवी-संसाधनांद्वारे अंमलात आणली जाऊ शकतात. दुसऱ्या शब्दात कधीकधी रोबोट्स किंवा संगणक मानवी कर्मचार्यांची जागा घेतात, विशेषतः धोकादायक परिस्थितीत किंवा पुनरावृत्ती कार्यांसाठी याला ऑटोमेशन असे म्हणतात. यामुळे कार्यक्षमतेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होऊ शकते. उदाहरणार्थ, आपल्याला बऱ्याचदा उत्पादन रेषांवर रोबोट्स आढळतात, जसे की कारसाठी. उत्पादनाचे काही भाग स्वयंचलितपणे उत्पादन गती वाढवू शकते, परंतु मानवांना अद्याप काही कामांसाठी आवश्यकता असते. मानव संसाधन कार्ये देखील विशिष्ट विभाग किंवा कर्मचारी अंमलात आणू शकतात. सामान्य मानव संसाधन व्यवस्थापकाऐवजी, नुकसान भरपाई आणि लाभ व्यवस्थापक, प्रशिक्षण पर्यवेक्षक किंवा कर्मचारी भरती तज्ञ असू शकतात. अशा विशिष्टतेमुळे जास्त कार्यक्षमता आणि बऱ्याचदा सुधारित नफा मिळू शकतात.

**मानवी संसाधनाचे उद्दिष्टे :-**

**१) व्यक्तिगत उद्दिष्टे**

व्यवसाय संघटनेत विविध पातळीवर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या व्यक्तिगत विकासाला आणि व्यक्तिगत उद्दिष्टाला मदत करणे हे मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे उद्दिष्ट आहे.

**२) कार्यात्मक उद्दिष्ट**

व्यवसाय संघटनेच्या कामकाजात सुसूत्रता व समन्वय कायम ठेवणे तसेच कार्य मूल्यमापन, मूल्यांकन करून किमान खर्चात महत्तम परिणाम साध्य करणे हे मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे उद्दिष्ट असते.

**३) संघटनात्मक उद्दिष्ट**

व्यवस्थापनाचे मूलभूत उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्याचे कार्य मानवी संसाधन व्यवस्थापनाला करावे लागते. त्यासाठी मनुष्यबळ नियोजन करून त्यांचे प्रशिक्षण व विकासाच्या माध्यमातून व्यवसाय संघटनेला पूरक कार्य करण्याचे उद्दिष्ट मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे असते.

**४) सामाजिक उद्दिष्ट**

व्यवसायाला सामाजिक जबाबदाऱ्या पाळाव्या लागतात. शासनाने व्यवसाय संस्थेला लागू केलेले कायदे नियम यांचे कटाक्षाने पालन करणे आणि समाजकार्यात योगदान देणे हे मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे

**निष्कर्ष :-**

1. नैसर्गिक संसाधने हे निर्जिव स्वरूपात असून त्यांचे साठे काही कालावधी नंतर संपणारे आहेत. तर मानवी संसाधने सजीव असून त्यांचे अस्तित्व अनादी काळापर्यंत राहणारे आहे.
2. मानवी संसाधनाच्या अतिरेकीपणामुळे नैसर्गिक संसाधने संपण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे वेळीच मानवाने पर्यायी साधनाचा वापर नाही केला तर त्यांचे परिणाम मानवाला भोगावे लागणार आहेत.
3. नैसर्गिक संसाधनाचे योग्य ते संरक्षण व पूर्नरवसन करण्यासाठी शासनाने कायद्याची निर्मिती करून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे काळाची गरज बनली आहे.

**संदर्भग्रंथ :-**

1. मीना कांबळेकर, मानवी विकास, विद्या प्रकाशन नागपूर
2. एस.एस.चिपण, मानवी साधनसंपत्ती व्यवस्थापन, शेठ प्रकाशन मुंबई
3. विजय कुमार तिवारी, पर्यावरण अध्ययन, हिमालय पब्लिकेशन, मुंबई
4. लईक फतेअली, आपले पर्यावरण, अनुवाद र.वि.सोवनी, नॅशनल बुक, नवी दिल्ली
5. श्रीपाद देशमुख, जलप्रदूषण, अक्षर प्रकाश पुणे,
6. साईराम भट, नॅचरल रिसोर्सेस कन्सर्व्हेशन लॉ, प्रकाशक: पेज पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
7. प्रा.के.एम.खतीब, साधनसंपत्ती भूगोल, मेहता बुकसेलर्स, कोल्हापूर
8. विठ्ठल घारपुरे, भारताचा भूगोल, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी, नागपूर
9. विजय शिंदे, द ग्रेट स्टेट महाराष्ट्र, चिन्मयी प्रकाशन



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

[illegible]

## पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज

[illegible]
[illegible]
E-mail: [illegible]

प्रस्तावना :-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

संशोधन समस्या :-

संशोधन समस्या ही संशोधनाची प्रथम पायरी आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन कार्य हाती घेत असताना संशोधकाला संशोधनाची समस्या निश्चित करावी लागते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज ही संशोधनाची समस्या निवडली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. पर्यावरणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. पर्यावरण व्यवस्थापनाचा आढावा घेणे.
3. पर्यावरणाचे महत्त्व जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

तथ्य संकलनाच्या अनेक पद्धती आहेत. परंतु मानव्यविद्या शाखेशी संबंधित असणारी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

पर्यावरण व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible] Dist Nanded

5. अवनत होत असलेल्या प्रजातींना संरक्षण देणे.
6. पर्यावरणाचा दर्जा राखला जावा म्हणून विशिष्ट नियमावली वा मानके ठरविणे, प्रदूषण नियंत्रणाद्वारे पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचे रक्षण करणे.
7. व्यवस्थापनासाठी उपायांचे सर्वेक्षण करणे व त्यात सुधारणा करणे.
8. व्यवस्थापनासाठी नियोजित केलेल्या उपायांच्या परिणामांची तपासणी करणे.
9. पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी माहितीसंग्रह करणे.
10. पर्यावरण शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे आणि समाजात जाणीव व जागृती निर्माण करणे.
11. संसाधनांचा बहुउद्देशीय वापर करून परिस्थितिकीय संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करणे.
12. जैवविविधतेचे परिरक्षण करणे.
13. स्वच्छ तंत्रज्ञान उत्पादन संकल्पना स्वीकारणे.
14. पर्यावरण संधारणासाठी नियम व कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करणे.

**पर्यावरण व्यवस्थापनाचे धोरण**

1. पर्यावरणीय अवनती टाळण्यासाठी हवा प्रदूषण, जलप्रदूषण व भूमिप्रदूषण यांवर प्रभावीपणे नियंत्रण आणणे व कार्यक्षम उपाय योजणे.
2. ऊर्जा संसाधनांसह इतर सर्व संसाधनांचा अतिवापर टाळणे व टाकाऊ पदार्थांची कमीत कमी निर्मिती व्हावी यासाठी कमी खर्चिक परंतु कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे.
3. शाश्वत विकासासाठी उत्पादन निर्मितीकरिता स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
4. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन तपासणी, पर्यावरण व्यवस्थापन पद्धती, पर्यावरण जोखीम मूल्यमापन इत्यादी साधनांचा स्वीकार करणे.
5. व्यापक स्तरावर पर्यावरणीय जनजागृती व्हावी यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण समस्यांची समाजात जागृती निर्माण व्हावी म्हणून विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
6. शैक्षणिक स्तरावर पर्यावरण शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे.
7. लोकसंख्या वाढीस प्रतिबंध व्हावा यासाठी योजना आखणे.
8. सामाजिक समन्याय व्यवस्था प्रस्थापित होण्यासाठी प्रयत्न करणे.

**पर्यावरणाच्या प्रमुख घटकांचे व्यवस्थापन**

पर्यावरण हे जैविक तसेच अजैविक घटकांपासून बनलेले असते. असे व्यवस्थापन अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरणातील काही प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. वन व्यवस्थापन,
2. वन्यजीव व्यवस्थापन,
3. मृदा व्यवस्थापन,

**पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व**

पृथ्वीवरील जीवसृष्टी ज्या विशिष्ट अधिवासात व नैसर्गिक परिस्थितीत असते, त्या सर्व पार्श्वभूमीला सर्वसाधारणपणे 'पर्यावरण' असे म्हटले जाते. या पर्यावरणातील एक घटक म्हणजे मानव. या मानवाच्या बुद्धिमत्तेमुळे आज पृथ्वीवर त्याचे अधिपत्य आहे. त्यामुळे उन्मत्त होऊन पर्यावरणाची पर्वा न करता त्याने विकास साध्य करण्याचे ठरविले तर तो विकास मानवाच्या [illegible] आकर्षक दिसेल पण [illegible]. या विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. म्हणून प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करून पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी व त्यातून चिरंतन विकास साध्य करण्यासाठी प्रामुख्याने पुढील उपाययोजना करता येतील.

१) पर्यावरणाबाबत जागृती व शिक्षण : शालेय स्तरावर पर्यावरण शिक्षणाचा समावेश तसेच महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा, ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. त्यातून पर्यावरण समस्यांची जाणीव होते व त्यासाठी आपली जबाबदारी लक्षात घेऊन पर्यावरणाची काळजी घेणारे सुजाण नागरिक निर्माण होण्यास मदत होईल. पर्यावरणासंबंधीची माहिती माध्यमांद्वारे, प्रदर्शनाद्वारे तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविणे व त्यांनी पर्यावरणपूरक जीवनशैली व स्वीकारणे पर्यावरण-पूरक जीवनशैली स्वीकारणे महत्त्वाचे ठरेल.

२) कायदे व नियम : पर्यावरणाला हानिकारक कृती करणाऱ्यांवर कठोर कायद्यांचा वापर करून दंडात्मक कारवाई व्हावी तरच समाजाला शिस्त लागेल व बेजबाबदार वर्तणुकीला आळा बसेल. या करता कायद्यांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहे.

३) नावीन्यांचा शोध : औद्योगिकरणाच्या मानवनिर्मित अनेक घटकांमुळे पर्यावरणाची हानी झाली आहे. म्हणून पूर्वीच्या अनुभवावरून माहिती घेऊन नवीन पर्यावरण सुसंवादी साधनांचा शोध लावणे ही काळाची गरज आहे. विज्ञान आणि पर्यावरण या दोहींमध्ये समन्वय साधता येईल व पर्यावरणाची हानी न करता विकास साध्य करता येईल.

४) पर्यायी साधनसंपत्तीचा शोध : खनिज तेल, कोळसा यांच्यापासून ऊर्जा निर्माण करणारी साधनसंपत्ती मर्यादित आहे. [illegible] काही वर्षांनी ही साधनसंपत्ती संपुष्टात येईल. तो अधिक काळ वापरता यावी यासाठी [illegible] आहे का? याचा प्रयत्न करण्याबाबत विचार [illegible] प्रकारे [illegible] होईल. [illegible] ऐवजी सौर ऊर्जा [illegible] जैविक इंधनाचा वापर करणे, रासायनिक खताऐवजी सेंद्रिय खतांचा वापर अधिक पर्यावरण सुसंवादी आहे.

५) पुनर्वापर : [illegible] वापरून फेकून देण्याऐवजी त्यांचा पुनर्वापर करता येईल का, याचा शोध घेणे अत्यावश्यक आहे. आपल्या अवती-भवती असणाऱ्या अनेक घटकांचा आपण पुनर्वापर करू शकतो. उदा. [illegible] टाकून देण्याऐवजी त्याचा गांडूळखत निर्मितीसाठी वापर करता येईल. तसेच नैसर्गिक खत म्हणूनही वापर करता येईल.

६) साधनसंपत्तीचे संवर्धन : पाण्याला जीवन असे संबोधले जाते. पृथ्वीवर पाणी नसेल तर पृथ्वीवरील जीवनच संपुष्टात येईल व त्यासाठी पाण्याचे संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे. तसेच, वनस्पतींच्या वाढीसाठी माती अत्यावश्यक आहे व त्यामुळे मृदेचे संवर्धन महत्त्वाचे आहे. वन, डोंगर उतारावर असतील त्याच्यामुळे मातीची धूप कमी होते, जमिनीत पाणी झिरपण्याचे प्रमाण वाढते. एकंदरीत परिसंस्थेचे संतुलन कायम राखण्यासाठी वनांचे संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे. अशा प्रकारे पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी आपण सर्वांनी पर्यावरण सुसंवादी जीवनशैलीचा स्वीकार केला पाहिजे. यासाठी हाव न धरता, पर्यावरणातील घटक ओरबाडून न घेता आवश्यक तेवढेच गरजेपुरते घेतले पाहिजे. अशा प्रकारे 'जागतिक पर्यावरण दिनाचे' औचित्य साधून प्रत्येकाने प्रत्येक दिवशी पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

1. पर्यावरण ही सजीवांना परिस्थितीकीय घटकांशी निगडित असून यामध्ये पृथ्वीच्या सभोवताली असलेले वायुचे वेष्टन किंवा भूजल व जल यातील प्राणी, मानव, जीव-जंतू आणि पृथ्वीतलावरील सर्व वनस्पती यांचा समावेश पर्यावरण संकल्पनेत होतो.
2. पर्यावरणीय अवनती टाळण्यासाठी हवा प्रदूषण, जलप्रदूषण व भूमिप्रदूषण यांवर प्रभावीपणे नियंत्रण आणणे व कार्यक्रम उपाय योजना, पर्यायी ऊर्जा साधनांचा स्वीकारणे, लोकसंख्या नियंत्रणात आणणे, टाकाऊ घटकांचे व्यवस्थापन करणे.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

3. पर्यावरणाचे महत्त्व अबाधित राखण्यासाठी पोलिसांनीदेखील सर्व घटकांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी ही शासन आणि नागरिकांनी स्वीकारली पाहिजे.
4. पर्यावरणाचे महत्त्व जाणून घेणे.

संदर्भग्रंथ सूची :-


1. www.wikipedya.org
2. विजय कुमार तिवारी, पर्यावरण अध्ययन, हिमालय पब्लिकेशन, मुंबई
3. लईक फतेअली, आपले पर्यावरण, अनुवाद रा.वि.सोवनी, नॅशनल बुक, नवी दिल्ली
4. श्रीपाद देशमुख, जलप्रदूषण, अक्षय प्रकाश पुणे,
5. साईराम भट, नॅचरल रिसोर्सेस कॉन्झर्वेशन लॉ, प्रकाशक: सेज पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
6. प्रा.के.एम.खतीब, साधनसंपत्ती भूगोल, मेहता बुकसेलर्स, कोल्हापूर
7. एम.एम.शिरगण, मानवी साधनसंपत्ती व्यवस्थापन, शेठ प्रकाशन मुंबई

# वैश्विक सुरक्षा एवम चुनौतियां

## रणनीति और दृष्टिकोण

संपादक

**प्रो. (डॉ.) सी. बी. भांगे**

प्रोफेसर एवं विभागाध्यक्ष, सैनिक शास्त्र विभाग

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

एवं

**देविदास विजय भोसले**

सहायक प्रोफेसर और विभागाध्यक्ष,

रक्षा और सामरिक अध्ययन विभाग

तुलजाराम चतुरचंद कॉलेज, बारामती, महाराष्ट्र

भारती पब्लिकेशंस

नई दिल्ली 110002

PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyala

[illegible]

[illegible]

## निष्कर्ष

[illegible]

## संदर्भ


1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

(25)

# नक्सलवाद समस्या व समाधान

हरिओम [illegible]

## पृष्ठभूमि

[illegible]

## ९ जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास

[illegible]
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता मुखेड जि नांदेड
[illegible]

**प्रस्तावना :-**

आज कोरोना या जागतिक महामारीला जवळपास १३ महिने पूर्ण झालेले असून अजून ही साथ नियंत्रणात आलेली दिसून येत नाही. या महामारीने संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे हे आपण जाणतोच आहोत. लाखो लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. काही देशांची अर्थव्यवस्था खिळखिळी करून टाकणारी ही भयंकर मोठी महामारी आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने व्यक्त केलेल्या नुकसानीच्या प्राथमिक स्वरूपातील अंदाज ९ लाख कोटी डॉलर्स म्हणजेच जपान आणि जर्मनीच्या एकत्रित राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या किंवा भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३ पट इतका आहे. या आर्थिक नुकसानीबरोबरच [illegible] होणारी [illegible] व त्यामुळे [illegible] होणारी [illegible] संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालात नमूद केली असून [illegible] केवळ भारतात ४० कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले जातील असे नोंदविले आहे. कोरोना या महामारीचे जगावर दूरगामी परिणाम झाले आहेत. मार्च २०२० पासून पूर्ण जग बंद पडले आहे. जवळपास या ११ महिन्यांच्या काळामध्ये उद्योग, धंदे, कारखाने बंद पडल्यामुळे अनेक लोकांना रोजगार गमवावा लागला आहे. यामुळे जगात [illegible] बेरोजगारीचा धक्का बसला आहे. तसेच या महामारीच्या भितीने ११ महिने [illegible] घराबाहेर [illegible] पडत नसल्यामुळे [illegible] दिसत आहे. [illegible] रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन म्हणतात की, कोरोना व्हायरस हे गेल्या १०० वर्षांतील सर्वात मोठे आर्थिक आणि आरोग्य संकट आहे. यामुळे उत्पादन, रोजगार, शिक्षण, बेरोजगारी आणि लोकांच्या आरोग्यावर [illegible] नकारात्मक परिणाम झालेला आहे. अनेक [illegible] कर्मचाऱ्यांचे वेतन [illegible] त्यामुळे अनेकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. प्रस्तुत शोध पेपरमध्ये कोरोना महामारीमुळे जगातील सर्वात जास्त प्रभावित देशातील एकूण रुग्ण संख्या, मृत्यू पावलेली संख्या, उपचारादरम्यान सुधारणा झालेली संख्या, उपचार घेत असलेल्या संख्येची आकडेवारी आणि मृत्यू दर यांचा आढावा घेतला आहे. तसेच भारतातील [illegible] निहाय [illegible] रुग्ण संख्या, मृत्यू पावलेली संख्या, उपचारादरम्यान सुधारणा झालेली संख्या आणि उपचार घेत असलेल्या रुग्ण संख्येच्या आकडेवारी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

**संशोधन समस्या :-**

संशोधन समस्या ही संशोधनाची प्रथम पायरी आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन कार्य हाती घेत असताना संशोधकाला संशोधनाची समस्या निश्चित करावी लागते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास ही संशोधनाची समस्या निवडली आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे :-**

1. कोरोना ही जागतिक महामारी समजून घेणे. 2. कोरोना महामारीने प्रभावित देशाचा अभ्यास करणे.
3. कोरोना महामारीवरील उपाय योजनेचा अभ्यास करणे.

**संशोधन पद्धती :-** तथ्य संकलनाच्या अनेक पद्धती आहेत. परंतु मानव्यविद्या शाखेशी संबंधित असणारी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

| जागतिक कोरोना महामारीची सद्य कालीन परिस्थिती | | | |
|---|---|---|---|
| एकूण रुग्ण | मृत्यू रुग्ण | सुधारणा झालेले रुग्ण | उपचार घेत असलेले रुग्ण |
| 103,978,051 | 2,249,479 | 74,026,488 | 27,702,084 |



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist Nanded

## जागतिक कोरोना महामारीची सद्यकालीन परिस्थिती

### दर्शविणारा पाई चार्ट

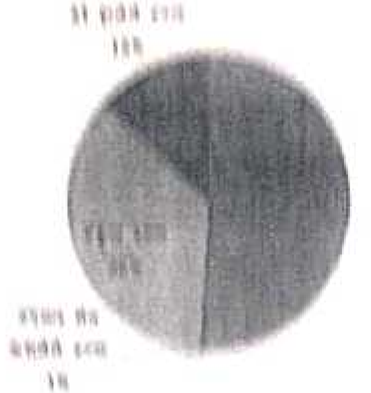

वरील तक्ता आणि पाई चार्ट वरून असे स्पष्ट होते की, जगातील [illegible] [illegible] आणि [illegible] कोरोनाची [illegible] आहे. [illegible] मृत्युमुखी [illegible] आहे. [illegible] [illegible]

[illegible]

जागतिक पातळीवर पहिल्या दहा देशातील कोरोनाची सद्यकालीन परिस्थिती

| अ.क्र. | देश | एकूण रुग्ण | मृत्यू रुग्ण | मुक्त झालेले रुग्ण | मृत्यू दर |
|---|---|---|---|---|---|
| 1 | अमेरिका | २६,१११,३०५ | ४५४,२२३ | १६,५२२,५१८ | १.७४ |
| 2 | भारत | १०,७५७,२०४ | १५४,५५५ | १०,४४४,८०८ | १.४४ |
| 3 | ब्राझिल | ९,११८,०१३ | २२५,१३८ | ८,०२०,१५४ | २.४४ |
| 4 | रशिया | ३,८३५,०६७ | ७३,११९ | ३,२१८,१०१ | १.९२ |
| 5 | इंग्लंड | ३,७४३,७८१ | .. | १०६,५६४ | २.७७ |
| 6 | फ्रांस | ३,२०१,४६१ | ७६,५१२ | २२५,१२९ | २.३८ |
| 7 | स्पेन | २,६५२,०५९ | ५६,०८१ | १५०,३७६ | २.०५ |
| 8 | इटली | २,५००,२१७ | ८८,८४५ | २,०४४,५९३ | ३.५५ |
| 9 | तुर्की | २,४७५,१६९ | २६,११७ | २,३५०,४३१ | १.०५ |
| 10 | जर्मनी | २,२३२,४२९ | ५८,४७० | १,९९५,७५४ | २.६२ |

वरील तक्त्या वरून असे स्पष्ट होते की, जगात सर्वात जास्त अमेरिकामध्ये ४,५४,२२३ एवढे लोक कोरोनामुळे मृत्यू पावले आहेत. त्याखालोखाल अनुक्रमे भारतात १,५४,५९९, ब्राझिल २२५,०३८, रशिया ७३,११९, इंग्लंड १०६,५६४, फ्रांस ७६,५१२ स्पेन ५०,०८१, इटली ८८,८४५, तुर्की २६,११७ आणि जर्मनीत ५८,४७० एवढे नागरिक मृत्युमुखी पडले आहेत.

जगाच्या तुलनेत पहिल्या दहा देशांमध्ये कोरोना मृत्यू संख्या दर्शविणारा पाई चार्ट

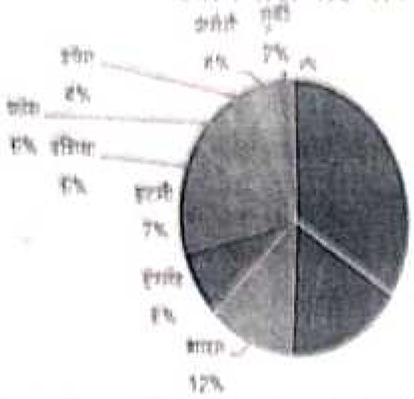


वरील पाई चार्टमध्ये जगातील एकूण मृत्यू झालेल्या नागरिकांचे प्रमाण दर्शविले असून सर्वात जास्त १४ टक्के मृत्यू हे अमेरिकेमध्ये झाले आहेत. त्याखालोखाल अनुक्रमे ब्राझिल १०, भारत १२ टक्के, इंग्लंड ८, इटली ७, फ्रांस आणि रशिया प्रत्येकी ६ टक्के मृत्यू झाले आहेत.

भारतातील राज्यानुसार कोरोनाची स्थिती दर्शविणारा तक्ता

| अ.क्र. | राज्य | एकूण रुग्ण | मृत्यू झालेले रुग्ण | बरे झालेले रुग्ण | उपचाराधिन रुग्ण | मृत्यू दर |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | महाराष्ट्र | 2028347 | 51109 | 1932294 | 43701 | 2.51 |
| | कर्नाटक | 939775 | 12220 | 921592 | 5944 | 1.30 |
| | केरळ | 932638 | 3761 | 859421 | 69216 | 0.44 |
| | आंध्र प्रदेश | 887900 | 7154 | 879504 | 1242 | 0.80 |
| | तमिळ नाडू | 838842 | 12363 | 821947 | 4532 | 1.47 |
| | दिल्ली | 635217 | 10856 | 623096 | 1265 | 1.70 |
| | उत्तर प्रदेश | 600470 | 8662 | 586505 | 5303 | 1.44 |
| | पश्चिम बंगाल | 570177 | 10179 | 554578 | 5420 | 1.78 |
| | ओरिसा | 335151 | 1959 | 332239 | 953 | 0.58 |
| | राजस्थान | 317587 | 2766 | 312873 | 1948 | 0.87 |
| | छत्तिसगढ | 305689 | 3706 | 297859 | 4124 | 1.21 |
| | तेलंगणा | 294587 | 1601 | 290894 | 2092 | 0.54 |
| | हरियाना | 267989 | 3022 | 263886 | 1081 | 1.12. |
| | गुजरात | 261838 | 4388 | 254209 | 3241 | 1.67 |
| | बिहार | 260794 | 1503 | 258136 | 1154 | 0.57 |
| | मध्य प्रदेश | 255263 | 3812 | 248897 | 2554 | 1.49 |
| | आसाम | 217154 | 1083 | 214248 | 476 | 0.49 |
| | पंजाब | 173470 | 5616 | 165753 | 2101 | 3.23 |
| | जम्मू काश्मिर | 124550 | 1936 | 121905 | 709 | 1.55 |
| | झारखंड | 118734 | 1073 | 117148 | 513 | 0.90 |



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

संदर्भ ग्रंथ -

# Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal

[illegible] September 2021 Volume [illegible] Issue [illegible]

On

## Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor

[illegible]

Executive Editors

[illegible]

Co-Editors

[illegible]

Published by: [illegible]

The Editors shall not be responsible for originality and thoughts expressed in the papers. The authors shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

PRINCIPAL

[illegible]

[illegible]

| | | |
|---|---|---|
| [illegible] | [illegible] | |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] Dr. [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] |

PRINCIPAL
Swami [illegible] Mahavidyalaya
[illegible]

"Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor 7.265, ISSN 2230-9578, 9 September 2021, Volume-17, Issue-6
Resource Management and Agricultural Development

# पाणलोट व्यवस्थापन क्षेत्राचा अभ्यास

स. प्रा. पांचाळ नारायण हनमंतराव
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड
E-male:panchalnh@gmail.com

**प्रस्तावना :-**

राज्याच्या सिंचन क्षमतेचा विचार करता राज्यातील बहुतांश शेती पर्जन्याधारित आहे. या शेतीसाठी संरक्षित जल सिंचनाची साधने निर्माण करणे, जमिनीची प्रचंड प्रमाणात होणारी धूप थांबविणे तसेच पडीक जमिनीचा विकास करून ग्रामीण भागातील उत्पन्नाची व उत्पादनाची साधने वाढविणे यासाठी जलसंधारणाचा कार्यक्रम राज्यात अनेक योजनांद्वारे राबविण्यात येत आहे. सन 1983 पर्यंत या कार्यक्रमाकडे केवळ मृद संधारणाचा कार्यक्रम म्हणून पाहिले जात होते. तसेच या कामासाठी खर्च होणाऱ्या निधीची रक्कमी देखील अनेक यंत्रणांकडून करण्यात येत होती. त्यामुळे या कार्यक्रमाची व्याप्ती अत्यंत सिमीत राहिली. परंतु या कार्यक्रमाचे महत्त्व लक्षात घेऊन हा संपूर्ण कार्यक्रम पूर्णत शासकीय खर्चाने राबविण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतल्यानंतर या कार्यक्रमास चालना मिळाली. सन 1983 नंतर मृद व जलसंधारणाच्या बाबी पाणलोट आधारीत करण्याचा निर्णय शासनाने घेतल्यामुळे या कार्यक्रमास तांत्रिक स्वरूप प्राप्त झाले. पाणलोट कार्यक्रमात वेळोवेळी विविध विभागांच्या आणि गरजेनुरूप नवनवीन उपचारांचा समावेश करून या कार्यक्रमाची परिणामकारकता वाढविण्याचे प्रयत्न वेळोवेळी करण्यात आले. राज्य शासनाप्रमाणेच केंद्र शासनाने सुरू केलेले अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, एकात्मिक पडीक जमीन विकास, राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम, नदी खोरे प्रकल्प, पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम, एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम इ. योजना देखील शासनाने पुढाकार घेवून राबविण्याचा प्रयत्न केला. पाणलोट कार्यक्रम राबविण्यासाठी शासनाच्या विविध विभागाप्रमाणेच स्वयंसेवी संस्थानाही या कार्यक्रमात सहभागी करून हा कार्यक्रम लोकाभिमुख करण्याचे प्रयत्न वेळोवेळी करण्यात आले. सन 1992 मध्ये या कार्यक्रमाच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी राज्य शासनाने स्वतंत्र जलसंधारण विभागाची निर्मिती केली. तसेच कृषि, सामाजिक वनीकरण, लघुपाटबंधारे आणि जलसर्वेक्षण व विकास यंत्रणा या चार विभागांचा समावेश जलसंधारण विभागात करून तो अधिक सक्षम केला. पाणलोट कार्यक्रमात व्यापकता आणण्यासाठी लोकसहभाग अनिवार्य करून या कार्यक्रमाबाबत लोकजागृती व लोकशिक्षण करण्याचे अनेक कार्यक्रम देखील राज्य शासनाने हाती घेतले.

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या यशावर उत्पादनातील वाढ टिकाऊपणा, यावरंवर रोजगारनिर्मिती, अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वयंपूर्णता आणि एकूणच सामाजिक विकास अवलंबून आहे. म्हणून या संशोधनासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे** :-पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांचा कृषी पध्दतीच्या बदलांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.रोजगार निर्मितीत पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमामूळे होणारा बदल अभ्यासणेशेतकऱ्याच्या उत्पन्नात होणारा बदल शोधून काढणे.पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा समाजावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमातील उणिवा शोधून काढणे.

**संशोधनपध्दती** :- सामाजिक संशोधनामध्ये संशोधनाच्या अनेक पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षणात्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धती बरोबर माहिती संकलित करण्यासाठी प्राथमिक व प्राथमिक व द्वितीय साधणाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

**पाणलोट क्षेत्र विकास योजनेचे ध्येय** :- पाणलोट क्षेत्र विकास योजनेचे उद्दिष्ट जमीन, पाणी, वनस्पती या नैसर्गिक संपत्तीचा योग्य उपयोग करून जमिनीची उत्पादनक्षमता वाढवून लोकांचे जीवनमान उंचावणे हे आहे. जीवन सुखी व समृध्द होवून राहणीमान उंचावण्यासाठी करावयाच्या कामाची उद्दीष्टे पूढीलप्रमाणे नमूद करता येतील.i) वृक्ष लागवड करणे.ii) मातीचा पोत सुधारणे.iii) पाण्याचे योग्य नियोजन करणे.iv) पशुपालन व त्यावर अवलंबून व्यवसायाचा विकास करणे.v) शेतीवर आधारित कृषी उद्योगात वाढ करणे.vi) सूर्यशक्ती व वनस्पतीजन्य उर्जेचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे.vii)लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे.viii) पाणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण या गरजांना प्राधान्य देणे. वरील ध्येयावरून असे दिसून येईल की, पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा फक्त "पाणी अडवा पाणी



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

विरचा" एवढ्या पुरताच मर्यादित नसून त्याहीपलीकडे जाऊन तो लोकांच्या सर्वांगीण विकासाचा महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम आहे.

**पाणलोट क्षेत्र विकासाचे गुणधर्म :-**

अत्यंत सिमीत सिंचन क्षमता असलेल्या महाराष्ट्राकरिता मृद व जलसंधारणाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. पूर्ण सिंचनक्षमता विकसीत केल्यावरही राज्यातील जवळपास 70 टक्के क्षेत्र कोरडवाहूच राहणार असल्यामुळे ग्रामिण भागातील अर्थव्यवस्था बळकट करून जनतेचे जीवनमान उंचावण्याकरिता कोरडवाहू शेतीचा शाश्वत विकास करणे अपरिहार्य आहे. याच कारणास्तव पाणलोट विकास कार्यक्रमास प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमात गाव हा विकासाचा तर पाणलोट हा नियोजनाचा घटक मानण्यात येतो. पाणलोट तत्वावर काम करत असताना मृदा व जलसंधारण योजनेबरोबरच वनीकरण, सामाजिक वनीकरण, लघुपाटबंधारे, भू-जल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा यांच्या योजनेचा समावेश करण्यात येतो. या सर्व उपाययोजनांचा हेतू पावसाचे पडलेले पाणी जास्तीतजास्त प्रमाणात अडवून जमिनीत मुरवून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढविणे, जमिनीची धूप थांबविणे, शेती उत्पादनात वाढ करणे ही आहे. हा कार्यक्रम राबवताना ह्यामध्ये लोकसहभाग असणे नितांत आवश्यक आहे.

**पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन :-**

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन म्हणजे त्या क्षेत्रातील उपलब्ध जमीन, पाणी, वनस्पती व इतर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्यरितीने वापर करणे होय. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन करताना यामध्ये जमिनीची धूप थांबविणे, जमिनीत पुनर्भरणासाठी पाणी अडवून जिरविणे, कृषी उत्पादन वाढविणे, जैविक समतोल राखणे इंधन व चारा उपलब्ध करणे या उद्दिष्टांचा समावेश आहे.

**पाणलोट क्षेत्र विकासात लोकसहभाग व शासन :-**

लोकसहभागाशिवाय पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकत नाही. लोकसहभागामुळे लोकांना कार्यक्रमाबद्दल आत्मीयता वाटते त्यामुळे कार्यक्रमाची अंमलबजावणी योग्य तऱ्हेने परिणामकारकरित्या होण्यास मदत होते. कार्यक्रमास कमी खर्च येत असल्याने यातून कार्यक्रमांतर्गत निर्माण झालेल्या सोयीसुविधांचे जतन देखभाल आणि दुरुस्ती करणे सुलभ होते.

**पाणलोट क्षेत्राशी संबंधित केंद्र राज्याच्या योजना :-** राष्ट्रीय कृषि आणि ग्रामीण विकास बँकेने १९९०-९१ मध्ये सर्वंकष पाणलोट क्षेत्र विकास निधी स्थापन केला. महाराष्ट्र सरकारने १९८३ पासून सर्वंकष पाणलोट विकास कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. पाणलोट क्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे राबविण्याचा निर्णय घेणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. मृद जलसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभागामार्फत सध्या राज्यात पुढील केंद्र पुरस्कृत व राज्य पुरस्कृत योजना राबविण्यात येतात.केंद्रपुरस्कृत योजनाi) राष्ट्रीय पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमii) नदी खोरे प्रकल्पiii) पश्चिम घाट विकास कार्यक्रमiv) अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमराज्यपुरस्कृत योजनाi) एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमii) भूविकास कार्यक्रमiii) आदर्श गाव योजनाiv) महात्मा फुले जल-भूमी संधारण अभियान २००२-२००४ अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम १००% केंद्र पुरस्कृत आहे. आदर्श गाव योजना 'लोकसहभागातून ग्रामविकास' या संकल्पनेवर आधारित आहे. १९९६-९७ पासून ही योजना राज्यस्तरीय योजना म्हणून राबविण्यात येते. कोरडवाहू शेतीसाठी जलसिंचन उपलब्धता वाढविण्यासाठी फेब्रुवारी २००२ पासून राज्यात महात्मा ज्योतिबा फुले जल-भूमी संधारण अभियान राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. हे अभियान २००२ ते २००४ या कालावधीत राबवायचे होते. पाणलोट विकास कामांना गती देण्यासाठी शासनाचे सातत्याने प्रयत्न सुरु आहेत. पूर्वीच्या कार्यक्रमात अंमलबजावणीच्या वेळी दिसून आलेल्या उणिवा नंतरच्या योजनांमध्ये राहू नये यासाठी सुधारित निर्देश दिले जातात तशा प्रकारच्या अलीकडचा प्रकल्प म्हणजे हरियाली हा प्रकल्प ग्रामपंचायतीद्वारे राबविला जात आहे. तांत्रिक नियोजन भांडवली गुंतवणूक आणि कार्यक्रम राबविणारी प्रचंड शासकीय यंत्रणा पाणलोट क्षेत्र विकासात सहभागी असूनही स्वयंसेवी संस्थांनी कार्यान्वित केलेल्या कार्यक्रमाइतके दृश्य परिणाम दाखवू शकत नाही. याबाबत दोन भिन्न विचारप्रवाह आहेत. एक शासनाच्या मते स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यक्रमात लोकसहभाग मिळविण्याची प्रक्रिया संस्थेच्या व्यक्तिगत प्रवर्तकाच्या नेतृत्वामुळे होऊ शकली आहे. दोन स्वयंसेवी संस्थांची अशी भूमिका आहे की, सरकारी कामात आखलेले नियोजन अर्ध्यावरच थांबते. त्यामुळे झालेल्या गुंतवणुकीचा फायदा त्याठिकाणी असलेल्या प्रस्थापित लोकानाच मिळतो व मोठा समूह नियोजित फायद्यापासून वंचित राहतो यात बदल होवून ध्येय साध्य करण्यासाठी योग्य पर्याय शोधण्यासाठी शासकीय व बिगरशासकीय सेवाभावी संस्थेचा पाणलोट विकास प्रकल्पांचा तुलनात्मक अभ्यास उपयोगी पडू शकेल. पाणलोटाच्या कामामध्ये



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist. Nanded

[illegible]

[illegible]

**[illegible]** [illegible]

[illegible]

**[illegible]**

[illegible]



[illegible]

संदर्भग्रंथ :-

1. http://panlotkshetravikas.weebly.com
2. www.wikipedya.org
3. मोरवंचीकर, (२००६) अमृतधारा', औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, सुधारित आवृत्ती, पृष्ठ ५
4. बलदा, (२००६) 'सहभागी ग्रामीण समीक्षकण 'पुणे, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रकाशन
5. प्रबोधनी, प्रकाश प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ १०
6. खोडके गणेशकुमार, २६ जुन २०१२, 'सकाळ' औरंगाबाद, पृष्ठ४
7. निकम, (२०१०) बहुजनांचे नायक चाळीसगाव
8. कृषि विभाग, केंद्र शासन भूसंसाधन विभाग पुरस्कृत एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन
9. विकास कार्यक्रम, औरंगाबाद जिल्हा कृषि अधिकारी कार्यालय पृष्ठ ६.
10. कृषि विभाग, केंद्र शासन भूसंसाधन विभाग पुरस्कृत' एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन
11. विकास कार्यक्रम, औरंगाबाद जिल्हा कृषि अधिकारी कार्यालय पृष्ठ ६.
12. परांजपे सुहास, (२०००) जॉय के.जे. पाणलेट क्षेत्र विकासाच्या नव्या दिशा पुणे, महाराष्ट्र कृषी
13. महाराष्ट्र सिंचन विकास, सिंचन संशोधन व विकासासंबंधी माहिती देणारे त्रैमासिक, (पूर्ण, खंड
14. चितळे, भारतीय जलक्रांतीची पदचिन्हे, (मुंबई हिन्दुस्थान प्रकाशन संस्था, प्रथम आवृत्ती २००५)
15. हजारे, (२०११) माझे गाव माझे तीर्थ, अहमदनगर, स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

[illegible] Vol VIII Issue-II Oct-Nov-Dec 2021

[illegible]

PRINCIPAL
[illegible] Dist Nanded

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१) [illegible]
२) [illegible]
३) [illegible]
४) [illegible]
५) [illegible]

[illegible]

[illegible]

१) [illegible]
२) [illegible]
३) [illegible]

[illegible]

[illegible]

१) [illegible]

२) संयुक्त आर्थिक विकासाचे क्षेत्र, वैश्विक आपत्तीशी संबंधित लढा देण्यासाठी व्यापक नियोजनासह राष्ट्रीय संरक्षण धर्म कसे करणे

३) आंतरदेशीय व्यापार, कृषी, ऊर्जा, राष्ट्रीय औद्योगिक धोरण प्रणालीमध्ये सर्वांगिण्यासाठी परस्पर सहकार्य करणे

४) अमेरिका व रशिया यांनी आर्थिक, सामाजिक, शस्त्र नियंत्रण व नि:शस्त्रीकरणाचे प्रयत्न सुरू केल्यामुळे त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले

५) सर्वसामान्य जनतेच्या आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वयंसेवी, व्यावसायिक संस्था विकासातील संस्था यांनी पुढाकार घेणे, त्यांना मदत करणे

सार्क देशाची अर्थव्यवस्था विकसित करण्यासाठी संयुक्त आर्थिक संस्था विकसित करण्यास संमती देण्यात आली. तसेच नवीन सदस्यत्व व निरीक्षक राष्ट्रांना मान्यता देण्यासाठी स्थायी समिती नियुक्त केली

**सार्क चौथी शिखर परिषद (१९८८)**

पाकिस्तानची राजधानी इस्लामाबाद येथे २९ ते ३१ डिसेंबर १९८८ ला संपन्न झाली. या परिषदेत पुढील ठराव पारित करण्यात आले.

१) मालदीवमध्ये झालेल्या बंडाविरुद्ध (१९८८) त्यास सर्वोतोपरी मदत केली जाईल.

२) मादक द्रव्य तस्करीवर नियंत्रण ठेवून त्याविषयी तरुणांमध्ये जनजागृती करणे

३) सार्क राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासासाठी सार्क २००० योजना कार्यान्वित करून जनतेच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण केल्या जातील.

४) सार्क कृषीविषयक केंद्र ढाका येथे स्थापन करण्यास मान्यता देण्यात आली.

५) १९९० हे वर्ष बालिका वर्ष म्हणून साजरे करावे. तसेच आपत्ती व्यवस्थापन केंद्राची स्थापना करण्यास सहमती देण्यात आली.

**सार्कची पाचवी शिखर परिषद (१९९०)**

ही परिषद २१ ते २३ नोव्हेंबर १९९० ला माले येथे संपन्न झाली. या परिषदेत पुढील ठराव पारित करण्यात आले.

१) सार्क प्रवास दस्तऐवज बाजारात उपलब्ध करून विशेष व्यक्तींना व्हिसाबाबत सूट देण्यात आली.

२) सार्क क्षेत्रात कृषीय उत्पादने व हस्तकलांच्या क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी संयुक्त उपक्रम राबविण्यास सहमती देण्यात आली.

३) आसियान व युरोपियन युनियन या संघटनांबरोबर सार्कने केलेल्या करारांचे स्वागत करण्यात आले

४) व्यापार व उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalay
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

**सार्कची अकरावी परिषद (२००२)**

४ ते ६ जानेवारी २००२ रोजी काठमांडू येथे संपन्न झाली. त्यात पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली

१) सार्क राष्ट्रातील व्यक्तींना होणारा [illegible] करण्यासाठी [illegible] उपाययोजना स्वीकारणे, [illegible] व [illegible] करण्यासाठी [illegible]

२) [illegible]

३) काठमांडू येथे प्रादेशिक केंद्र स्थापन करणे. २००५ पर्यंत [illegible] व [illegible] करण्यासाठी [illegible] पुरस्कार देणे इत्यादी [illegible] देण्यात आली

**सार्कची बारावी शिखर परिषद (२००४)**

इस्लामाबाद येथे ४ ते ६ जानेवारी २००४ रोजी संपन्न झाली. या परिषदेत पुढील ठराव संमत करण्यात आले

१) सार्क राष्ट्रांमध्ये आर्थिक प्रगती जलद करण्यासाठी [illegible] व [illegible] व्यवस्था प्रस्थापित करणे

२) २००५ हे वर्ष [illegible] म्हणून साजरे करणे, [illegible] स्थापन करणे [illegible] केंद्र स्थापन करण्यास मान्यता देण्यात आली

३) [illegible] २००४ हे सार्क [illegible] वर्ष म्हणून साजरे करण्यास मान्यता, [illegible] येथे सांस्कृतिक केंद्र [illegible] केंद्र व सार्क माहिती केंद्र काठमांडू येथे स्थापन करण्यास मान्यता देण्यात आली

**सार्कची तेरावी शिखर परिषद (२००५)**

१२ व १३ नोव्हेंबर २००५ रोजी ढाका येथे संपन्न झाली. त्यात पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली

१) सार्क राष्ट्रांना दारिद्र्य मुक्त क्षेत्र करण्यासाठी २००६ ते २०१५ हे दशक दारिद्र्य निर्मूलन दशक म्हणून साजरे करण्यास मान्यता देण्यात आली

२) सार्क गरिबी निर्मूलन निधी स्थापन करण्यास मान्यता देण्यात आली. तसेच १ जानेवारी २००६ पासून साफ्टा कराराची अंमलबजावणी करण्याचे घोषित करण्यात आले

३) सार्क राष्ट्रात [illegible] सुरक्षित करण्यासाठी [illegible], प्रादेशिक [illegible], सार्क [illegible] इत्यादी बाबींना मान्यता देण्यात आली

४) सार्क राष्ट्रातील निरक्षरता निर्मूलन करण्यासाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण [illegible] [illegible] करण्यासाठी [illegible]

५) भूतान पर्यावरण संवर्धन व रक्षणासाठी सार्क वनीकरण केंद्राची स्थापना करणे तसेच २००६ हे दक्षिण आशियाई वर्ष व २००७ हे वर्ष पर्यटन वर्ष साजरे करण्यास मान्यता देण्यात आली.

**सार्कची चौदावी शिखर परिषद (२००७)**

भारताची राजधानी नवी दिल्ली येथे ३ व ४ एप्रिल २००७ रोजी संपन्न झाली. या परिषदेत पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली.

१) अफगाणिस्तानला सार्कमध्ये आठवे पूर्ण सदस्य म्हणून मान्यता देण्यात आली.

२) सार्क देशाने प्रत्येकी एक ग्रामीण क्षेत्र दत्तक घेऊन त्याचा विकास करणे.

३) सार्क राष्ट्रात बहुविध वाहतूक प्रणालीस मान्यता तसेच भारतात २००७ रोजी सार्क ऊर्जाविषयक परिषदेस मान्यता देण्यात आली.

४) सार्क विद्यापीठ स्थापन करण्यास मान्यता, आंतरराष्ट्रीय मूल्यमापन संस्थेची स्थापना, सकस अन्नधान्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सार्क खाद्य बँक स्थापन करण्यास मंजूरी देण्यात आली.

५) भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन करण्यासाठी माहितीची देवाण घेवाण करणे.

**सार्कची पंधरावी शिखर परिषद (२००८)**

कोलंबो येथे २ व ३ ऑगस्ट २००८ रोजी संपन्न झाली. त्यात पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली.

१) वीज निर्मितीला प्रोत्साहन करण्यासाठी जलविद्युत, जैविक इंधन, सौरऊर्जा, वायू ऊर्जा इत्यादी क्षेत्रात परस्पर सहकार्य करणे, ग्रीड कनेक्टिव्हिटी आणि गॅस पाईप लाईनला मंजूरी देणे.

२) आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणांना प्रबळ करून परस्पर सामंजस्य प्रस्थापित करणे.

३) सार्क निधी, महिला सशक्तीकरण, मातृत्व, बाल आरोग्य, शिक्षक प्रशिक्षण इत्यादी क्षेत्रात गतीने कार्य करणे. सार्क निधीचे मुख्यालय थिम्पू येथे स्थापन करण्यास सहमती देण्यात आली.

**सार्कची सोळावी शिखर परिषद (२०१०)**

भूतानची राजधानी थिम्पू येथे २८ व २९ एप्रिल २०१० रोजी आयोजित करण्यात आली. त्यात पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली.

१) दक्षिण आशियाई विचार मंच स्थापन करण्यास सहमती देण्यात आली.

२) सार्कने घोषित केलेल्या सर्व योजनांची त्वरित महत्त्वाकांक्षेसह पूर्तता करावी.

३) हवामान बदल थिम्पू परिषदेचा अहवाल विचारात घेऊन त्याची अंमलबजावणी करावी.

४) कमी कार्बन डायऑक्साईडचे क्षेत्र बनविण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करावे.

५) सार्क युवा कृती कार्यक्रम कार्यान्वित करावे तसेच सार्क विकास निधीचे स्वतंत्र सचिवालय व पूर्ण कालावधी अधिकारी नियुक्त करावे.

६) सार्क राष्ट्रातील विद्यापीठांनी शैक्षणिक संशोधन आदान प्रदान करावे. दूरस्थ शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करावी. व्यावसायिक पदव्यांना मान्यता द्यावी.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

७) २०१०-२० हे वर्ष सार्क आंतरक्षेत्रीय संपर्क दशक म्हणून साजरे करावे.

८) सार्क राष्ट्रांनी फौजदारी मुद्यात परस्परांना सहकार्य करावे.

**सार्कची सतरावी शिखर परिषद (२०११)**

१० व ११ नोव्हेंबर २०११ रोजी मालदीव व अडू शहरामध्ये संपन्न झाली. या परिषदेत पुढील ठराव पारित करण्यात आले.

१) परस्परांत व्यापार व गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य देण्यात यावे.

२) महिला व बालकांचे सशक्तीकरण व त्यांच्या हक्काचे रक्षण करणे.

३) पर्यावरण ऱ्हास व हवामान बदलासंदर्भात जनजागृती करणे.

४) नैसर्गिक आपत्तीत परस्परांना मदत करणे, सार्क बि बियाणे बँकेची स्थापना करणे.

५) पर्यटन व दळणवळण यंत्रणेत सुधारणा व गुंतवणूक करण्यास परस्परांना सहमती देणे.

६) महिला व बालकांची तस्करी रोखण्यासाठी सार्क क्षेत्रीय कार्यालय स्थापन करणे.

७) सार्क राष्ट्रात अस्वच्छता दूर करून शुद्ध पाण्याची सुविधा उपलब्ध करणे.

**सार्कची अठरावी शिखर परिषद (२०१४)**

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे २६-२७ नोव्हेंबर २०१४ रोजी संपन्न झाली. त्यात पुढील ठरावांना मान्यता देण्यात आली.

१) दक्षिण आशियाई आर्थिक संघ स्थापन करणे.

२) साफ्टा त्वरीत कार्यान्वित करणे तसेच सार्क निधीच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक क्षेत्राचा विकास करणे.

३) ऊर्जाक्षेत्रात परस्पर सहकार्य करणे.

४) खाद्य बँक, सार्क बीज मंडळ, क्षेत्रीय लस बँक, क्षेत्रीय पशुधन बीज बँक स्थापन करणे.

५) सार्क देशातून २०३० पर्यंत एड्स रोगाचे निर्मूलन व क्षयरोग व सार्क एड्स सेंटरचे आधुनिकीकरण करणे.

६) १६ जुलै जागतिक युवा कौशल दिवस म्हणून साजरा करणे.

७) अंतराळ तंत्रज्ञान विकसित करणे, भारत उपग्रह विकसित करण्यास सहमती तसेच २०१६ सार्क सांस्कृतिक वारसा वर्ष म्हणून साजरे करण्यास सहमती देण्यात आली.

८) सागर निरीक्षक डेस्क स्थापन करण्यास तसेच सार्क शिखर परिषद दर दोन वर्षांनी आयोजन करण्यास मान्यता देण्यात आली.

पुढील शिखर परिषद पाकिस्तानच्या २०१६ मध्ये आयोजित करण्यास मान्यता दिली. परंतु ती भारत, अफगाणिस्तान, भूतान व बांग्लादेश पाकिस्तानवर बहिष्कार टाकल्यामुळे अनिश्चित काळासाठी स्थगित करण्यात आलेली आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]

MAH/MUL/03051/2012

ISSN 2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

# विद्यावार्ता

April To June 2022
Issue 47, Vol-03

Date of Publication
01 April 2022

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतिराव फुले

विद्यावार्ता [illegible]

"Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. At.Post Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post Limbaganesh Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695, 09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

14) LAWS RELATING TO DIGITALIZATION: IN INDIAN PERSPECTIVE
Dr. Anju Gahlot & Kapil Dev, Jaipur ||68

15) Two reported species of Emericella from Amravati district
P.S. Kaste, Distt. Amravati (M.S.) ||75

16) A Study of Awareness Towards Cyber Crime of College Students In ...
Dr. Navinta Rani, Modinagar ||76

17) Doctoral thesis submitted to the School of Social Sciences, University of ...
Dr. Yakub Ali, Dr. P.Srinivasulu, P. Latha Sri
& Nazneen Tabassum, Hyderabad ||81

18) Library Its Growth Development Role Modern Society Computer
Dr. Sarla P. Nimbhorkar, Umarkhed ||85

19) AN ANALYTICAL STUDY ON THE ECONOMY OF ANCIENT INDIA
Dr. Pramila Soren, Bhagalpur, Bihar ||89

20) PLIGHT OF UNTOUCHABLES IN MEENA KANDASAMY'S "THE GYPSY GODDESS"
Dr. Raheel K. Quraishi, Dist: Nagpur (MS) ||94

21) SOCIO ECONOMIC CONDITIONS OF WOMEN ENTREPRENEURS WITH SPECIAL ...
C.Vinod Kumar, Hyderabad ||98

22) ग्रामीण साहित्याची बदलती भाषा
प्रा.डॉ. एम. डी. आकोटकार, जि. बुलढाणा ||103

23) [illegible] ...
प्रा.चांदिस्कर रविंद्र बापूराव, जि.नांदेड ||106

24) [illegible]
सौ.तनुजा उल्हास वैरे, ठाणे वेस्ट ||108

25) [illegible]
डॉ. ढिसले महादेव सदाशिव, बार्शी ||113

26) ग्रामीण साहित्य आणि शेतकरी
प्रा.डॉ.सुरेश व्यंकटराव कदम, परभणी ||116

[illegible]

## संदर्भसूची–

१. कोलारकर / भगत / [illegible] – [illegible]

२. [illegible]

३. [illegible]

४. [illegible]

५. [illegible]

६. पाटील मोहन – प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती, [illegible]

xxx

23

# दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटनेत भारताची आर्थिक भूमिका : विशेष संदर्भ - सार्क राष्ट्रातील व्यापारातील वाढ व त्याची कारणे

[illegible]
[illegible]
[illegible]

### प्रस्तावना

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना अर्थात सार्क ही दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक, [illegible]

[illegible]

[illegible]

### उद्देश

[illegible]



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

108 / 188

# Journal of Research and Development


*A Multidisciplinary International Level Referred Journal*

**June 2021 Volume-11 Issue-16**


## *Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges*

**Chief Editor**
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

**Guest Editor**
Dr. Prof. H. B. Rathod
Principal
Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

**Executive Editors**
Dr. V. T. Naik
Mr. B. C. Rathod

**Co- Editors**
Dr. D. K. Kendre
Mr. S. A. Jewale
Dr. U. D. Padamwar

**Address**
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

| | | |
|---|---|---|
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 97-100 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 101-102 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 103-105 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 106-109 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 110-112 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 113-116 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 117-121 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 122-125 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 126-130 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 131-133 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 134-138 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 139-144 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 145-149 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 150-154 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 155-158 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 159-163 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 164-166 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 167-171 |
| [illegible] | [illegible] / [illegible] | 172-176 |


PRINCIPAL
[illegible]

Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal, Impact Factor 7.265, ISSN 2230-9578, 1 June 2021, Volume-11, Issue-16,
Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution, & Challenges

# दर्जेदार शिक्षण आणि वास्तव परिस्थिती

प्रा. भारतभूषण बाबनराव बाळबुधे
सैनिक विज्ञान विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता.मुखेड जि.नांदेड
E-male:bharatbal20@gmail.com

**प्रस्तावना :-**

भारतामध्ये गेल्या काही वर्षांपासून सर्वच क्षेत्रामध्ये खाजगीकरण झपाट्याने चालू आहे, यामध्ये शिक्षण क्षेत्रसुद्धा अपवाद नाही. एकीकडे 6 ते 14 वर्षांखालील मुलाला दर्जेदार शिक्षण देण्याची घोषणा करायची तर दुसरीकडे शिक्षणाचे झपाट्याने खाजगीकरण केले जात आहे. सर्वच विद्यार्थ्यांची शाळेतील अल्प पट नोंदणी हे उदाहरण देऊन महाराष्ट्र शासनाने हजारो जि.प.शाळा बंद केल्या आहेत. तर खाजगी शिक्षण संस्थेचे पीक आले असून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना लाखो रुपये फी भरून शिक्षण घ्यावे लागत आहे. शासन एकीकडे 6 ते 14 वर्षांपर्यंत मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची हमी देते तर दुसरीकडे जि.प.शाळा बंद केल्या जातात. अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

जागतिक स्तरावर प्राथमिक आणि पूर्व प्राथमिक स्तरावर शिक्षणाची सुरुवात कोणत्या वयापासून होते, याची दखल भारताने खरे तर शिक्षण हक्क अधिकार कायद्यात घेणे आवश्यक होते; परंतु कायदा तयार करताना यात वयाबरोबरच अनेक त्रुटी ठेवण्यात आल्या आहेत. सहा ते चौदा म्हणजेच पहिली ते आठवीपर्यंत शिक्षण दिले की, सरकारची जबाबदारी संपते, असा त्याचा थेट अर्थ होतो. यामुळेच गोंधळ निर्माण झाला आहे. अर्थाचा अनर्थ करून शिक्षणासाठीच्या निधीत केंद्र आणि त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकणाऱ्या राज्य सरकारनेही कोट्यवधी रुपयांच्या निधीत कपात केली आहे. यामुळे यंदाच्या आर्थिक वर्षात शिक्षण विभागाला साधारणपणे एकूण उत्पन्नाच्या केवळ दोन अडीच टक्क्यांच्या दरम्यानच निधी मिळण्याची शक्यता असल्याने शैक्षणिक विकास आणि योजनांचे वाटोळे होणार आहे.

जागतिक स्तरावर प्राथमिक शिक्षणाला खूप महत्त्व दिले जाते, याचा गंधही आपल्याला नाही. फिनलँड, चीन, इंग्लंड, जर्मनी, सिंगापूर इत्यादी देशातील शिक्षण व्यवस्था एका वेगळ्या उंचीवर आहे. पूर्व प्राथमिक आणि प्राथमिकच्या शिक्षणासाठी निकष, त्यांच्याकडून पुरवण्यात येणाऱ्या भौतिक, शैक्षणिक सुविधा आणि त्यांची संपन्नता जरी तपासून पाहिली तरी आपण कोसो मैल दूर असल्याचे दिसून येईल. युरोपीय देशात प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे आहे. या पार्श्वभूमीवर, सरकारकडून शिक्षण हक्क कायद्यात बदल करण्यासाठी जे प्रयत्न होणार आहेत, त्यासाठी युरोपीय देशातील बदलांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

**संशोधन समस्या :-**

संशोधन समस्या ही संशोधनाची प्रथम पायरी आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन कार्य हाती घेत असताना संशोधकाला संशोधनाची समस्या निश्चित करावी लागते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात **समाजाच्या जडणघडणीत दर्जेदार** शिक्षण ही संशोधनाची समस्या निवडली आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे :-**

1. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप जाणून घेणे.
2. दर्जेदार शिक्षणाची दिशा व दशा जाणून घेणे.
3. शिक्षण व्यवस्थेवर होणाऱ्या खर्चाचे स्वरूप जाणून घेणे.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

**संशोधन पद्धती :-**

तथ्य संकलनाच्या अनेक पद्धती आहेत. परंतु मानव्यविद्या शाखेशी संबंधित असणारी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

**पाश्चिमात्य व भारतीय शिक्षणातील तफावत :-**

प्राथमिक शिक्षणासाठी युरोपीय देशांनी 70 च्या दशकात एक नवी रचना स्वीकारली. या रचनेनुसार, युरोपीय देशांत शिक्षणाची सुरुवात वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून होते. तिसऱ्या वर्षी फक्त भाषिक कौशल्यावर भर दिला जातो. तीन ते पाच वर्षांचा वयोगट हा पूर्व प्राथमिक स्तर म्हणून ओळखला जातो आणि प्राथमिक शिक्षण हे सहा ते अकरा या वर्षापासून सुरू होते तर पूर्व प्राथमिकचे शिक्षण हे १२ ते १६ या वर्षापर्यंत सुरू राहते आणि माध्यमिक शिक्षण हे १७ ते १९ या तीन वर्षांपर्यंत सुरू राहते. पुढे २० ते २१ ही दोन वर्षे उच्च माध्यमिक आणि २२ ते २३ विद्यापीठीय व २४ ते २५ वर्षांत संशोधन, प्रयोग, चिकित्सा करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना शोध, संशोधनाचे शिक्षण दिले जाते. यात विशेष म्हणजे, विद्यापीठीय शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत २० विद्यार्थ्यांमागे प्रत्येकी एक शिक्षक हे धोरण असते आणि या धोरणाचे काटेकोरपणे पालनही केले जाते. अशा परिस्थितीत आपल्याकडील सुरू असलेल्या शाळांच्या नावाखाली एका-एका वर्गात ६० ते १०० मुले कोंडून या शाळांनी कोंडवाडे बनवले आहेत. यामुळे अशा या कोंडवाड्यातून कोणती गुणवत्ता आणि विकास करत आहोत, याचा विचार करण्याची गरज आहे.

कॅगनेही गुणवत्तेवर अनेक प्रश्न उपस्थित करून ३० हजार शिक्षकांच्या जागा रिक्त असल्याचे स्पष्ट केलेले आहे आणि राज्यातील हजारोंच्या संख्येने असलेल्या खासगी शाळांमध्ये एकही मान्यताप्राप्त आणि गुणवत्ताधारक शिक्षक नसताना त्याची थोडीही दखल शिक्षण विभाग घेत नाही. ज्या इंग्रजी शाळा पालकांकडून हजारो रुपयांचे शुल्क आकारतात, त्यातील शिक्षक हे कोणत्या दर्जाचे आहेत, यासाठी धोरण तर दूरच; पण साधी माहितीही घेतली जात नाही. अशा अवस्थेत केवळ शिक्षण हक्क अधिकार कायद्यात बदल करताना जर पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील मुलांचीही सामाजिक जबाबदारी सरकारला घ्यावी लागेल. केवळ दर्जात सुधारणा करण्यासाठी इस्रायलसारख्या देशाशी करार करण्याऐवजी फिनलँड, सिंगापूर, जर्मनीमध्ये सुरू असलेल्या शिक्षण हक्काचा आणि मोफत शिक्षणाच्या रचनेचा विचार झाला तरच समाजातील प्रत्येक घटकाला दर्जेदार शिक्षण मिळण्याचा मार्ग मोकळा होईल. अन्यथा गुणवत्तेच्या नावाखाली केवळ सरकारी आणि अनुदानित शिक्षण बंद करण्याचा उद्योग तेजीत येईल आणि यातून भांडवदारी व्यवस्थेचेच चांगभले होईल.

**शिक्षणावरील खर्च :-**

| 2017 ते 2020 दरम्यान शिक्षणावरील खर्चाची तरतूद | | |
|---|---|---|
| अ. क्र. | वर्ष | शिक्षणावरील खर्चाची तरतूद |
| | 2017-18 | 3.92 |
| | 2018-19 | 3.76 |
| | 2019-20 | 3.02 |

2017 ते 2020 दरम्यान शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण दर्शविणारा स्तंभालेख

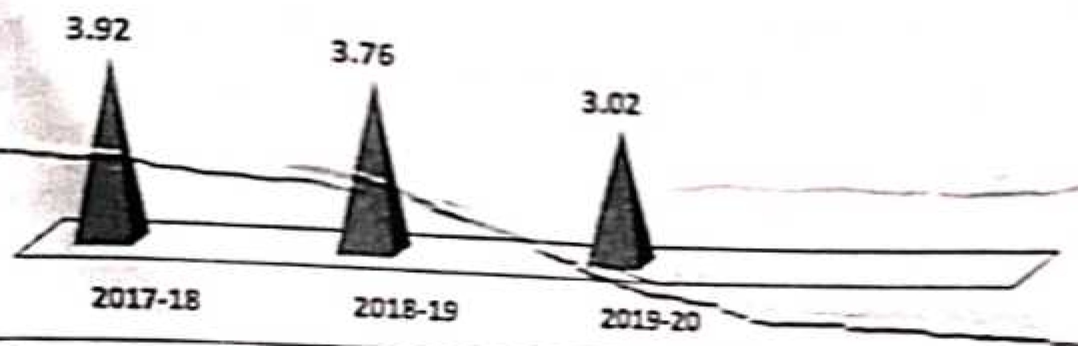


वरील स्तंभालेखाचा अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून येते की, 2017 नंतर प्रत्येक वर्षी केंद्र शासनाने शैक्षणिक खर्चात कपात केलेली दिसून येते. या संदर्भात शिक्षणतज्ज्ञ हेरंब कुलकर्णी म्हणाले की, "सरकारने सकल उत्पन्नाच्या किमान 6 टक्के जीडीपीच्या शिक्षणावर खर्च करण्याची घोषणा केली. मात्र, प्रत्यक्षात सरकारने बजेटमध्ये शिक्षणावरील खर्चात 6 टक्के कपात केली. नवीन शैक्षणिक धोरणात ज्या घोषणा केल्या त्यासाठी काहीच तरतूद केली नाही. यावरून शिक्षण धोरणाविषयी सरकार गंभीर नाही असं दिसतंय. 15000 आदर्श शाळा सुरु करण्याचे धोरण चुकीचे आहे. शिक्षणाची अशी केवळ बेटं उभारून शिक्षण सुधारत नाही, उलट संपूर्ण व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्याची गरज आहे. शिक्षणतज्ज्ञ भाऊसाहेब चासकर यांच्या मते, "शिक्षणासारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या विभागासाठीची तरतूद वर्षागणिक कमी कमी केली जात आहे. यातून सरकारी शिक्षण व्यवस्थेसमोर अनेक अडथळे उभे राहिले आहेत. सरकारी शाळा अनुदानित शाळा महाविद्यालये आर्थिक अडचणीत असताना त्यांना आर्थिक बळ देण्यासाठी प्रयत्न होत नाहीत. भरीव आर्थिक तरतूद केल्याशिवाय गरीब घरातली मुलं कशी शिकणार? शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून 'बेटी बचाव बेटी पढाव' ही घोषणा कृतीत कशी येईल? सरकारी शाळा तसेच अनुदानित शाळा महाविद्यालये यांच्यासाठी ही धोक्याची घंटा आहे. म्हणूनच ही गंभीर आणि त्याहून जास्त काळजीची गरज आहे." मानव विकास अहवाल दरवर्षी प्रसिद्ध होतो. मार्च २०१७ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अहवालात भारताचा क्रमांक १८८ देशांत १३१ वा होता. त्याच्या आधीच्या वर्षी तो १३० वा होता. श्रीलंका, मालदीव यांसारखे देशही भारताच्या पुढे आहेत. मानव विकासाचा निर्देशांक आणि विषमता यांचा एकत्रित विचार केल्यास भारताची घसरण होत असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्र हे देशात प्रगत मानले जाते. महात्मा फुले, गोपाळकृष्ण गोखले यांना सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा उच्चार महाराष्ट्रातून केला असला आणि शाहू महाराजांनी फुले यांचे विचार अमलात आणले असले, तरी आज शिक्षणाच्या बाबतीत महाराष्ट्र मागे पडतो आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा आर्थिक व सामाजिक विकासाचा पाया आहे, हे सर्वमान्य तत्त्व आहे व या क्षेत्रात महाराष्ट्र कोठे आहे हे पाहणे उपयुक्त ठरेल। सन २०१३-१४ मध्ये केंद्र सरकारने सर्व राज्यांचा शिक्षण विकास निदर्शक जाहीर केला होता. त्यात महाराष्ट्राचा क्रमांक 13 वा होता. गुजरात, पंजाब, केरळ, कर्नाटक ही राज्ये आणि काही केंद्रशासित प्रदेश महाराष्ट्राच्या पुढे होती. या पार्श्वभूमीवर राज्याला शिक्षणाच्या बाबतीत पुढे नेण्यासाठी, भरीव गुंतवणूक करण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद होण्याची आवश्यकता होती. मात्र, तसे होताना दिसत नाही. २०१५-१६ मध्ये खेळ, शिक्षण यांसाठी ४०,०६३ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती. यंदा म्हणजे २०१८-१९ मध्ये राज्य सरकारने ही तरतूद ५१,५६५ कोटी रुपये इतकी केली आहे. २०१५-१६ पेक्षा ती २८ टक्क्यांनी,



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

तर आधीच्या म्हणजे २०१७-१८ पेक्षा ती केवळ ५.५ टक्क्यांनी अधिक आहे. महागाईचा वाढता दर लक्षात घेतला तर ही वाढ समाधानकारक नाही, असे म्हणावे लागेल. राज्याच्या एकूण उत्पन्नापैकी शिक्षणावरील खर्च २०१५-१६ मध्ये १.[illegible] टक्के होता, तर २०१८-१९ मध्ये तो १.८८ टक्के झाला. यासह अर्थ सरकार शिक्षणावरील खर्च कमी करीत आहे. अपुऱ्या शैक्षणिक सुविधा, अनुदान न देणे, शाळा बंद करणे, खासगी शिक्षक-शिक्षकेतरांची भरती न करणे, रिक्त शिक्षकांची पदे न भरणे या सर्व समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळेच अन्य राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राची शैक्षणिक कामगिरी खालावत चालली आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रमाणात होणारा खर्च, दरडोई खर्च आणि शिक्षणाच्या विविध पातळींवर होणारा खर्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक, महाविद्यालयीन तसेच व्यावसायिक उच्च शिक्षण. स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्षे झाली तरीही अन्न, वस्त्र, निवारा, बिजली, सडक आणि पाणी हेच प्रश्न जर चघळले जात असतील तर शिक्षण आणि आरोग्य या मुद्द्यांना प्राधान्य कसे मिळेल? शिक्षणावर केलेला खर्च जरी वाढत असेल तरी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रमाणात बघितले तर विकसित देशांपेक्षा हा खर्च कमीच दिसेल. तसेच दरडोई खर्च बघितला तर तोसुद्धा कमी दिसेल. तरतूद जरी कमी असली तरी भारतात लोकीच इतकी आहेत आणि ती ज्या वेगाने वाढत आहेत त्याचा विचार करता दरडोई खर्च हा फारच कमी दिसतो. वस्तुस्थिती अशी आहे की प्राथमिक शिक्षणावर होणारा दरडोई खर्च आणि उच्च शिक्षणावर होणारा दरडोई खर्च ह्यात खूप तफावत आहे. प्राथमिक शिक्षणावर गरजेपेक्षा कमी खर्च केला जातो. याशिवाय जो निधी शिक्षणासाठी म्हणून खर्च केला म्हणून सांगितला जातो तो प्रत्यक्ष शिकणे आणि शिकवणे या कार्यांवर खर्च केला जात नाही. केंद्रसरकार मधून तांदूळ देणार आणि राज्यसरकार मीठ, हळद आणि मसाले यांचा खर्च करून मुलांना शाळेत जी खिचडी दिली जाते तो खर्च शिक्षणावर केला जातो असे म्हणणे योग्य वाटत नाही.

सारांश :-

एकंदरीत भारतामध्ये शिक्षणाचे झालेल्या बाजारीकरणामुळे शिक्षण क्षेत्र हे केवळ नफा बनविण्याचे साधन बनले आहे. कारण दर्जेदार शिक्षणाच्या नावाखाली वेगळी इंग्रजी माध्यमांच्या इमारती आणि खाजगी शिकवणी वर्गांचे जोरदार पीक आले आहे. त्यामुळे शासन वर्ष निहाय शिक्षणावरील खर्चाची तरतूद कमी कमी करत आहे. दर्जेदार शिक्षणासाठी अर्थसंकल्पात निश्चित तरतूद व ध्येय-धोरण निश्चित केली नाहीत. त्यामुळे मोफत, सक्तीचे आणि दर्जेदार शिक्षण हे केवळ सामान्य नागरिकांच्या डोळ्यात धूळ फेकण्याचे प्रकार चालले आहेत.

निष्कर्ष :-

1. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप पारंपरिक ते जागतिकीकरणाच्या दृष्टिकोनातून मागासलेले दिसून येते.
2. समकालीन स्थितीचा विचार करता दर्जेदार शिक्षणाच्या ध्येय-धोरणाची दिशाच चुकीची आहे.
3. इतर देशाचा शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणात भारताचा शिक्षणावरील खर्च तुलनेने फार कमी आहे. तसेच शेजारील देशांपेक्षाही भारताचे स्थान खालचे आहे.

संदर्भग्रंथ:-

1. प्रभाकर बीरकर, प्रतिमा बीरकर (2007). उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे
2. दत्तात्रेय तापकीर, निर्मला तापकीर (2002). शिक्षणाचे तात्त्विक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे
3. विश्वंभर कुलकर्णी, विनायक रामचंद्र सिताडे (2007). भारतीय आधुनिक शिक्षण समस्या आणि उपाय, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad

4. सुरेश करंदीकर, मीना मंगरूळकर, (2002). उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
5. अरविंद दुनाखे (2007). उदयोन्मुख भारतातील समाज, शिक्षण व शिक्षक, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे
6. [illegible] (2007). आजचे शिक्षण: एक मागोवा, विद्यार्थी साहाय्यक समिती, पुणे
7. डी. डी. पंडित, नलिनी पाटील, मता मोरे (2005). शिक्षक शिक्षण [illegible], नागपूर



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

Peer reviewed Journal Impact Factor 7.265

# Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2021 Volume-11 Issue-27

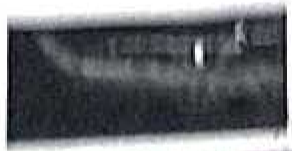

## Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development

Chief Editor
Dr. B. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

| Executive Editors | Executive Editors | Executive Editors |
| --- | --- | --- |
| Dr. M. N. Kolpuke<br>Principal,<br>Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga | Dr. S. S. Patil<br>Principal,<br>Maharashtra College of Pharmacy, Nilanga | Dr. K. U. Masumdar<br>Principal,<br>Azad Mahavidyalaya, Ausa |

Co-Editors

Dr. B. N. Paul, Dr. C.J. Kadam, Prof. T. A. Jahagirdar, Dr. Naresh Pinamkar
Dr. C. V. Panchal, Dr. Nisar Syed, Mr. Santosh P Mane

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

| | | |
|---|---|---|
| 25 | दुष्काळ कारण आणि दुष्काळ [illegible] विचार<br>Mr. Shankar Rudamrao Pawar | 88-91 |
| 26 | जल प्रदूषण : [illegible]<br>डॉ. [illegible] | 92-97 |
| 27 | दुष्काळ आणि शेतकरी आत्महत्या<br>डॉ. [illegible] | 98-101 |
| 28 | [illegible]<br>Priyanka Bora, Girish More, Mahesh Pawar, Ganesh Choudhari | 102-105 |
| 29 | [illegible]<br>[illegible] | 106-107 |
| 30 | पर्यावरण आणि नैतिकता<br>[illegible] | 108-109 |
| 31 | पर्यावरणाच्या [illegible] प्रभाव<br>डॉ. [illegible] | 110-112 |
| 32 | [illegible] एक अभ्यास<br>[illegible] | 113-117 |
| 33 | दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण<br>डॉ. [illegible] | 118-122 |
| 34 | दुष्काळ कारण आणि त्याचे दुष्परिणाम एक अभ्यास<br>डॉ. [illegible] | 123-127 |
| 35 | जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास<br>[illegible] | 128-131 |
| 36 | पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज<br>डॉ. [illegible] | 132-135 |
| 37 | महाराष्ट्रातील कोरोना विषाणू आणि [illegible] परिस्थितीचा आढावा<br>[illegible] | 136-141 |
| 38 | भारतीय जलविकासाचे अभियंता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर<br>डॉ. डी. आर. [illegible] | 142-143 |
| 39 | महाराष्ट्रातील [illegible] स्वरूप आणि उपाययोजना : एक चिकित्सक अभ्यास<br>प्रा. [illegible] | 144-146 |
| 40 | [illegible] जलव्यवस्थापन<br>डॉ. [illegible] | 147-149 |
| 41 | पर्यावरण [illegible] तथा प्रदूषण<br>डॉ. [illegible] | 150-157 |
| 42 | जलव्यवस्थापन व त्याचे महत्त्व - एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन<br>Dr Prakash Pawar | 158-161 |
| 43 | पर्यावरण परिवर्तन एवं प्रभाव<br>डॉ. [illegible] | 162-167 |
| 44 | कोविड - १९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 168-170 |
| 45 | "भारताचे पर्यावरणीय महत्त्व : एक अवलोकन"<br>डॉ. [illegible] | 171-175 |
| 46 | [illegible] शहरातील जलव्यवस्थापन : एक शोध<br>डॉ. [illegible] | 176-179 |
| 47 | भारतातील बेरोजगारी : समस्या व उपाय<br>डॉ. [illegible] | 180-183 |
| 48 | दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण : विशेष संदर्भ मराठी कादंबरी<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 184-187 |
| 49 | भारतातील [illegible] विकास निर्देशांक एक अध्ययन<br>[illegible] | 188-192 |
| 50 | आधुनिक कृषी विकासामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या<br>डॉ. [illegible] | 193-196 |
| 51 | [illegible] या कादंबरीतील शेतकरी कुटुंबाचे जीवन : एक चिंतन<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 197-199 |




PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal. Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 20 July-2021, Volume-11, Issue-27
Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad

# हवामान बदलाचे होणारे परिणाम एक अभ्यास

भारतभूषण वामनराव बाळबुधे
*भौतिक विज्ञान विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रामबाद, ता.मुखेड जि.नांदेड*
E-male:bharatbal20@gmail.com

**प्रस्तावना :-**

वातावरणातील बदलांचे दृश्य परिणाम आता जगभर जाणवू लागले असून त्यांची गांभीर्याने दखल घेऊन योग्य उपाययोजना करण्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट होत चालले आहे. जंगलांना लागणाऱ्या वणव्यांमध्ये होत असलेली वाढ, उष्णतेच्या लाटा, महापूर, भूकंपांचे धक्के, ज्वालामुखींचे उद्रेक, विविध चक्रीवादळांचे तडाखे, समुद्रात उसळणाऱ्या अवाढव्य उंचीच्या लाटा आणि प्राणी-पक्षी यांच्या संख्येत होत चाललेली घट या सगळ्याला प्रदूषण कारणीभूत आहे, ही बाब आता सर्वमान्य झाली आहे. याला आणखी एका आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनातून दुजोरा मिळाला आहे. हिंदू कुश हिमालय परिसरातल्या चार देशांतील तेरा गावांमध्ये वाढत्या प्रमाणात पाणी असुरक्षिततेला तोंड द्यावे लागत आहे. 'वॉटर' या जर्नलमध्ये हा अभ्यास अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे. या गावांमध्ये भारतातल्या पाच गावांचा समावेश आहे. मसुरी, देवप्रयाग, कॅलिम्पोंग, दार्जिलिंग आणि सिंगटम ही ती पाच गावं होत. प्रचंड पाणी उपलब्ध असलेल्या ऐन हिमालयीन प्रदेशातल्या गावांमध्ये पाणीटंचाई जाणवणे ही भीषण घटना मानली जात असून यामागे हिमालयाचा शहरी भाग कोरडा पडत जाणं, हे कारण असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. 'मॅपिंग चॅलेंजेस फॉर ॲडप्टिव्ह वॉटर मॅनेजमेंट इन हिमालयन टाऊन्स' असे या अभ्यासाच्या अहवालाचे शीर्षक असून अंजल प्रकाश हे या अहवालाचे एक संपादक आहेत. शिवाय आयपीसीसीच्या ओशन अँड क्रायोस्फिअर या अभ्यासाचे ते प्रमुख लेखकही आहेत. त्यांच्या मते, सिमल्यासह हिमालयातल्या आणि इतर डोंगराळ भागातल्या सर्वच गावांना हे निकष सारख्याच प्रमाणात लागू होतात. काठमांडूतल्या इंटरनॅशनल सेंटर फॉर इंटिग्रेटेड माऊंटन डेव्हलपमेंट (आयसीआयएमओडी) तर्फे हा अभ्यास हाती घेण्यात आला. आयसीआयएमओडी हे आंतरसरकारी मंडळ असून या मंडळाचे सदस्य असलेल्या आणि हिमालयाचा प्रदेश असलेल्या आठ देशांसाठी काम करते. भारत, अफगाणिस्तान, बांगलादेश, भूतान, चीन, म्यानमार, नेपाळ आणि पाकिस्तान हे ते आठ देश होत. पाण्याची उपलब्धता, पाणीपुरवठा यंत्रणा आणि झपाट्याने होणारे शहरीकरण तसेच पाण्याच्या दैनंदिन तसेच मोसमी मागणीत सातत्याने होणारी वाढ यांच्यातला अन्योन्य संबंध या अभ्यासातून समोर आला आहे. पाण्याच्या मागणीतल्या वाढीला लोकसंख्यावाढीबरोबरच या भागात येणाऱ्या पर्यटकांच्या संख्येत होत असलेली वाढही कारणीभूत आहे. हिमालयाच्या परिसरातल्या सुमारे तीन चतुर्थांश शहरी भागातली लोकसंख्या 50 ते 100 टक्के पाणीपुरवठ्यासाठी झऱ्यांवर अवलंबून आहे. या अभ्यासानुसार 2050 पर्यंत पाण्याची मागणी आणि पुरवठा यातील तफावत दुपटीने वाढेल. या अभ्यासात पाण्याची मागणी आणि पुरवठ्यातली तफावत, उपलब्ध जलस्रोत आणि वातावरणातल्या बदलांची आव्हाने या घटकांचे प्रामुख्याने विश्लेषण करण्यात आले. त्यानुसार या अभ्यासात असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे की, या संपूर्ण परिसरातील झरे, तळी, सरोवरे, कालवे आणि नद्या यांसारख्या जलस्रोतांची अवनती होत असून पाणी वाहून नेणारे दगडी मार्ग, विहिरी आणि पाण्याच्या स्थानिक टाक्या यांसारख्या पारंपरिक पाणी यंत्रणांमधले पाणी झपाट्याने कमी होत आहे. या ठिकाणी एक बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे की, हिमालयामध्ये जगात सर्वात जास्त पाऊस पडत असून त्या ठिकाणी पाणीटंचाई निर्माण होत असेल तर हवामान बदलाचे येणाऱ्या काळात गंभीर परिणाम दिसून येतील.



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist.Nanded

संशोधन समस्या :-

संशोधन समस्या ही संशोधनाची प्रथम पायरी आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन कार्य हाती घेत असताना संशोधकाला संशोधनाची समस्या निश्चित करावी लागते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात हवामान बदलाचे होणारे परिणाम एक अभ्यास ही संशोधनाची समस्या निवडली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. हवामान बदलाच्या कारणाचा शोध घेणे.
2. हवामान बदलाचा इतर घटकांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
3. हवामान बदलाच्या उपाय योजनाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :-

तथ्य संकलनाच्या अनेक पद्धती आहेत. परंतु सांख्यिकिया आदीशी संबंधित असणारी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

तापमान बदलामुळे मानवावर काय परिणाम होतील?

तापमान वाढीमुळे पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा निर्माण होईल, अन्नधान्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत बदल होईल, नैसर्गिक आपत्ती, वादळे, दुष्काळ, उष्ण वाऱ्याच्या लहरीत होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण वाढेल. तापमान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या घटना होईल इतकेच आता सांगता येईल पण एखादी घटना हवामान बदलाशी जोडणे हे कठीण आहे. येणाऱ्या काळात पर्जन्यमान वाढू शकते पण त्याचबरोबर उन्हाळ्यात दुष्काळ पडण्याची भीती देखील व्यक्त केली आहे. समुद्राची पातळी वाढणे आणि वादळांमुळे पुराची स्थिती केव्हाही तयार होऊ शकते. असे असले तरी ज्या त्या भागानुसार हे बदल आपल्याला दिसतील. प्राणी आणि वनस्पतींची सवयातील बदलाशी जुळवून घेण्याची जी क्षमता आहे त्याहून तीव्र गतीने बदल होताना दिसतील. त्यामुळे वन्य पशू आणि वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट होतील. मलेरिया, दूषित पाण्यामुळे निर्माण होणारे आजार आणि कुपोषणामुळे त्यांच्या संख्येत वाढ होऊ शकतात असा इशारा जागतिक आरोग्य संघटनेने दिला आहे. कार्बन डायऑक्साईडच्या उत्सर्जनात वाढ झाली तसे समुद्रातल्या कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे समुद्राचे आम्लाचे प्रमाण वाढले आहे. हे आम्ल वाढल्यामुळे समुद्रातील जीवसृष्टीला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे कोरल रीफ (प्रवाळ) संकटात आहेत. कोरल रीफच्या अस्तित्वासाठी कॅल्शियमयुक्त सांगाडा तयार होणे आवश्यक असते पण समुद्रातील रासायनिक बदलांमुळे ते काम कठीण झाले आहे. पृथ्वीच्या वातावरणाचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच तापमानाबद्दल भाकित करण्यासाठी कम्प्युटर मॉडेलचे सहकार्य घेतले जाते. पण वातावरणातील संवेदनशीलतेनुसार हे मॉडेल्स बदलतात. कारण वातावरणाचे उष्ण होणे किंवा थंड होणे हे कार्बन डायऑक्साईडच्या स्तरावर अवलंबून आहे. आणि वातावरणातले कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण हे कमी जास्त होत असते. जागतिक तापमानवाढीमुळे काही बदल घडतील. त्यामुळे पृथ्वीचे तापमान आणखी वाढेल. जसे की आर्टिकमध्ये गोठलेल्या किंवा घन स्वरूपात असलेला मिथेन हा ग्रीनहाऊस गॅस वितळेल. याला पॉझिटिव्ह फीडबॅक म्हणतात. पण निगेटिव्ह फीडबॅकमुळे तापमानवाढीचे संतुलन बिघडू शकते. कार्बन सायकलचा एक भाग म्हणून पृथ्वीवरील काही स्रोत कार्बन डायऑक्साईड शोषून घेतात. भूमी आणि समुद्रात कार्बनची देवाण घेवाण चालते. या प्रक्रियेला निगेटिव्ह फीडबॅक म्हणतात.

हवामान बदलाचे पीकनिहाय परिणाम :-

द्राक्ष

0 फेब्रुवारी रोजी भूगर्भाजवळ पोचलेल्या नीचांकी तापमानामुळे व आठवड्यानंतर अतिवृष्टीने द्राक्ष पिकाचे मोठे नुकसान झाले. राज्यातील नाशिक, सांगली, सोलापूर, नगर, पुणे या द्राक्ष उत्पादक जिल्ह्यातील 30 टक्के



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

द्राक्षाची काढणी अद्याप बाकी आहे. गतवर्षीच्या तुलनेत दर 30 ते 40 टक्क्यांनी कमी आहेत. या वर्षी डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यापासून थंडी वाढल्याने नुकसान झाले. जानेवारी महिन्यात किमान तापमान सहा ते सात सेल्सिअसच्या दरम्यान राहिल्याने तयार मालाच्या गुणवत्तेवर व मालाच्या विक्रीवर विपरीत परिणाम झाला, त्यामुळे द्राक्ष हंगामही लांबला. ज्या भागात गारपिटीचा अतिरेक झाला, त्या भागातील बागा अतिवृष्टीमुळे प्रामुख्याने बहुतांशी नष्ट झाल्याचे दिसून आले. मागणीवरही थंडीचा परिणाम झाला. कमी मागणीमुळे बिहार, दिल्ली, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, जम्मू-काश्मीर येथील बाजारपेठेतील मागणी घटली. परदेशात ढाका (बांगलादेश), काठमांडू (नेपाळ), मलेशिया, हॉलंड, दुबई, रशिया या देशांत जाणाऱ्या द्राक्षांना थंडीचा परिणाम जाणवला, तसेच युरोपमधे इंग्लंड, जर्मनी येथे दर वर्षीच्या तुलनेत 30 टक्के मालाचा उठाव झाला. द्राक्षमालाच्या विक्रीवर या वर्षी मोठा परिणाम झाला. हा सर्व हवामान बदलाचाच परिणाम असल्याने शेती क्षेत्रावर आणि द्राक्ष बागायतदारांच्या अर्थकारणावर होणाऱ्या परिणामाचा विचार शासन पातळीवर होणे गरजेचे आहे.

**ऊस**

*मार्च महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात तापमानात घट झाल्याने कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील हिरवेगार उसाचे पीक वाळू लागले. आजरा तालुक्यातील वाटंगी, शिरसंगी, एरंडोळ, चिमणे, सोहाळे या परिसरातील सुमारे 100 एकर क्षेत्रावरील ऊस पिकाला मोठा फटका बसला. थंडीमुळे या परिसरातील मोठ्या पिकांची वाढ खुंटल्याचे आढळून आले. मार्च महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात किमान तापमानात मोठे चढ-उतार पाहायला मिळाले. हवा कोरडी आणि थंड वारे यामुळे उसाची मुळी वाळणे, पानांवर डाग पडणे अशा स्वरूपाचे परिणाम दिसून उसाचे पीक वाळू लागले. साधारणपणे 1 मार्च ते 4 मार्च या कालावधीत किमान तापमान 8.4 ते 9.5 सेल्सिअस म्हणजेच 10 सेल्सिअसपेक्षा कमी होते. यावरून 48 ते 72 तास हवेचे दिवसाचे व रात्रीचे तापमान कमी राहिल्यास असे परिणाम होत असून, ऊस पीक किमान तापमानास संवेदनक्षम असल्याचे अनुमान निघते.*

**घोसाळी - दोडका**

किमान तापमानास संवेदनक्षम असणारी ही दोन्ही पिके आहेत. या दोन्ही पिकांवर थंडीचा मोठा परिणाम झाल्याने बाजारात पिकांचे उत्पादन दिसत नाही. यावरून थंड हवामानाचा वेलवर्गीय पिकांवर मोठा परिणाम होतो हे अनुमान निघते.

**काकडी**

गत दोन महिने काकडीचे थंड हवामानामुळे नुकसान झाले. बाजारात काकडीचा मागणीनुसार पुरवठा होत नाही. थंडीमुळे वाढत्या वेलींचे विकास अथवा रोपे वाढू शकली नाहीत.

**आंबा**

या वर्षी कोकणातील हापूस आंब्यावर फुलकिडीचा मोठ्या प्रमाणात प्रादुर्भाव झाला असून, मोहराचे नुकसान झाले आहे. किडीची पैदास वाढण्यास हवामान अनुकूल ठरले असून, देवगड आणि मराठवाड्यात या किडीचा प्रादुर्भाव वाढणे शक्य आहे, त्यासाठी उपाययोजना करावी.

**पशुधनावर होणारे परिणाम**

हवामान बदलाच्या दुष्परिणामांपासून पशुपक्षीसुद्धा सुटले नाहीत. काही भागात 45 अंश सेल्सिअसपेक्षा जास्त तापमान वाढल्याने गाभण जनावरांचा गर्भपात झाल्याचे दिसून आले आहे. तसेच जनावरांच्या हृदयाचे ठोके वाढणे, श्वासोच्छ्वासाचा वेग वाढणे, भूक मंदावणे, जनावरांची हालचाल मंदावणे, उन्हाळ्यात हवेतील प्रमाण वाढणे, दुग्धोत्पादनात 20-25 टक्के घट होणे असे परिणाम दिसण्यास सुरुवात झाली आहे. तसेच शेळ्या-मेंढ्यांचे वजन घटणे आणि कोंबड्यांचा मृत्युदर वाढणे अशा परिणामांनाही सुरुवात झाली आहे. या बदलामुळे रोग आणि कीड निर्मितीस पोषक ठरेल अशी परिस्थिती निर्माण होते. जनावरांच्या पृष्ठभागावरील प्रकाशाची तीव्रता, तापमान,



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

वादळे असे घटक वनस्पतींच्या योग्य वाढीसाठी एकत्रित परिणाम दाखवत नाहीत. उदा. खरिपातील पिकांची वाढ खुंट वाढली आणि शेंगा तसेच बोंडे कमी लागली. काही ठिकाणी रब्बी ज्वारीतील पानांतील हरितद्रव्य नाहीसे होऊन पाने लाल-पिवळी पडली आणि वाळली. त्यामुळे ज्वारीचा उतारा कमी आला. फळपिकांमध्ये फुलगळ आणि फळगळीचे प्रमाण असाधारणरित्या वाढले. आतापर्यंत बऱ्यापैकी नियंत्रण मिळवले गेलेले किरकोळ नुकसान करणाऱ्या कीड आणि रोग आता भरपूर प्रमाणात नुकसान करत आहेत. तसेच नियंत्रण करणाऱ्या औषधांनासुद्धा ते दाद देत नाहीत.

**जागतिक तापमान वाढीचे कारणे :-**

1. जगाच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे कार्बन डाय-ऑक्साइडच्या उत्सर्जनाचे प्रमाण वाढत आहे.
2. सूर्यकिरणांची दाहकता वाढल्यास जागतिक तापमान वाढ होण्याची शक्यता असते. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत सूर्य किरणांचे उत्सर्जन हे नेहमीप्रमाणे आहे. किरणांची दाहकता कमी जास्त झाल्यास त्यावेळचे जागतिक तापमान कमी जास्त होते. दीर्घकालीन दाहकता कमी अथवा जास्त झालेली नसल्याने सध्याच्या तापमान वाढीस हरितगृह परिणामच जबाबदार आहे.
3. ज्वालामुखीच्या उत्सर्जनाने देखील जागतिक तापमान वाढू शकते. त्यांचा परिणाम तापमान कमी होण्यास देखील होऊ शकतो. कारण वातावरणातील धूलिकणांचे प्रमाण वाढते व अतिनील किरणे (Ultraviolet Rays) शोषून घेण्यास कार्यक्षम असतात.
4. पेरू व चिली देशांच्या किनारपट्टीवर हा परिणाम दिसतो. विषुववृत्तालगत पाण्याखालून वाहणारा प्रवाह कधी कधी पाण्यावर येतो. असे झाल्यास पृथ्वीवरील हवामानात मोठे बदल होतात व त्याचा परिणाम जागतिक तापमान वाढीवरही होतो. एल्-निनो परिणामामुळे मोसमी वाऱ्यांना अवरोध निर्माण होऊन भारतात दुष्काळ पडतो. एल्-निनो परिणामामुळे पृथ्वीवर १ ते ५ वर्षांपर्यंत सरासरीपेक्षा जास्त तापमान नोंदवले जाऊ शकते. मागील एल्-निनो परिणाम १९९७ – ९८ साली नोंदवला गेला होता.
5. औद्योगिक क्रांती घडल्यावर काही लाखो वर्षे जुन्या जंगलांचा मानवाने इंधन म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरु केला. कोणताही कार्बनी पदार्थ जाळला की त्यातून कार्बन डाय-ऑक्साइडची निर्मिती होते. त्याप्रमाणे लाकूड आणि दगडी कोळसा जाळल्यानंतर वातावरणात कार्बन डाय-ऑक्साइडचे प्रमाण वाढू लागले. दगडी कोळसा जाळला जात असताना कार्बन डाय-ऑक्साइड वायूबरोबर काही कोळशामध्ये असलेल्या गंधक आणि त्याची संयुगे यांच्या ज्वलनाने सल्फर डाय-ऑक्साइडही हवेत मिसळू लागला. विसाव्या शतकात कोळशाबरोबर खनिज तेल आणि इंधन वायूंच्या ज्वलनामुळे निर्माण होणाऱ्या कार्बन डाय-ऑक्साइडची भर पडली. नैसर्गिक तेल आणि वायू इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाऊ लागले की वातावरणात कोळसा जाळून जमा होणाऱ्या कार्बन डाय-ऑक्साइडमध्ये भर पडून हरितगृह परिणाम वाढू लागला.

**हवामान बदल थांबवण्यासाठीची उपाय योजना :-**

1. घरगुती उर्जा कार्यक्षमता ही हवामान बदलाच्या अथक वाटचालीची गती कमी करण्यासाठी तुम्ही घेऊ शकता. लाइट बल्ब फ्लुरोसेंट किंवा एलईडीमध्ये बदलले जाऊ शकतात आणि इलेक्ट्रॉनिक डिव्हाइस वापरात नसताना प्लग इन केले जातात (जर आपण केशरचनेच्या मानकाची मालकी घेतली असेल तर, यामुळे तुमची चिंता अगदी कमी होईल).
2. आपण सौर, वारा किंवा जलविद्युत सारख्या क्लिनर उर्जा स्त्रोतावर स्विच करू शकत असल्यास आपल्या उपयुक्तता प्रदात्यास हे विचारणे योग्य आहे. ही त्यांनी ऑफर केलेली सेवा नसल्यास आपण त्यांची विनंती



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

कर शकता. सोशल मीडियावर पोस्ट शेअर करा, ईमेल पाठवा, त्यांना @ टॅग करण्यामुळे बदलाच्या स्थानिक वकिलांना सुकर होते.

3. गोमांसाच्या संगोपनासाठी संबंधित मिथेन उत्सर्जन आणि जंगलतोड केल्यामुळे गोमांस उद्योग हा हवामान बदलाचा एक प्रचंड चालक आहे. मांस कमी खाण्याचा प्रयत्न करा आणि टाळण्यासाठी किंवा दिवसातून कमीतकमी एक मांस-मुक्त जेवण करण्याचा प्रयत्न करा.

4. पृथ्वीवरील भागांसाठी (आणि, पृथ्वीवरील स्वतःच दीर्घायुष्य) पृथ्वीवर नेव्हिगेट करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. व्यवसायासाठी स्वच्छ आणि अधिक पर्यावरणास अनुकूल विहिरीच्या वाहतुकीसाठी इलेक्ट्रिक प्रवास बदलावदल करण्याचा विचार केला पाहिजे.

5. जैविक मिथेन आणि सीओ 2 तयार करतात, जे आधी चर्चा केल्याप्रमाणे ग्रीनहाऊस गॅस उत्सर्जनाच्या 14% बनते. त्याऐवजी, पुनर्वापराचे बिन किंवा कंपोस्ट ढीग निवडा जेणेकरून कचराकुंड्यांची संख्या कमी होईल ज्यायोगे लँडफिल्समध्ये अनावश्यकपणे पुष्कळ मिळते. दरम्यान, प्लास्टिकचा अनावश्यक वापर टाळविण्यासाठी लॉबिंग कंपन्या मदत करू शकतात. याचा अर्थ असा नाही की स्वतः या दोन्ही कारणांकडे सामकदर उभे राहणे आवश्यक नाही - सोशल मीडिया हे एक शक्तिशाली साधन आहे, रिकाव घागारच्या घाग्यांमुळे हिरव्या क्रियेत वाढ होते.

6. ग्रीनपीस, वुडलँड ट्रस्ट किंवा पर्यावरण न्याय फाउंडेशन सारख्या वकिलांच्या गटांसह पर्यावरणीय बदलांसाठी मोहीम राबविणे या कारणासाठी अत्यंत दृश्यमान आणि अमूल्य योगदान देते.

**निष्कर्ष :-**

1. हवामान बदलण्याच्या कारणाचा शोध घेतला असता यामध्ये प्रामुख्याने जंगल तोड, कंपन्या, कारखाने, वाहने, हवाई जहाज, मोठी धरणे, रस्ते, हरितगृह वायू इत्यादी घटकांमुळे हवामानात बदल होत आहे.
2. भारत हा कृषी प्रधान असल्यामुळे हवामान बदलाचा सर्वात जास्त त्रास कृषी क्षेत्राला झाला आहे. हवामान बदलामुळे तापमानात झालेली वाढ ही सजीव व निर्जीव घटकांसाठी हानिकारक ठरली आहे.
3. हवामानाचे संतुलन राखण्यासाठी जंगलाचे संवर्धन करण्यासाठी नवीन वृक्ष लागवड करणे, कंपन्या, कारखाने, वाहने प्रदूषण मुक्त करणे, हरितगृह वायूला आळा घालणे महत्त्वाचे आहे.

**संदर्भ सूची :-**

1. रॉबेर रेक, ज्वालामुखी और वायुमंडल, भौतिकी भौतिक संघ, वाशिंग्टन डीसी, 2003
2. जलवायु शोध समिती, राष्ट्रीय शोध परिषद 2004
3. www.wikipedya.org
4. Joseph J. Romm, Climate Change, 2016.
5. Naomi Klein, This Changes Everything : Capitalism vs. the Climate, Canada
6. अग्रोवन ११ मार्च २०१२

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

*Maharashtra ShikshanSamiti's*

# Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

www.mmnilanga.org

*Maharashtra ShikshanSamiti's*

# Maharashtra College of Pharmacy, Nilanga

www.mcpnilanga.org

*and,*

*Hindustani Education Society's*

# Azad Mahavidyalaya, Ausa

http://azadcollegeausa.org

*Jointly Organized*

*One Day Multidisciplinary International e-Conference*

*On*

## Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. ______________________________ has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on *'Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development'* Jointly Organized by the *Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga, Maharashtra College of Pharmacy, Nilanga, and, Azad Mahavidyalaya, Ausa* on Tuesday, July 20, 2021.

He/She has participated and presented a research paper entitled ______________________________

______________________________

______________________________

| Convener | Convener | Convener |
| --- | --- | --- |
| Dr. M. N. Kolpuke<br>Principal,<br>Maharashtra Mahavidyalaya<br>Nilanga | Dr. S. S. Patil<br>Principal,<br>Maharashtra College of Pharmacy, Nilanga | Dr. E. U. Masumdar<br>Principal,<br>Azad Mahavidyalaya,<br>Ausa |

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

# Journal of Research and Development

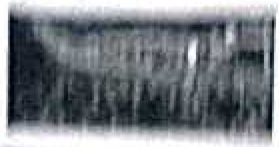

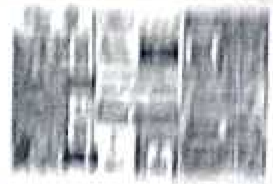

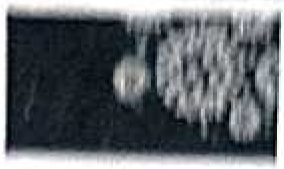

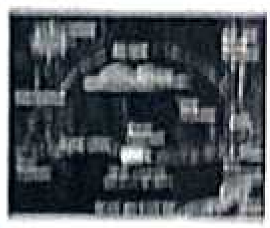

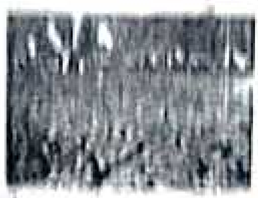

Address

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

# Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal*

*20 July 2021 Volume-11 Issue-27*



*On*

# *Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development*



**Chief Editor**

Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

**Executive Editors**

| | | |
|---|---|---|
| **Dr. M. K. Kolpuke**<br>**Principal**<br>Maharashtra Mahavidyalaya<br>Nilanga | **Dr. S. S. Patil**<br>**Principal**<br>Maharashtra College of<br>Pharmacy, Nilanga | **Dr. E. U. Masumdar**<br>**Principal**<br>Azad Mahavidyalaya,<br>Ausa |

**Co- Editors**

| | | |
|---|---|---|
| Dr. B. N. Paul | Dr. C.J. Kadam | Prof. T. A. Jahagirdar |
| Dr. Naresh Pinamkar | Dr. C.V. Panchal | Dr. [illegible] |
| | Mr. Santosh P Mane | |

**Editorial Board**

| | | |
|---|---|---|
| Dr. A.B. Dhalgade | Dr. S.Y. Garad | Dr. M.A. Barote |
| Dr. B.S. Gaikwad | Prof. R.R. More | Dr. R.K. [illegible] |
| Dr. A.M. Mulajkar | Prof. S.P. Kumbhar | Dr. Amjad Pathan |
| Dr. S.G. Benjalwar | Miss A.B. Tagarkhede | Dr. S.B. Shinde |
| Prof. R.S. Madarse | Dr. V. P. Sandur | Dr. P. B. Achole |



**Published by-** Dr. M. K. Kolpuke, Principal, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

**The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.**

**© All rights reserved with the Editors**



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

# Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal*

**20 July 2021 Volume-11 Issue-27**


*On*

## Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development


**Chief Editor**
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

**Executive Editors**

| | | |
|---|---|---|
| Dr. M. N. Kolpuke<br>Principal<br>Maharashtra Mahavidyalaya Nilanga | Dr. S. S. Patil<br>Principal<br>Maharashtra College of Pharmacy, Nilanga | Dr. E. U. Masumdar<br>Principal<br>Azad Mahavidyalaya, Ausa |

**Co- Editors**

| | | |
|---|---|---|
| Dr. B. N. Paul | Dr. C.J. Kadam | Prof. T. A. Jahagirdar |
| Dr. Naresh Pinamkar | Dr. C. V. Panchal | Dr. Nisar Syed |
| | Mr. Santosh P Mane | |

**Editorial Board**

| | | |
|---|---|---|
| Dr. A.B. Dhalgade | Dr. S.V. Garad | Dr. M.A. Barote |
| Dr. B.S. Gaikwad | Prof. R.R. More | Dr. R.V. Suryawanshi |
| Dr. A M. Mulajkar | Prof. S.P. Kumbhar | Dr. Amjad Pathan |
| Dr. S.G. Benjalwar | Miss A.B. Tagarkhede | Dr. S.B. Shaikh |
| Prof. R.S. Madarse | Dr. V. P. Sandur | Dr. P. B. Achole |


Published by- Dr. M. N. Kolpuke, Principal, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

| | | |
|---|---|---|
| 25 | हवामान बदल आणि कृषीचा शाश्वत विकास<br>Mr. Shankar Sudamrao Pawar | 89-91 |
| 26 | जल पुनर्भरण : काळाची गरज<br>डॉ. बी मोहन व्यंकटराव | 92-97 |
| 27 | दुष्काळ आणी शेतकरी आत्महत्या<br>डॉ प्रवीण भास्करराव [illegible] | 98-101 |
| 28 | जलव्यवस्थापनाचा इतिहास<br>Priyanka Gore, Girish More, Mahesh Pawar, Ganesh Choudhari | 102-105 |
| 29 | [illegible] जिल्ह्यातील मुलभूत वस्तूंवरील किंमतीवर कोविड-19 चा परिणाम<br>प्रा.कविता आर. [illegible] | 106-107 |
| 30 | पर्यावरण आणि नीतिशास्त्र<br>प्रा.[illegible] शिवाजी [illegible] | 108-109 |
| 31 | पर्यावरणाचा मानवी जीवनावर प्रभाव<br>डॉ. किरण शिवाजीराव पाईकराव | 110-112 |
| 32 | हवामान बदलाचे होणारे परिणाम एक अभ्यास<br>भारतभूषण [illegible] | 113-117 |
| 33 | दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण<br>डॉ.एकनाथ वैजनाथ [illegible] | 118-122 |
| 34 | हवामान बदल आणि त्याचे दुष्परिणाम एक अभ्यास<br>डॉ.नामदेव [illegible] | 123-127 |
| 35 | जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास<br>पवार [illegible] | 128-131 |
| 36 | पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज<br>डॉ.भरत माधवराव [illegible] | 132-135 |
| 37 | महाराष्ट्रातील कोरोना विषाणू आणि सध्याच्या परिस्थितीचा आढावा<br>पांचाळ नारायण हनमंतराव | 136-141 |
| 38 | भारतीय जलविकासाचे अभियंता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर<br>डॉ. बी.आर. गायकवाड | 142-143 |
| 39 | महाराष्ट्रातील जल व्यवस्थापनाचे स्वरूप आणि उपाययोजना : एक चिकित्सक अभ्यास<br>प्रा. मोटे वैजनाथ [illegible] | 144-146 |
| 40 | [illegible] महाविद्यालयाचे जलव्यवस्थापन<br>डॉ. सुभाष [illegible] | 147-149 |
| 41 | पर्यावरण नियोजन तथा प्रबंधन<br>डॉ. [illegible] एन.दवे | 150-157 |
| 42 | जलव्यवस्थापन व त्याचे महत्व – एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन<br>Dr.Prakash Pawar | 158-161 |
| 43 | पर्यावरण परिवर्तन एवं प्रभाव<br>डॉ.[illegible] | 162-167 |
| 44 | कोविड - १९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 168-170 |
| 45 | "आहाराचे पर्यावरणीय महत्व : एक अवलोकन"<br>डॉ. [illegible] | 171-175 |
| 46 | [illegible] नगरातील जलव्यवस्थापन : एक नोंद<br>डॉ.नारायण सूर्यवंशी | 176-179 |
| 47 | भारतातील बेरोजगारी, समस्या व उपाय<br>डॉ. [illegible] | 180-183 |
| 48 | दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण : विशेष संदर्भ मराठी कादंबरी<br>प्रा. डॉ.[illegible] | 184-187 |
| 49 | भारतातील [illegible] विकास निर्देशांक एक अध्ययन<br>[illegible] | 188-192 |
| 50 | आधुनिक कृषी विकासामुळे निर्माण होणारा समस्या<br>डॉ. [illegible] | 193-196 |
| 51 | [illegible]<br>प्रा. डॉ. [illegible] | 197-199 |



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

152

[illegible]

मराठी विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुखेड, ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

[illegible]



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Ta. Mukhed Dist Nanded

[illegible]

## संशोधन गरज :-

[illegible]

## संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. मराठी साहित्य आणि दुष्काळ यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
2. मराठी साहित्यातील दुष्काळजन्य परिस्थिती संबंधित कादंबरीचा शोध घेणे.

## संशोधन पद्धती :-

[illegible]



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal.
Impact Factor: 7.265 ISSN 2230-9578 20 July 2021 Volume 11 Issue 21
Impact of Environment on Agriculture, Health, Water Resources, Social Life & Industrial Development

कादंबरी मानता येणार नाही." असे म्हटले आहे. एकूण चार भागात हे कथानक विभागलेले असून, पहिल्या भागात बळीबाच्या पाटीलकीचा इतिहास आणि खेड्यातील ग्रामीण जीवनाचे वर्णन केले आहे. म. फुलेंच्या सार्वजनिक सत्यधर्माचा प्रभाव कथानकावर दिसून येतो. शेतकऱ्यांच्या हलाखीचे, पिळवणुकीचे वर्णन भालेकरांनी प्रभावीपणे केले आहे. रायकरांनी सांगितल्याप्रमाणे ही एक रूपककथा आहे. यातील नावेही प्रतिकात्मक आणि उपरोधिक आहेत. बळीबाच्या गावाचे नाव 'कुडाळ' आहे, तालुका 'उदास', जिल्हा 'कर्जपूर' असून त्याचा इलाखा 'अज्ञान' आहे.
धर्माच्या नावाने गावाला लुबाडणाऱ्या कुलकर्णी आणि ब्राह्मणाच्या फसवणुकीचे सविस्तर विवेचन यातून दिसून येते. या लिखाणावर म. फुले आणि सत्यशोधक धर्माच्या विचारांचा प्रभाव ठळकपणे जाणवतो. भालेकरांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या आपल्यापरीने तत्कालीन साहित्यातून मांडल्या होत्या हेच वरील लिखाणातून दिसून येते. मात्र शीर्षकात दुष्काळाचा ठळक उल्लेख असला तरी प्रत्यक्ष कथानकात दुष्काळाचे फारच त्रोटक वर्णन दिसून येते. परंतु भालेकरांच्या या लिखाणाने दुष्काळावरील गद्य लेखनाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. याच काळात भालेकरांच्या समकालीन असलेले थोर सामाजिक कादंबरीकार हरी नारायण आपटे यांनी १८९७ साली 'करमणूक' या मासिकातून 'काळ तर मोठा कठीण आला' या शीर्षकाची एक दीर्घकथा लिहून दुष्काळ या समस्येवर प्रकाशझोत टाकला. त्या काळात दुष्काळाने होरपळलेल्या 'रामजी धायगुडे' या शेतकऱ्याची आणि त्याच्या कुटुंबाची ससेहोलपट या कथेतून आपटे यांनी चित्रित केली. दुष्काळामुळे रामजीला आपली बैलजोडी विकावी लागते. गुराढोरांवर मुलाप्रमाणे प्रेम करणारा रामजी' आपले बैल कसायाच्या दारी गेल्याने दुःखी होतो. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी तो शहरात येतो मात्र कुठेही आधार न मिळाल्याने अन्नपाण्यावाचून त्याच्याबरोबरच त्याचे सर्व कुटुंब मरण पावते. दुष्काळात होरपळून निघालेल्या ग्रामीण माणसाचे करुण चित्रण करणाऱ्या "वि. सी. गुर्जर यांच्या 'दिपोटी', 'भिकार', वि. स. परांजपे यांच्या 'काळ' या पत्रात प्रसिद्ध झालेल्या 'खडी फोडणाऱ्यांची गोष्ट' या कथांचा उल्लेख करावा लागेल. या पार्श्वभूमीवर मराठी कादंबरीतील दुष्काळाचे चित्रण अभ्यासणे महत्त्वपूर्ण ठरते. या लेखनामागील प्रेरणांचा विचार करता असे दिसून येते की, "बळीबा पाटील", 'काळ तर मोठा कठीण आला' (हरिभाऊ आपटे), 'पिराजी पाटील' (धनुर्धारी) यांच्या लेखनामागे दुष्काळ, शेतकऱ्यांच्या दशेची आणि म. फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाच्या प्रेरणा होत्या. या संदर्भात खुद्द त्या लेखकांनीच ओघाने सूचीत करून ठेवले आहे."

मराठी कादंबरीतून दुष्काळाचे सर्वप्रथम चित्रण रा. वि. टिकेकर उर्फ धनुर्धारी यांनी १९०३ साली लिहिलेल्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीमधून केलेले आहे. 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून ब्रिटीश काळातील दुष्काळाचे प्रभावी चित्रण आले आहे. पुढे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात व्यंकटेश माडगूळकर, अरुण साधू, रा. र. बोराडे, सदानंद देशमुख, भीमराव वाघचौरे, विश्राम पाटील, सतीश जाधव, भास्कर देशपांडे, रवींद्र शोभणे यांच्या कादंबऱ्यामधून प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशातील दुष्काळ आणि त्यामुळे प्रभावित होणारे समाजजीवन शब्दबद्ध झाले आहे. दुष्काळामुळे माणसे व जनावरांची होणारी उपासमार, अन्नधान्य, चाराटंचाई, पाण्याचे दुर्भिक्ष्य अशा अनेक समस्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या कादंबऱ्यामधून या साहित्यिकांनी केला आहे. दुष्काळी परिस्थितीत जगणे असा झालेल्या सर्वसामान्य गरीब माणसांचे समाजातील सावकार, व्यापारी, भ्रष्ट अधिकारी यांच्याकडून होणारे शोषण, त्यामुळे आत्महत्या करणारे शेतकरी, लैंगिक शोषणास बळी पडलेल्या स्त्रिया, चुकीचे सरकारी धोरण अशा प्रकारची व्यापक स्वरूपात मांडणी पिराजी पाटील, बनगरवाडी, शापित, आगपाणी, गावखळगी, तहान, बारोमास, जलपर्व, वळ, अंधार इथला संपत नाही, पांढर इत्यादी कादंबऱ्यांमधून झाली आहे.

मराठी साहित्यात सामाजिक प्रश्नावरील लेखनाला दीर्घ परंपरा आहे. कादंबरी हा साहित्य प्रकार देखील याला अपवाद नाही. अव्वल इंग्रजी कालखंडात शिक्षणाने समाज प्रबोधनाची मोठी भूमिका बजावली. इंग्रजी शिक्षण, इंग्रज सरकारची धोरणे या आधारे समाज परिवर्तनाची मोठी चळवळ देशात उभी राहिली. साहित्य हे या चळवळीच



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

बाहेर पडले. यामुळंच सामाजिक घटनांवरील साहित्याचे लेखन होऊ लागले. या प्रवाहामध्ये प्रामुख्याने विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, अस्पृश्यता, जातीयता, धर्मिय धार्मिक रूढी, बेकारी, कष्टकरी यांचे प्रश्न यांना स्थान मिळत गेले. विशेषतः सतत पडणारा दुष्काळ हा ग्रामीण भागातील सामाजिक प्रश्न आहे. दुष्काळाचे कोरडा दुष्काळ आणि ओला दुष्काळ असे दोन प्रमुख प्रकार पडतात. ओल्या दुष्काळाच्या तुलनेत कोरड्या दुष्काळाचे परिणाम अधिक व्यापक व तीव्र स्वरूपाचे असतात. त्यामुळेच हा दुष्काळ लोकजीवनावर दूरगामी परिणाम करतो. पावसाअभावी पडणाऱ्या दुष्काळामुळे समाजजीवन उध्वस्त होते. अशा समाजजीवनाचे चित्रण मराठी कादंबरीमध्ये काही प्रमाणात पहायला मिळते आहे. विदर्भ भागात दुष्काळाचे चित्रण करणारी एकमेव कादंबरी म्हणजे र. वि. ठिकेकर यांनी लिहिलेली 'पिरजी पाटील' ही होय. दुष्काळ या सामाजिक प्रश्नाचे वास्तव चित्रण हे या कादंबरीचे महत्त्वाचे सूत्र आहे. या कादंबरीतील दुष्काळाचे चित्रण विस्ताराने पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

समारोप :-

दुष्काळाचे हे स्वरूप समजून घेताना असे लक्षात येते की, महाराष्ट्राला दुष्काळ काही नवा नाही. प्राचीन कालखंडापासून दुष्काळाचे चित्रण साहित्यातून पाहायला मिळते. वाङ्मयापासून ते वेद, उपनिषदे, प्राचीन काव्यातून दुष्काळाचे चित्रण आलेले आहे. मध्ययुगीन काळात महानुभाव पंथाच्या साहित्यातून, संतांच्या अभंगातून दुष्काळाचे तपशील दिसून येतात. म.फुले, मुकुंदराव पाटील यांच्या वैचारिक लेखनातून दुष्काळ व शेतकऱ्यांची विपन्नावस्था यांचे वास्तव चित्रण आले आहे. मराठी कवींनीही आपल्या कवितेतूनही ग्रामीण जीवन आणि दुष्काळ स्पष्ट केला आहे. गद्य साहित्याचा विचार करता दुष्काळाचे सर्वप्रथम चित्रण करून ही वैचारिक मांडणी कादंबरीत वास्तव रितीने मांडण्याचा प्रयत्न प्रभुणेंनी यांनी केला आहे. मराठी कादंबरीत दुष्काळाचे स्वरूप जरी असले तरी त्यात प्रादेशिक विविधता दिसून येते. महाराष्ट्रात प. महाराष्ट्र, उ. महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकण असे प्रादेशिक विभाग आहे. या प्रदेशातील दुष्काळाचे चित्रण मराठीत अनेक कादंबरीकारांनी केले आहे. प. महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे चित्रण लेखक प्रभुणेंनी यांनी 'पिरजी पाटील' या कादंबरीतून केले आहे तर व्यंकटेश माडगूळकर (यांनी 'बनगरवाडी', विश्वास पाटील यांनी 'पांगिरा' व सदीप जाधव यांनी 'बारा' या कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून या प्रदेशातील दुष्काळ साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. पर्जन्यछायेचा प्रदेश म्हणून ओळख असणाऱ्या अहमदनगर आणि बीड जिल्ह्यातील दुष्काळाचे चित्रण अरुण साधू यांच्या 'आविष्कार' कादंबरीमधून येते. त्यानंतर हा दुष्काळाचा परिणाम कादंबरीत ठळकपणे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोरडवाहू शेती आणि विकासापासून काहीसा वंचित असलेल्या मराठवाड्यातील दुष्काळाचे चित्रण भीमराव वाघचौरे यांच्या रानवाटा, रा. र. बोराडे यांच्या 'चारापाणी', रेखा बैजल यांच्या 'जलपर्व' या कादंबऱ्यांमधून दिसून येते. तर विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या शोकांतिका आणि त्यांच्या जीवनावर दुष्काळाचे होणारे भयावह परिणाम रवींद्र शोभणे यांच्या 'पांढर', सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान', 'बारोमास' या कादंबऱ्यांमधून पाहायला मिळतात. मराठवाडा आणि विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर एकत्रितपणे प्रकाश टाकण्याचे काम लेखक भारतचंद्र देशपांडे 'अंधार उजेडा संपत नाही' या कादंबरीतून करतात. या कादंबऱ्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे दुष्काळाचे सरधोपटपणे चित्रण न करता हे लेखक दुष्काळ पडण्यामागील किंवा तो टिकून राहण्यामागील कारणांचाही शोध घेतात. दुष्काळाबरोबरच कादंबरीत भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांचे महत्त्व ते अधोरेखित करतात. दुष्काळामुळे ग्रामीण कृषी जीवन आणि लोकजीवन कसे उद्ध्वस्त होत जाते याचे वास्तव चित्रण कादंबरीमध्ये दिसून येते दुष्काळाच्या समग्र चित्रणाबरोबरच दुष्काळावर कशी मात करता येईल हेही सांगण्याचा प्रयत्न काही लेखक आवर्जून करतात. दुष्काळावरील तात्पुरत्या उपाययोजनांपासून ते दुष्काळावर करावयाच्या कायमस्वरूपी उपाययोजनांची चर्चा या कादंबऱ्यांमधून दिसून येते. दुष्काळातील लोकसहभाग, सरकारी धोरणे, जनावरांच्या चाऱ्याचे प्रश्न, स्थलांतर, पाण्याचा वापर, कारखाना, पाण्याचे महत्त्व,



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अशा अनेक विषयांमुळे या कादंबऱ्या दुष्काळ या एकाच विषयावरील असल्या तरी एकसुरी वाटत नाही. त्यामुळेच त्या वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. चारा दुष्काळातील [illegible] आणि 'सर्वशिवड' या कादंबरीमधून [illegible] दुष्काळाचेही चित्रण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. म्हणून महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे व्यापक आणि समग्र स्वरूप या कादंबऱ्यांमधून चित्रित झाले आहे.

निष्कर्ष :-

1. स्वातंत्र्योत्तर काळातील 'चमत्कारिक' ही एक महत्त्वाची कादंबरी असून त्यात दुष्काळाचे [illegible] वास्तवाचे प्रभावी चित्रण आले आहे.
2. महाराष्ट्रात १९७२ साली पडलेल्या भीषण दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर [illegible] यांची [illegible], [illegible] यांची [illegible] आणि रा. र. [illegible] यांची [illegible] या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत.
3. केवळ दुष्काळाचे स्वरूप आणि समस्या यांची मांडणी न करता दुष्काळावर [illegible] आणि [illegible] उपाययोजनांची चर्चा [illegible] आणि [illegible] या कादंबऱ्यांमधून प्रभावीपणे केली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. डॉ. करपे राजाभाऊ, मराठवाड्यातील शेतकरी चळवळ, विजय प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती
२. यादव आनंद, ग्रामीण साहित्य व वास्तव, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे, दुसरी आवृत्ती
३. देसाई दत्ता, महाराष्ट्रातील दुष्काळ, मागोवा प्रकाशन पहिली आवृत्ती
४. नाचणे चंद्रकुमार-संपादक, ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, विद्या पब्लिकेशन, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती
५. देशमुख केशव [illegible], दुष्काळ [illegible] प्रश्न, महाराष्ट्र टाइम्स [illegible]
६. देशपांडे भालचंद्र, अंधार इथला संपत नाही, स्नेह प्रकाशन, औरंगाबाद, तृतीयावृत्ती
७. जांबेकर नरेंद्र-संपा, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: चिंतन आणि उपाय, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली, पहिली आवृत्ती

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

17 सप्टेंबर - 2021

2021-2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

आणि

किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जि.लातूर (महाराष्ट्र)

(नॅक पुनर्मूल्यांकन बी++)

एक दिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषद

# जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

सह संपादक

डॉ. नरसिंग कदम

प्रा. देविदास गायकवाड

संपादक

डॉ. सुरेश शिंदे



PRINCIPA

Swami Vivekanand M

Mukramabad Tq.Mukhe

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

आणि

किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

## शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जि.लातूर (महाराष्ट्र)

(नॅक पुनर्मूल्यांकन बी++)

एकदिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषद

# जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

संपादक

डॉ.सुरेश शिंदे

मराठी विभागप्रमुख

सहसंपादक

डॉ.नरसिंग कदम

प्रा.देविदास गायकवाड

अरुणा प्रकाशन, लातूर

१०३ ओमकार कॉम्प्लेक्स, खर्डेकर स्टॉप,

औसा रोड, लातूर-४१३५१२

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

[illegible]

[illegible]

ISBN : [illegible]

[illegible]

— [illegible] — 2

[illegible]

[illegible]

## अनुक्रम

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

171

[illegible]

1) [illegible]

2) [illegible]

3) [illegible]

4) [illegible]

5) [illegible]

6) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] एक आकार दिला. [illegible]

[illegible]

PRINCIPAL
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (तीन दगडांची चूल, पृ.९३) [illegible]

स्त्रियांचा जो अमानुष छळ, हिंसाचार होतो त्याच्याशी निगडित [illegible] पुरुषी दृष्टिकोनाचा खूप मोठा भाग आहे. सुधारेल फारकतीसाठीच्या भेटी जातपंचायत बसते. त्यामुळेही रेखा प्रसंगापासून [illegible] शारीरिक, अशुद्धिवीच्या पुरुषी धारणा स्पष्ट होतात. स्त्रीच्या चारित्र्याशी जोडलेले अब्रू, [illegible] बट्टा, आयुष्य खोबरे हे शब्द येथे विपुल येतात. हे नियम फक्त स्त्रीसाठीच असतात. पुरुषांना [illegible] नसतात. जातपंचायतीतही पुरुषांचेच वर्चस्व असते. जातपंचायत स्त्रियांवर परंपरागत पुरुषी दृष्टिकोन लादून स्त्रियांच्या आयुष्याचे सर्व निर्णय घेते. हे निर्णय जुन्या रूढी, रिती, परंपरा, [illegible] आधारित असल्याने यामध्ये अन्यायकारक बाबींचा समावेश होतो. स्त्रियांच्या बाबतीतले निर्णय अधिक जाचक असल्याने स्त्रिया या सापळ्यात भरडून निघतात. त्यांची [illegible] बाजू ऐकून न घेता निर्णय [illegible] होतो. फक्त स्त्रियांसंदर्भात असलेल्या निकालांबाबत भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "[illegible] वरचष्मा असला तरी [illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. [illegible]

[illegible]

संदर्भ ग्रंथ


१) [illegible]

२) [illegible]

३) [illegible]

४) URL.https://www.loksatta.com/[illegible]marathi-writer-[illegible]-sharing-her-life-experiences-1243077

५) [illegible]

६) [illegible]



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

# संत साहित्य, कार्य : चर्चा व चिंतन

संपादक
प्रा. डॉ. पंकज [illegible] वानखेडे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

ISBN-978-93-91305-33-8

संत साहित्य कार्य: चर्चा व चिंतन

■ प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे

■ प्रथम आवृत्ती – २८ सप्टेंबर ,२०२१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-33-8

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

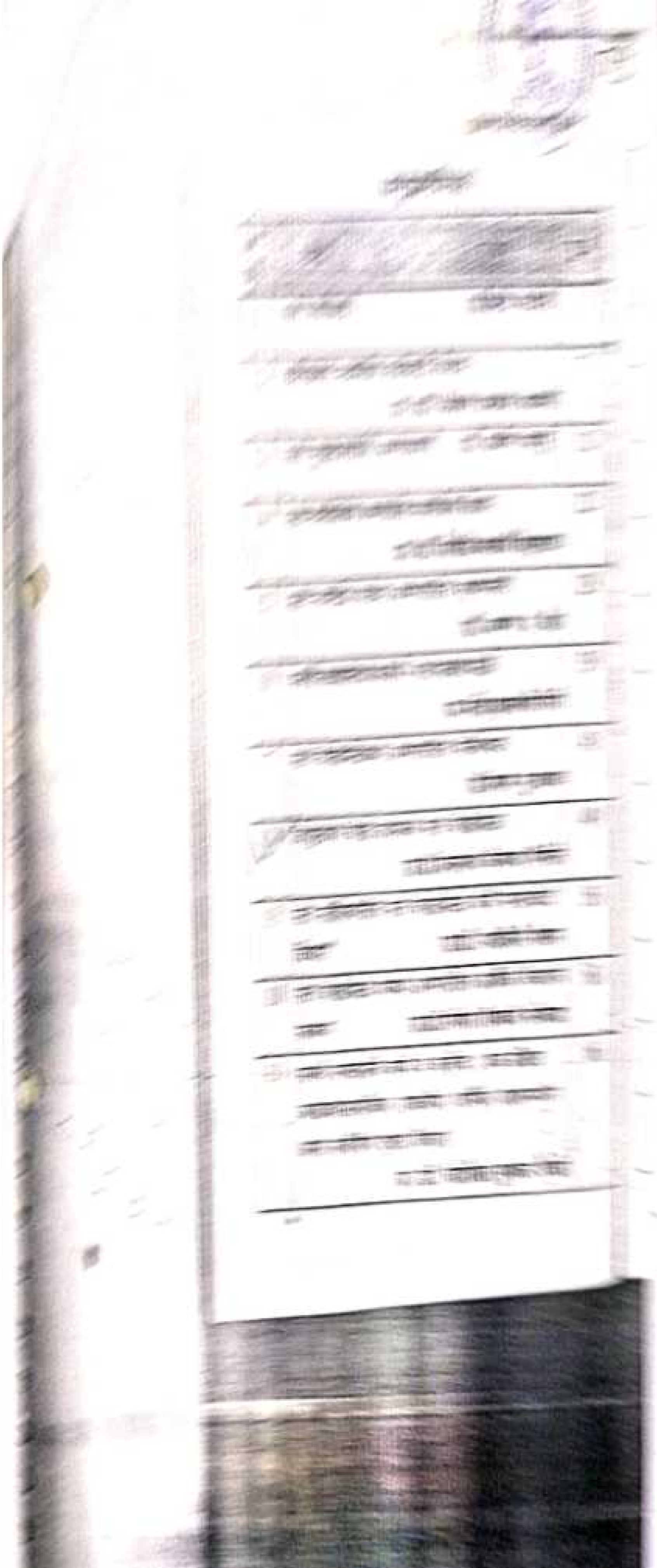

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]



[illegible]

ISBN-978-93-91305-33-8

माझे मन दिले प्रेमसुख।।
बहुत आटणी करितां दाटणी।
सुखाचे सुख मनी कोंदाटले।।
माझा मन देव दाखियेला देही।
मी तूं पण गेले ठायींच्या ठायीं।।
चोखा म्हणे माझा केशीच विसावा।
येकरितें धाव नामदेवा।।'

संत नामदेवांच्या संगतीत राहिल्यामुळे चोखामेळा यांना विठ्ठलाचे सुदर्शन घडत आले. त्या समाजाने दलित असल्यामुळे त्यांना मंदिरात प्रवेश नाकारला होता. परंतु नामदेवांमुळे दर्शन घडल्यामुळे आज माझ्या जन्माचे सार्थक झाले आहे.

३. पांडुरंगाच्या दर्शनाची उत्कंठा

पांडुरंगाचे मुख पाहण्यासाठी चोखामेळ्याचे मन व्याकुळ होऊ लागते. एकदा चोखोबा महाद्वारी बसले होते. एक दुराचारी म्हणून तेथे आला. तो चोखोबाला म्हणू लागला, 'चोखोबा तू तर पांडुरंगाचा भक्त म्हणवतोस. तुझ्यावर जर देवाचे प्रेम असते तर त्याने तुला राऊळात बोलून घेतले असते. देव का लोकांना भितो' हे ऐकून त्या माणसाला चोखोबाने आपले हात जोडले व म्हणाले, "मी देवाचा मोठा माणूस नाही.'

एके दिवशी चोखोबा आपल्या घरी भजनात दंग होते. देहभान विसरून देवाचे नाम गात होते. पांडुरंग स्वतः चोखोबाकडे आले. त्याला प्रेमाने कवटाळले अन् म्हणाले, 'चोखोबा मला तुझ्याशिवाय काढ करमत नाही. सारखी तुझी आठवण येते. चल आपण देवळात बसून बोलत बसू.' देवाबरोबर चोखोबा गाभाऱ्यात पोहचले. देवांनी त्याला आपल्याजवळ बसविले. कपाळाला बुक्का लावला. आपल्या गळ्यातील दिव्यरत्नहार काढून चोखोबाच्या गळ्यात घातला. चोखोबा गांगरून गेले. चोखोबांनी आपले दोन्ही हात जोडून पायावर अश्रूंचा अभिषेक केला. जन्म-जन्मांतराचे आज सार्थक झाले. पहाटेचे चार वाजले काकड आरतीची वेळ झाली. पुजारी देवळात आले. त्यांनी चोखोबाला देवळात देवाजवळ पाहिले तर देवाचा



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

ISBN:978-93-91305-33-8

हार चोखोबाच्या गळ्यात. बडवे रागावले. त्यांच्या अंगाचा संताप झाला. 'निर्लज्जा! महारा! देवाला तू बाटवलेस!' म्हणून मारु लागले. तेव्हा चोखोबा विठ्ठलाला आर्त हात मारु लागले आणि म्हणाले,

'धांवा घाली विठू आता चालू नको मंद।
बडवे मज मारिती ऐसा काही तरि अपराध।।
विठोबाचा हार तुझे कंठी कैसा आला।
शिव्या देती म्हणती महारा देव बाटविला।।
अहोजी महाराज तुमचे द्वारीचा कुतरा।
मकाजी मोकलू चक्रपाणि जिगेदारा।
जोडुनिया कर चोखा विनविती देवा।
बोलिला उत्तरी परी राग नसावा।।'

चोखोबांनी देव बाटवला म्हणून बडवे त्यांना मारू लागले. तेव्हा त्यांनी पांडुरंगाकडे आर्त हाक मारली. तेव्हा चोखोबांना मारणाऱ्या बडव्यांचे हात वरच्या वरी थांबवले. जातीने महार असल्यामुळे त्यांना मंदिरात प्रवेश नाकारला जात होता. ज्या रूढी परंपरेने चोखोबासाठी मंदिराचे द्वार बंद केले त्याच चोखोबाने स्वकर्तृत्वाने दारे खुली केली. ज्या पंडित-पुजाऱ्यांनी चोखोबाचे घर गावाबाहेर काढले त्याच्या घरी इंद्रदेव हात जोडून उभा राहिला. हिंदू धर्माच्या जातीयतेचा सर्व आवाका सांभाळून दीनपददलितांच्या मनात विश्वासाची, श्रद्धेची जोपासना करणारे अन् स्वतः वर्णाश्रमाचे हाल पचवून समाजाला आपल्या मधूर वाणीने अमृत पाजवणारे चोखोबा हे जनसामान्यांचे अनंत काळाचे असामान्य मार्गदर्शक होते.

**४. सहनशीलता, प्रेमळता व शुद्ध आचरण**

आज आठशे वर्षांपूर्वी चोखोबाने पेटवलेली ज्योत नंदादीपाप्रमाणे सतत जळून अनेक अपमानित जीवांना सन्मार्ग दाखविणारी आहे. आपल्याला आलेला अनुभव पोटतिडकीने मांडताना चोखोबा ठामपणे म्हणतात की, 'तुम्ही माझ्या जाती वंशाकडे न पाहता माझ्यातील शुद्ध भावाकडे पहा. हाच शुद्ध भाव माणसातील भेद



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

84

ISBN 978-93-91305-33-8

नष्ट करून मानवतेसाठी भेद काढून टेवी., या शुद्ध मानवतावादाची एक सार्थक उदाहरण चोखोबा आपल्या खालील अभंगातून देताना म्हणतात'

'ऊस डोंगा परी रस नोहे डोंगा।
काय भुललासी वरलिया रंगा॥
कमान डोंगी परी तीर नोहे डोंगा।
काय भुललासी वरलिया रंगा॥
नदी डोंगी परी जल नोहे डोंगा।
काय भुललासी वरलिया रंगा॥
चोखा डोंगा परी भाव नोहे डोंगा।
काय भुललासी वरलिया रंगा॥'

मानवतेच्या दृष्टीने चोखोबाचा हा आत्मवादी उद्गार मानवतावादाच्या राष्ट्रीयत्वाच्या आणि विश्वबंधुत्वाच्या दृष्टीने दलितांना व सवर्णांना दिलेला एक संदेश आहे. जेव्हा हा त्यांचा विचार सर्व समाजाला पटेल व पचेल तेव्हाच प्रामाणिकपणे निर्णय घेणे हे बुद्धीने विचारले गेल्याचे लक्षण आहे. 'माझ्या मुली महार जातीच्या अंगाकडे बघू नका. तर माझ्या आतील शुद्ध भेद आपणाकडे पहा. माझे अंग तुम्हाला नेता येणार नाही. पण माझा भाव मात्र निश्चितच तुम्हाला मनापासून सुखावला नेईल' असा नैतिक सल्ला देतात.

५. संत चोखामेळा यांचा समाधी सोहळा

चोखोबाचे जीवनकार्य अतिशय समृद्ध व संपन्न बनले होते. त्यांच्या पारमार्थिक वैभवामुळे सर्वश्रेष्ठांनी व शास्त्री पंडितांनी आपली मान झुकविली होती. त्यांना आध्यात्मिक अधिकार देहरूपानेही सिद्ध झाला होता. त्यांची पारमार्थिक झाली सामाजिक समतेच्या निर्मितीसाठी तळमळ होती.

'आम्ही मेली हीन याती।
तुम्ही का न कळे श्रीपती॥
जन्म गेला उष्टे खाता।
लाज नये तुमच्या चित्ता॥



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

185

ISBN 978-93-91305-33-8

आमच्या घरी घात नाही।
खावोनी कैसा म्हणसी नाही।।
म्हणे चोखियाचा कर्मेळा।
कासया जन्म दिला मला।।'

जो धर्म माणसाला कमी लेखतो, माणुसकीला पारखा होतो तो धर्म समाजाला काय उपदेश करणार? असा सवाल त्यांच्या मुलाने केला आहे. संत चोखामेळा या संताचे मंगळवेढ्याच्या भोवती गावकुस बांधण्याचे काम करत असताना अंगावर भिंत कोसळून निधन झाले.

ज्या कर्मयोगी संताने जीवनभर दारिद्र्याशी झगडून अनन्यसाधारण भक्ती केली त्या निष्ठावान मानवतेच्या पाईकाचा अवतार १६ मे १३६९ रोजी झाला. सातशे वर्षांपूर्वी स्पृश्य-अस्पृश्य भेदभाव पाळल्या जाणाऱ्या काळातही श्री.नामदेवांनी विठ्ठल मंदिरासमोर या महापुरुषाची समाधी बांधून जे माणुसकीचे कार्य केले ते पाहून आजच्या सनातनी कर्मठांना पुन्हा एकवेळ आपली मने व पुराणे तपासून पाहण्याचे आव्हान केले आहे. धर्म-कर्मामधील वैचारिक विकृती केवळ विद्रोहाने, मत्सराने वा सूडभावनेनेच दूर करता येत नसून ती प्रेमाने, सहानुभूतीने व स्वतःच्या आचरणाने दूर करता येते.

**समारोप**

संत चोखाबाची विठ्ठलावर निःसीम भक्ती होती. वरीलप्रमाणे ठोसपणे दाखवून दिले आहे. सदैव अपमानित जिणे जगणाऱ्या या अतुट उद्धारकाने भौतिक जीवनाचे सोने केले. मानवतेच्या रक्षणासाठी आपले जळजळीत आयुष्य खर्ची घालून अखिल मानवजातीला कोठे न शिकायला मिळणारा शहाणपणा आपल्या सहनशीलतेतून शिकविला. न्याय, समता आणि बंधुप्रेम याचे एक रसायन भक्तीत मिसळून त्या भक्तीद्वारा समाजपरिवर्तनाचा, दलितोद्धाराचा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा महान संदेश देणाऱ्या चोखोबाचे कार्य कुठलाही इतिहास पुसून टाकू शकत नाही. म्हणून माणूस हा सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ आहे. त्याला रामही होता येते आणि रावणही. हा मनुष्य देह पुन्हा मिळणार नाही. ज्या देहाने देव होता येते त्या देहाचा उपयोग



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

186

ISBN-978-93-91305-33-8

केवळ व्यवहारासाठीच करणे हा मानवी गुन्हा आहे. ज्यांच्यावर आपण जन्मभर विसंबून राहतो, ज्यांच्यासाठी देवधर्म बाजूला सारून साखरं तिळतिळ झिजतो तो शेवटी कसा दगा देतो, केवळ शरीरावर प्रेम करणारी आप्त मंडळी अंती आपल्याला सोडून देतात अन् मग तेव्हा एकच एक भरवशाचे ठिकाण उरते ते म्हणजे परमेश्वर. यासंदर्भात अखिल मानव जातीला मोलाचा संदेश देणारा हा संत चोखामेळा महामानव तळमळीने सांगतो.

**संदर्भ ग्रंथ**

१. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-स.ग. मालशे, खंड दुसरा, भाग एक व दोन, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८२

२. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती-गं.बा. सरदार, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, चतुर्थावृत्ती, १९८२

३. संत चोखामेळा-निवृत्ती वडगावकर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, १९८४

४. संत कविता-डॉ.प्रकाश देशपांडे केजकर, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, २००६



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

ऑक्टोबर - 2021

# पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :

प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव वन

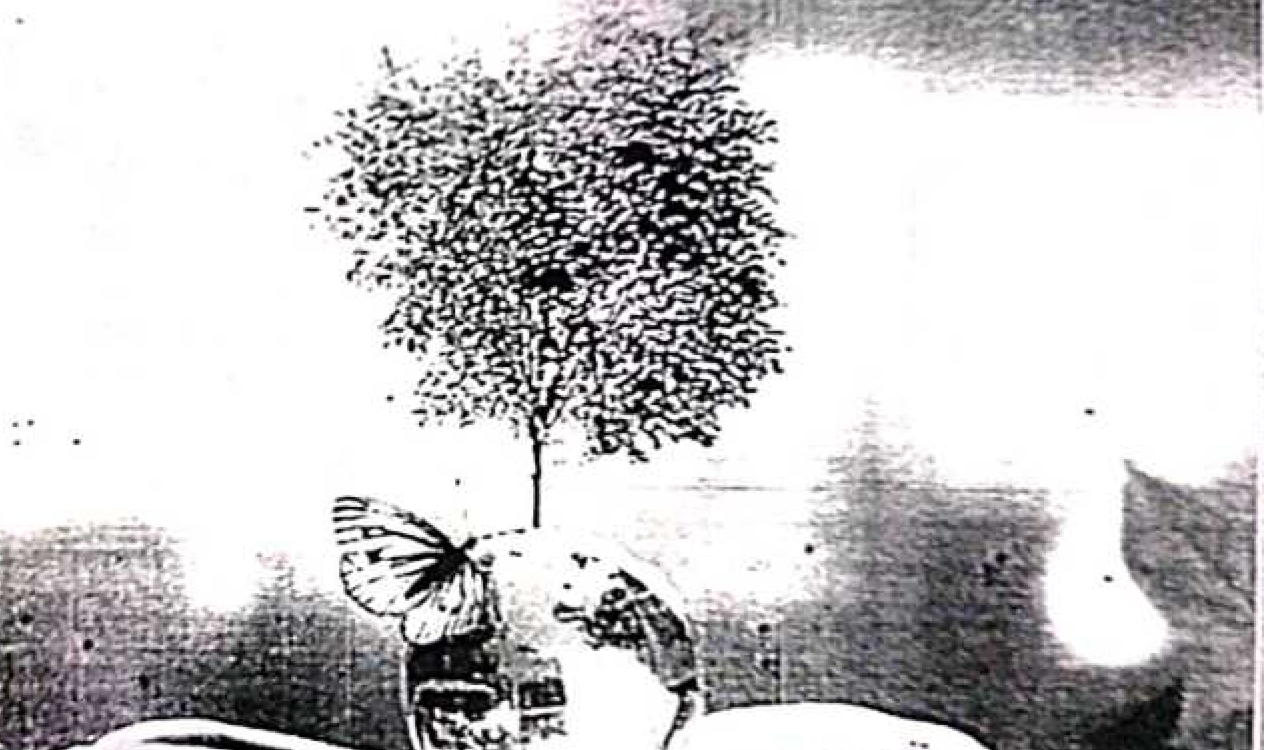

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

# अनुक्रमणिका


१. [illegible] – [illegible] / [illegible]
२. [illegible] – [illegible] / [illegible]
३. [illegible] – [illegible] / [illegible]
४. [illegible] – [illegible] / [illegible]
५. [illegible] – प्रा. डॉ. [illegible] / [illegible]
६. आपत्ती [illegible] – डॉ. [illegible] / [illegible]
७. [illegible] – प्रा. डॉ. [illegible] / [illegible]
८. [illegible] – प्रा. डॉ. [illegible] / [illegible]
९. [illegible] – डॉ. आर. व्ही. [illegible] / [illegible]
१०. [illegible] एक अभ्यास – प्रा. डॉ. [illegible] एस. डी. / [illegible]
११. [illegible] – एक सामाजिक [illegible] – डॉ. [illegible] / [illegible]
१२. पर्यावरण [illegible] माहिती [illegible] भूमिका – प्रा.डॉ. [illegible] / [illegible]
१३. [illegible] एक सामाजिक [illegible] – डॉ. [illegible] / [illegible]
१४. हवामान बदलाचे परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास – बालाजी आर. मुंढे / [illegible]
१५. आपत्ती व्यवस्थापन – डॉ. [illegible] मोहन [illegible] / [illegible]
१६. कोरोना आपत्ती– आज आणि उद्या – प्रा. [illegible] / [illegible]
१७. पर्यावरणीय समस्या : कोरोना – प्रा. डॉ. [illegible] प्रभाकर मुंढे / [illegible]
१८. पर्यावरणीय संरक्षण कायदा व अंमलबजावणी – प्रा. डॉ. [illegible] / [illegible]
१९. महाराष्ट्रातील पाणी व्यवस्थापनाची स्थिती – प्रा. डॉ. अनिल वैजनाथ [illegible] / [illegible]
२०. मानवनिर्मित आपत्ती व व्यवस्थापन – श्रीमती [illegible] / [illegible]
२१. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची आवश्यकता व प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाय योजना.
प्रा. डॉ. अशोक गायकवाड / ७३
२२. जागतिक पर्यावरण समस्या व संरक्षण – प्रा.डॉ.अनिल माधव रेड्डी / ७६
२३. जलप्रदूषण एक गंभीर समस्या – प्रा. डॉ. [illegible] / ७९
२४. जागतिक तापमानवाढ : समस्या आणि उपाय – डॉ. अनिता [illegible] / ८२
२५. [illegible] – प्रा.डॉ.एकनाथ वैजनाथ [illegible] / ८५



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

२५



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

200

सायबर डिझास्टर रिकव्हरीमध्ये

(अ) बिझनेस इफॅक्ट ॲनालिसीस : कॉम्प्युटर सिक्युरिटी ब्रिचेस आणि इलेक्ट्रॉनिक डिस्टर्बंस इन्व्हेस्टिगेशन

(ब) कॉम्प्युटर सिक्युरिटी इंसिडंट रिस्पांस प्लॅन : यामध्ये (एक) आपत्ती आल्यानंतर त्याची कबुली देण्याची जबाबदारी आणि त्याची कार्यप्रणाली. (दोन) स्टाफ रिस्पँस काल आऊट फॉर्म्स.

(२) रिस्टोर ऑपरेशन्स : सायबर डिझास्टरमध्ये रिस्टोर किंवा मिटीगेशन हे जागेवर (सन फेस) केल्या जात तर इतर आपत्ती व्यवस्थापनात ते आपत्तीच्या जागेवर (इन साईट) केल्या जात.

(३) आपत्तीनंतर दोषींना शिक्षा देण्यासाठी कायद्याचा आधार अतिशय जरुरी असतो. फोकस ऑन फॉरेन्सिक अॅप्रोच. या सर्व गोष्टी महत्वाच्या आहेत. कारण कंपनीची प्रतिष्ठा यामुळे लयाला जाऊ शकते, आर्थिक फटका तर बसतोच पण कंपनीचे ग्राहकही कंपनीपासून दूर होऊ शकतात.

सायबर डिझास्टरमध्ये आपत्तीची माहिती व्यवस्थापनाला तात्काळ मिळते. या प्रकारच्या आपत्तीमध्ये विश्वास ठेवण्यायोग्य रिलायेबल आणि प्रासंगिक टाईमली इन्फर्मेशन मिळण्यासाठी व्यवस्थापनाचे खालील पाच प्रश्नांचे संयुक्तिक उत्तर देण्याची क्षमता निर्माण केली पाहिजे.

१) तुमच्या कंपनीत अशा प्रकारच्या आपत्तींना तोंड देण्यासाठी व त्या टाळण्यासाठी 'इन हाऊस स्किल' मिळू शकते का?
२) तुमच्या कामगारांमध्ये अशा प्रकारच्या आपत्तीविरुद्ध लढण्याची जिद्द व क्षमता आहे का?
३) तुमच्या कंपनीच्या कार्यप्रणालीमध्ये आपत्तीच्या सूचनेची व चक्रगतीची (एस्केलेशन) माहिती देणारी कार्यप्रणाली कार्यरत आहे का?
४) आपत्ती आल्यानंतर पुरावे नष्ट न करता फॉरेंसिक इन्व्हेस्टिगेशन करण्याची क्षमता कंपनीमध्ये आहे का? आणि
५) तुमच्या कंपनीच्या वैधानिक रेग्युलेटरी मागण्या रिक्वायरमेंटस काय आहेत?

यासाठी प्रत्येक कंपनीने संगणकीय सुरक्षेसाठी खालील प्रकारची इन्फर्मेशन सिक्युरिटी लाइफ सायकल अंगिकारली पाहिजे.

१) आगामी आपत्ती विरुद्ध लढण्यासाठी तयार असणे.
२) अशा आपत्तीविरुद्ध सांघिक तयारी असणे.
३) अशा आपत्तीवर सांघिक आघात (कोऑर्डिनेटेड रिस्पॉंस)करणे.
४) कामगारांमध्ये सुरक्षा आयाम बाणवणे.
५) संगणकीय माहितीपट तयार करणे (बिअरिंग हाऊस फॉर कॉम्प्युटर इन्फर्मेशन)
६) कंपनीची संगणकीय सुरक्षा प्रणाली कार्यरत करून कायद्याशी व पोलिसांशी त्याचा समन्वय साधणे.

कुठल्याही प्रकारच्या सायबर डिझास्टर नंतर कंपनीचे खालील प्रकारच्या उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते.

१) शोध तपास (डिटेक्शन) यामध्ये आपत्तीचा लेखाजोखा (ॲनालिसीस) होणे, आपत्तीच्या मुळापर्यंत पोचणे (डिटर्मीन सोर्स ऑफ डिझास्टर) आणि कारणमीमांसक प्रोग्राम एरर ह्युमन एरर की डेलीबरेट ॲक्शन करणे हे सामील आहे.
२) निग्रह (कंटेनमेंट) यामध्ये आलेल्या आपत्तीला कार्यालयाच्या कॉम्प्युटर नेटवर्कपासून दूर ठेवण्याची प्रक्रिया सामील आहे.
३) निर्मूलन (इरॅडिकेशन) आलेल्या संकटापासून होणाऱ्या हानीपासून बचावासाठी संकटाला मूळ स्रोतापासीच थोपवणे आणि इतर यंत्रांना त्यापासून दूर ठेवणे.
४) पुनर्लाभ (रिकव्हरी) यामध्ये आघात झालेल्या कार्यप्रणालीचा जिर्णोद्धार (रिस्टोरेशन) करून त्यांना मूळ पदावर आणणे सामील आहे.
५) जोखीमीचे प्रशमन (रिस्क मिटीगेशन) यामध्ये कंपनीची संगणकीय कार्यप्रणाली अशा आलेल्या आपत्तीपासून भविष्यात

ISBN 978-93-91689-26-1


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

टू शहील, अशी व्यवस्था करणे हे सामील आहे.

सारांश – सायबर हिझास्टरसाठी तयारी करण्याची, संगणकीय प्रणालीचा पूर्ण... ...टैक्टिक गाज असते. यासाठी गुप्तता आणि कार्यक्षमतेला प्राधान्यक्रम (कॉन्फिडेन्शियालिटी आणि इंटिग्रिटी) यांची प्रथम आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे कंपनीच्या सुरक्षा प्रणालीमध्ये इन्फॉर्मेशन सिक्युरिटी पॉलिसी, इन्सिडन्ट रिस्पॉन्स ॲन्ड रिपोर्टिंग, ...ऑथेन्टिकेशन ॲन्ड ॲक्सेस नेटवर्क मॅनेजमेंट, व्हल्नेरेबिलिटी असेसमेंट... प्रोसेससाठी नेटवर्क पेरीमीटर व कॉन्फिगरेशन ॲप्लिकेशन्स आणि इतर नेटवर्क ... जरुरी असते. कंपनीच्या ... फॉर्ममध्ये नेटवर्क आर्किटेक्चर आणि रेग्युलेटरी सिस्टीम महत्त्वाची असते. कंपनीची ... असलेल्या ... फटका तर ... तळी रचना व ठरवण यासाठी आवश्यक ठरते. यामध्ये ... व ... सुरक्षा प्रणालीची ... इन्डुअल रिस्क आयडेंटिफिकेशन त्याचप्रमाणे प्रोॲक्टिव्ह ... सिक्युरिटी ... रिस्क ... व आपत्तीमध्ये ... मिळते. या सर्वांचा शेवट इमर्जन्सी डिक्लेरेशन प्रोसेससाठी इन्सिडंट कोऑर्डिनेटर आणि त्याची टीम तयार ठेवण्यात येण्याचा ... संतुलित ... व ... अंमलामध्ये होतो.

प्रत्येक कंपनीला कॉम्प्युटर इन्सिडन्स रिस्पॉन्स प्लान (CSIRP) तयार करणे अतिशय जरुरी असते. या प्लॅनमध्ये खालील बाबींचा प्रादुर्भाव असणे जरुरी आहे.

१) सनद (चार्टर) यामध्ये कंपनीच्या रिस्क मॅनेजमेंट पॉलिसीचे ध्येय, त्याच्या आधार, त्यासाठी लागणारी संरचना आणि कार्यप्रणाली, माहितीचा स्रोत व ओघ आणि सावध व आक्रमक उपाय योजनांचा समावेश असतो.

२) आपत्ती सूचना आणि व्याख्या (इन्सिडन्स इन्फर्मेशन आणि डेफिनेशन) यामध्ये आपत्ती घोषणा व त्यावरील उपाययोजना त्याच्या आवाक्याचा अंतर्भाव करतात.

३) रिस्पॉन्स टीमची रचना करताना यासाठी एक मॅनेजर एक कोऑर्डिनेटर आणि ... ग्रुप मेंबरची आवश्यकता असते.

४) रिस्पॉन्स प्रोसिजर्स यामध्ये प्राथमिक (अलर्ट फेज) अवस्था : दुसरी अवस्था ट्रायेज (फेज)–दुसरीची क्रमवारी ठरवणे, रिकव्हरी फेज आणि मेंटेनन्स फेज सामील असतात.

संदर्भ ग्रंथ

१) आपत्ती व्यवस्थापन–सायबर डिझास्टर मॅनेजमेंट, कर्नल अभय बालकृष्ण पटवर्धन, संकेत प्रकाशन, वर्धा रोड, नागपूर, २००९

२) www.ancestry.com

३) सायबर विधी–' डॉ. जयप्रकाश मिश्र, सेंट्रल लॉ पब्लिकेशन

४) अदृश्य जाल– प्रो. त्रिवेणी सिंह, अमित दुबे

५) इंटरनेट विधी एवं साइबर अपराध–सलफ फतिमा–EBC Internet Law and Cyber Crime C. Book, 2017

×××



201

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

# 21वीं सदी में महिला सशक्तिकरण: रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ


संपादक समूह

प्रो. (डॉ.) चंद्रकांत कन्होबा मांगे

श्रीमती कांता वर्मा, डॉ. विजय भोसले

डॉ. बी.एन. सुनील श्याम, डॉ. अनीता चौबे

डॉ. किर्ती चौगले, कल्पना एस. गोडघाटे



भारती पब्लिकेशन्स

नई दिल्ली-110002

सर्वाधिकार सुरक्षित : सम्पादक समूह

शीर्षक: 21वीं सदी में महिला सशक्तिकरण: सम्भावनाएँ एवं चुनौतियाँ

सम्पादक : प्रो. (डॉ.) चन्द्रकांत रूपसिंह मोरे, श्रीमती कांता वर्मा,
देविदास किसन भोसले, डॉ. योगेश सुनील शहाणे,
डॉ. अनीता चौधरी, डॉ. विनी चौरसिया, कल्पना एस. गोडबोले

प्रथम संस्करण: 2021 ई.

ISBN : 978-93-91681-[illegible]

प्रकाशक:

भारती पब्लिकेशन्स

4819/24, दूसरी मंजिल, अंसारी रोड

फोन नं.: 011-23247537, 9899897381

ई-मेल: bhartipublications@gmail.com

Website : www.bhartipublications.com

शब्द-सज्जा : नील ग्राफिक्स, दिल्ली, मुद्रक : एस. पी. कौशिक एन्टरप्राइजेज, दिल्ली

**अस्वीकरण:**

पुस्तक में दी गई विषय वस्तु पूर्ण रूप से लेखक के अपने विचार हैं।
प्रकाशक किसी भी विषय वस्तु के लिए जिम्मेदार नहीं है।
इस प्रकाशन का कोई भी हिस्सा किसी के द्वारा पुनरुत्पादित या संग्रहित बिना अनुमति के नहीं किया जा सकता है। इस प्रकाशन के संबंध में किसी भी व्यक्ति द्वारा अनधिकृत कार्य या नुकसान के लिए आपराधिक अभियोजन के लिए वह व्यक्ति उत्तरदायी होगा।

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

# अनुक्रम


1. भारत में महिला सशक्तिकरण के कुछ कदम — 1
2. महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरण : विशेषकर महिला आरक्षण के सन्दर्भ में — 9
3. भारतीय लोकतंत्र में महिलाओं की सहभागिता — 14
4. भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका — 21
5. 21 वीं सदी में महिलाओं का आर्थिक सशक्तिकरण — 26
6. मिशन शक्ति अभियान : महिला सशक्तिकरण की दिशा में एक अभिनव कदम (उत्तर प्रदेश राज्य के विशेष सन्दर्भ में) — 31
7. घरेलू हिंसा और महिलाओं के मानवाधिकार — 44
8. भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन और श्रीमती एनीबेसेंट की सहभागिता — 53
9. डॉ. शंकर शेष के नाटकों में नारीवादी चेतना : एक दृष्टिक्षेप — 57
10. भारतीय सशस्त्र बलों में महिलाओं का प्रवेश और महिला सशक्तिकरण — 63
11. महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरण — 67
12. महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने महिला आरक्षण विधेयकाची वाटचाल — 73
13. शिक्षण सक्षमीकरणातून महिला सक्षमीकरण — 79
14. शिक्षण व स्त्री सक्षमीकरणात महिला शास्त्रज्ञांचे योगदान — 85
15. कामकरणाऱ्या महिलांच्या समस्या — 88



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

16. काशिबाई कानिटकरांचे साहित्यिक इतिहासातील योगदान - 19 वे शतक 93

17. स्वातंत्र्यसैनिक अवंतिकाबाई गोखले आणि हिंद समाज 99

18. स्त्री सक्षमीकरण सद्यस्थितीआणि वास्तव 104

19. स्त्री सक्षमीकरणात महिला बचत गटाचे योगदान 111

20. महिला सक्षमीकरणात भारतीय समाजसुधारकांची शिक्षणाच्या संदर्भातील भूमिका 118

21. महिला सबलीकरण : एक चिंतन 124

22. फुले, गांधी, आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान 128

23. भारताच्या संदर्भात महिला सक्षमीकरण 133

24. ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या आणि उपाययोजना 141


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

191

# 21

# महिला सबलीकरण : एक चिंतन

प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले*

**प्रस्तावना :** भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे- प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एक स्त्रीचा सहभाग असतो, असे म्हटले जाते- या समाजात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्रीमुळे घडले- राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे- राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व कीर्तिवंत छत्रपती शिवराय घडले- सावित्रीबाई फुलेंची साथ होती म्हणून जोतीबा फुले महात्मा झाले आणि इतकेच नव्हे तर स्त्रीच्या संस्काराचा आणि सृजनाचा आविष्कार आहे- मुळातच महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषांपेक्षा जास्त आहेत- स्त्रीमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचत प्रवृत्ती, संघप्रेरणी, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गतःच अधिक आहेत- स्त्री सृजनशील आहे कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे- स्त्री मुळातच सबला आहे- जरी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे-

आज महिला सबलीकरण करताना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडाप्रथा, स्त्री-भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट क:न समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरु) कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मासिक स्व:पात सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे। असा विचारप्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल-

* मराठी विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

## महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

"महिला सबलीकरण म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या जागी स्त्री प्रधान संस्कृती निर्माण करणे असा प्रयत्न नाही तर समाजाच्या सर्वस्तरात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य देणे होय."

"महिलांनी केवळ स्वत:ची क्षमता ओळखणे किंवा त्यांना जागृत करून देणे म्हणजे सबलीकरण नव्हे तर महिलांना क्षमतेच्या अभिव्यक्तीसाठी त्यांना असणारी क्षमता सिद्ध करण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होय."

## महिला सबलीकरण : व्याख्या

समाजातील उपेक्षित महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे 'महिला सबलीकरण' होय.

## महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे

1. स्त्री-पुरुष समानता आणणे.
2. स्त्रियांना प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे.
3. स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे.
4. स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रामध्ये समान अधिकार देणे.
5. स्त्रियांना प्रगती व विकासाच्या संधी देणे.
6. महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजावून घेणे.
7. महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
8. महिला सबलीकरणामधील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
9. महिला सबलीकरणावर उपाययोजना सुचविणे.
10. महिला सबलीकरणासाठी विविध कालखंडात झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

**संशोधन पद्धती :** प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. तसेच शोधनिबंधाच्या संदर्भात तथ्य संकलनासाठी मासिके, विविध संशोधनपर लेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे यासारख्या दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

## महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे

महिला सबलीकरण प्रक्रियेची खालील उद्दिष्टे असल्याचे दिसून येते

1. स्त्री-पुरुष समानता-भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात शतकानुशतके स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ दर्जा दिलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

## महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

‘‘महिला सबलीकरण म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या जोखडातून स्त्रीला मुक्त करून समान संस्कृती निर्माण करणे म्हणजे समाजातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य देणे होय.’’

‘‘महिलांनी केवळ स्वतःची प्रगती करणे अथवा त्यांना सामील करून घेणे म्हणजे सबलीकरण नव्हे तर महिलांना स्वतःच्या अधिकारांची जाणीव करून आपली क्षमता सिद्ध करण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होय.’’

## महिला सबलीकरण : व्याख्या

समाजातील सर्वस्तरातील महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे 'महिला सबलीकरण' होय.

## महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे

1. स्त्री पुरुष समानता राखणे.
2. स्त्रियांना प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे.
3. स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे.
4. स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रामध्ये समान अधिकार देणे.
5. स्त्रियांना प्रगती व विकासाच्या संधी देणे.
6. महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजावून घेणे.
7. महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
8. महिला सबलीकरणामधील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
9. महिला सबलीकरणावर उपाययोजना सुचविणे.
10. महिला सबलीकरणासाठी विविध कालखंडात झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

**संशोधन पद्धती :** प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. तसेच शोधनिबंधाच्या संदर्भात तथ्य संकलनासाठी मासिके, विविध संशोधनपर लेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे यासारख्या दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

## महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे

**महिला सबलीकरण प्रक्रियेची खालील उद्दिष्टे असल्याचे दिसून येते**

1. **स्त्री-पुरुष समानता**- भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात शतकानुशतके स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ दर्जा दिलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

[illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

[illegible]

[illegible]

PRINCIPAL

[illegible]

1. विविध कालखंडानुसार महिलांच्याकडे पाह.याचा दृष्टिकोण बदलत असून स्त्री-पुरुषांमधील विषमता कमी होत असल्याचे दिसून येते-
2. महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते-
3. विविध क्षेत्रातील विविध पदांवर महिला नोकरी करीत असून दिवसेंदिवस त्यांचे प्रमाण वाढत आहे-
4. राजकरणातही महिलांचा सहभाग वाढल्याचे दिसून येते-
5. अजूनही महिलांच्यामध्ये अपेक्षित असे सबलीकरण झाले नसल्याचे दिसून येते- त्यामागे निरक्षरता, पारंपरिक मानसिकता व दारिद्र हे प्रामुख्याने अडथळे असल्याचे आढळून आले-

## उपाय

1. महिलांमध्ये प्रभावीपणे जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे-
2. महिलांचे उच्चशिक्षणातील प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे-
3. पुरुषांची मनोवृत्ती बदल.यासाठी स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व त्यांच्या मनावर बिंबवि.यासाठी विशेष कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत-
4. महिलांनी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनले पाहिजे-
5. महिलांना त्यांच्या घटनात्मक अधिकारांची जाणीव क.न देश्यासाठी, त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढवि.यासाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत-

## संदर्भ


1. डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र-समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, 2005
2. डॉ.-गोटे-गव्हाणे शुभांगी-महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
3. प्रा. खंडागळे चंद्रकांत-ग्रामीण समाजशास्त्र, सौ-मायादेवी खंडागळे प्रकाशन, सांगली, 2005
4. डॉ. पाटील हेमलता-स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती, गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद
5. लोकराज्य, जुलै 2009


PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

MAH/MUL/03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

# विद्यावार्ता

**Special Issue**
**01 January 2022**

Editor
**Dr. Bapu g. Gholap**
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी, मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post. Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

HP Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,[illegible]
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist.Nanded

158

Date of Publication
01 January 2022

# Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम
YouTube Channel

*Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.*

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university; institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. *Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).*
*If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

Indexed

IMPACT FACTOR 7.940 IIJIF

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed,Dist.Nanded

13) आदिवासी क्रांतिवीर बिरसा मुंडा — [illegible]
डॉ. [illegible], जि. [illegible] ||150

14) पुणे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन
डॉ. [illegible], जि पुणे ||154

15) आदिवासी [illegible] इतिहास
प्र.डॉ. [illegible], जि. बीड ||160

16) A Case Study of the Role of Birsa Munda As a Great Indian Freedom Fighter
Dr.Phole Kamal Bhauran, Dist. Nanded ||163

17) Movements of Tribal Communities in India (Before and After Independence)
Prof.Dr.Dalve D. R., Dist- Ahmednagar ||168

18) आदिवासी समाजासाठीच्या योजना आणि अंमलबजावणी
प्रा. मनोहर [illegible], अकोला ||172

19) आदिवासी समाज : दशा आणि दिशा
प्रा. [illegible], अमरावती ||175

20) उच्च माध्यमिक स्तरावरील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या [illegible] विकासासाठी [illegible]
श्रीमती.[illegible] & डॉ.श्री.संजय [illegible] जि. नंदुरबार ||177

21) लोकमान्यांचे [illegible]
प्रा.डॉ. वंदना [illegible], औरंगाबाद ||179



PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ख्रिश्चनधर्मातील आणि शिक्षणपद्धतीचा स्वीकार केला. त्यामुळे आदिवासी शिक्षण घेऊ लागले व पुढे नोकरीच्या शोधात जाऊ लागले. आदिवासींच्या जीवनात सामाजिक विघटनीकरणाला निर्माण झाला. त्यामुळे त्यांची उपजीविका साधने संपली व त्यांच्यात द्वेष, मत्सर निर्माण झाला. बाह्य संपर्कामुळे आदिवासींच्या वैचारिक जीवनात बदल झाले. आदिवासींनी त्यांच्या धर्मातील रीती रिवाज असता इतर धर्माचे अनुकरण करताना दिसून येतात. बाह्य जगाच्या संपर्काने आदिवासी समाजाचे विघटन करत होत आहेत. तसेच आदिवासी समाजात धर्मव्यवहाराची व कायद्याची पद्धती नव्हती. सुधारलेल्या समाजाशी त्यांचा संपर्क आल्यामुळे त्यांच्यात बदल होत गेला.

३) **सांस्कृतिक समस्या** - भारतातील सर्व आदिवासी एकाच प्रकारचे नाहीत. त्यांच्यात भौतिक विविधता आढळून येते. त्याचप्रमाणे सर्व आदिवासींची संस्कृती सारखी नाही. आदिवासी समाजात भौगोलिक, धार्मिक, भाषिक, आर्थिक आणि सामाजिक भिन्नता आढळते. त्यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिक विविधता असणे साहजिक आहे. भारताच्या विविध प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी जमाती जशा भिन्न-भिन्न आहेत तसेच त्यांची संस्कृतीही भिन्न-भिन्न आहे. इतकेच नाही तर एकाच प्रदेशात राहणाऱ्या वेगवेगळ्या आदिवासींची संस्कृतीही वेगळी आहे. जे लोक ग्रामीण व शहरी समुदायाच्या संपर्कात आलेत त्यांच्या संस्कृतीमध्ये व संपर्कात न आलेल्या आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये फरक आढळून येतो. भिल्ल व नाग जमातीचे लोक बाह्य संस्कृतीच्या संपर्कात आले असले तरी त्यांनी आपली प्राचीन संस्कृती जतन करून ठेवली आहे. तर काही आदिवासी बाह्य संस्कृतीच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांच्या परंपरा, प्रथा, कला, नृत्य, वाद्य इत्यादी बदलत होत असल्याचे दिसून येते.

४) **व्यसनाधीनता** - ही आदिवासी समाजातील आणखी एक समस्या आहे. त्यामुळे आदिवासी कर्जबाजारी आणि अतिक झाले आहेत. सर्व आदिवासी समाजाच व्यसनी असतो. आदिवासी समाजातील व्यसनमुक्त होण्याचे गुण नसते. त्यामुळेच ते दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात सापडले आहेत. व्यसनाधीनता ही आदिवासी समाजाला लागलेली कीड आहे. अनैतिकता, गुलामी वृत्ती, शारीरिक अनारोग्य, मानसिक दौर्बल्य आणि दारिद्र्य इत्यादी सर्व प्रश्नांचे मूळ आदिवासींच्या व्यसनाधीनतेतच दडलेले आहे.

५) **आरोग्यविषयक समस्या** - आदिवासींच्या समस्यांपैकी आणखी एक गंभीर समस्या म्हणजे आरोग्यविषयक समस्या. आदिवासी हा एक रानात किंवा जंगलात राहणारी जमात. परंतु आधुनिक युगात आदिवासी समाज इतर समाजाच्या संपर्कात आला. त्यामुळे इतर समाजाची वेशभूषा त्यांनी स्वीकारल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज आधुनिक काळात सुती कपडे वापरू लागले. पण दारिद्र्य हे त्यांच्या पाचवीला पुजलेले असल्याने त्यांना अधिक कपडे खरेदी करणे शक्य नसते. एकच कपडा अंगावर अनेक दिवस परिधान केल्याने कपडे अस्वच्छ होतात व त्यामुळे त्यांना अनेक रोगांना बळी पडावे लागते.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

PRINCIPAL

PRINCIPAL

समकालीन भारतीय समाज
समस्या आणि उपाय
प्राचार्य डॉ. [illegible]
प्रा. डॉ. [illegible]
प्रा. डॉ. [illegible]

[illegible]


[illegible]


[illegible]

[illegible]

[illegible]

## [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]





[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ACCOUNTING TECHNIQUE [illegible]

[illegible] (SKILL) [illegible]

[illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand [illegible]

४) दिवाळे निघालेल्या कंपन्याना मदत करून :- जेव्हा एखादी कंपनी तोट्यात असते व बँक पण त्या कंपनीला अर्थसहाय्य करायला नकार देते अशा वेळेस आम्ली पदार्थांचे व्यापारी व तस्कर त्या कंपनीला बँकेपेक्षा जास्त व्याजदराने कर्ज देतात नंतर ज्या वेळेस ती कंपनी फायद्यात येते त्यामधून हे नफा वसुल करतात. हा नफा कायदेशीर मार्गाने मिळावल्याचे दर्शवितात.

५) मनी लांउडरींगचे नविन स्वरुप :- वर्तमान परिस्थीतीमध्ये मनी लाउंडरींगचे दोन प्रकारचे स्वरुप आढळून येते. पहिले स्वरुप म्हणजे या धंदयाचे व्यवसायीकरण होत आहे. हे मनी लाउंडरर दुसऱ्या गुन्हेगारांना आर्थिक व्यवहारात मदत करतात. हे मनी लांउडरर गुन्हेगारी जगातल्या लोकांना आर्थिकदृष्ट्या स्थीर होण्यासाठी मदत करतात त्यामुळे हे व्यावसायीक मनी लांउडर भरपूर पैसा कमावतात. यामध्ये हिशोबनीस, बँकर्स, कायदेतज्ञ ई. समावेश ईत्यादींचा समवेश होतो. त्यांना प्रत्यक्ष गुन्हेगारी करण्याची गरज नाही. परंतु या गुन्हेगारी कृत्यातून जो पैसा मिळतो तो अर्थ व्यवस्थेमध्ये लपवून त्याला कायदेशीर रुप देण्याचे कार्य हे लोक करतात.

मनी लाउंडरींगचे या व्यवसायाचे आंरराष्ट्रीय प्रकरण झाले आहे हा दुसरा प्रवाह आढळून येतो त्याला दोन घटक कारणीभुत आहेत. पहिला घटक अर्थ व्यवस्थेचे जागतीकीकरण व दुसरा घटक तपास यंत्रणे पासून बचाव करण्यासाठी मनी लांडडर कडून विविध देशातील कायदयाच्या त्रुटीचा, हस्तांतरणाच्या समस्या, दोन राष्ट्राच्या संबंधातील तणाव याचा फायदा घेवून स्वत:ची सुटका करुन घेता येते त्यामुळे ते विविध देशात पैसा हालवत राहतात या घटकातून या व्यवस्थेचे आंतरराष्ट्रीय करण झाले आहे.

**References:**


- Mary H. Cooper, The Business of Drugs, (Popular Prakashan, Bombay 1990) P-42.
- Bhim Sain, Drug Abuse : A Global Tragedy. (H.K.Publication, Delhi, 1992) P- 156.
- Beena Menon Drvgs : The Evil Addiction (Hind Pocket Books, New Delhi, 1989.)
- United Nations, World Drug Report : Unitednations Interhational Drug Control Programme, (Oxford University Press, New York, 1997) P -136


□□□



३२.

# पर्यावरण आणि सुरक्षा समस्या

**डॉ. अरुण धोंडू वाळवी**
संरक्षण आणि धोरणात्मक अभ्यास विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धारणगाव

आपल्या आजूबाजूला असणाऱ्या सर्वगोष्टींचा समावेश आपण पर्यावरणामध्ये करतो नदी, नाले, डोंगर, झाडे, वृक्ष, वेली इ. सर्वांचे मिळून पर्यावरण बनते मनुष्य हा निसर्गातील सर्वात श्रेठ सजीव प्राणी आहे. मात्र माणसाने कितीही प्रगती केली तरी निसर्गापुढे शुल्लक आहे आपले संपूर्ण आयुष्य निसर्गातच सुरु होत आणि संपते. म्हणून पर्यावरण चांगले तर पृथ्वीवरील सजीवप्राणी सुख आणि समाधानाने राहू शकतील. म्हणूनच पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

मानवाने स्वत:च्या स्वार्थासाठी प्रचंड वृक्षतोड केली सिमेंटचे जंगल उभारले परिणामी पर्यावरणाचा समतोल ढासळला मानवाच्या बेजबाबदार वागण्यामुळे पृथ्वीवरील तापमान वाढत आहे. कारखानदारी वाढत आहे त्यामुळे पर्यावरण हि जागतिक सुरक्षा समस्या निर्माण झालेली आहे.

'राष्ट्र विकास व मानवी विकासाकरिता आवश्यक त्या परिस्थितीला असलेले धोके व त्यापासून उपाय योजना म्हणजे, पारंपारिक सुरक्षा होय. सुरक्षेच्या कल्पनेचा परीघ रुंदावत जाऊन, त्याचा विस्तार झाला. राष्ट्रविकास, मानवी विकासासाठी सहकार्यातून सुरक्षा अस्तित्वात आली. त्याच्यापुढे जाऊन राजकीय सुरक्षा, आर्थिक सुरक्षा, पर्यावरण सुरक्षा, अन्न सुरक्षा, उर्जा सुरक्षा व जल सुरक्षा याचा मानसशास्त्र पद्धतीने, व्यक्तीगत सुरक्षेसाठी विचार केला जाऊ लागला आहे. कोणताही देश आपल्या सर्वांगीण संपादनासाठी देशातील गरिबी, शैक्षणिक विकासाचा अभाव, अनारोग्य अशा बाबीकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. अशा सर्व घटकांच्या आधारे निर्माण केल्या जाणाऱ्या सुरक्षेला सर्वकष सुरक्षा असे म्हणतात.

पृथ्वी सूर्यमालेतील ग्रह आहे. इतर ग्रहापेक्षा पृथ्वीवर सजीवांची वाढ व त्यांचा विकास झाला. त्यासाठी अनुकूल परिस्थिती फक्त पृथ्वीवर आहे. सजीवांच्या वाढ व विकासासाठी अनुकूल असलेल्या परिस्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात. त्यामध्ये हवा,पाणी,भूमी, सर्व प्रकारचे [illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta. [illegible]